~~J 54~~

"Sasthra mukthavali"-20

PADAVAKYARATNAKARA

(A work on Sanskrit Lozic)

By

MAHAMAHOPADHYAYA SRI GOKULANADHA BHATTACHARYA.

Edited by

P. B. ANANTHACHARIAR

Printed and Published By the Proprietor of

SRI SUDARSANA PRESS.

Conjeeveram.

Price Rs 2- 0- 0

1904.

शास्त्रमुक्तावळी-२०

॥ पदवाक्यरत्नाकरः ॥

महामहोपाध्याय श्रीगोकुलनाथ भट्टाचार्य विरचितः,

श्रीकांची प्रतिवादिभयंकरं अनन्ताचार्येण परिशोधितः,

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायाम्

अमुद्र्यत ।

॥ श्रीकाञ्ची ॥

१९०४

इदानी मेतन्मूल्यं रूप्याणि २-०-०

भूमिका ।

पदवाक्यरत्नाकरनामायं ग्रन्थो व्युत्पत्तिवादशब्दशक्तिप्रकाशिकादिभ्योऽपि बहुळतमगम्भीरविचारपूर्णो व्युत्पित्सूना मथ च व्युत्पन्नानां बहूपकारक इति स्पष्ट मामूलाग्र मेतद्ग्रन्थदर्शिनां विदुषाम् ।

ग्रन्थस्या स्य प्रणेता श्रीमान् महामहोपाध्यायः श्रीगोकुलनाथ शर्मा मिथिलादेशे "मंगरौनी" नाम्नि ग्रामे सकलविद्यानिधेः पीताम्बरशर्मणः फणदहवंशावतंसस्य उमादेवीनाम्न्यां पत्न्या मजनि ; अमु मर्थ ममृतोदयनाम्नि नाटके स्वय मेव ग्रन्थकर्ता विस्तरेणाह ।

तत्र –

"सुभाषितेर्ष्याकलुषसुलोचनविषानलैः ।
फणं दहन्ति शेषस्य ततः फणदहामताः ॥"

इति फणदहनाम्नो वंशस्य महिमा प्रपंचितः ।

"तत्र वंशे विद्यत एव विद्यानिधिः पीताम्बरो नाम,
यः किल – प्रकृतिगहने तन्त्रे वैशेषिके वितृतिं व्यधा
दकुरुत चतुर्वर्गव्याख्यामृतानि च भारते ।
भरतवचसां तत्वख्यात्यै निबन्ध मभाषत
व्यतनुत तथा तिस्रो वार्णाविलासकविः
कथाः ॥"

इति पीताम्बरनामा स्वपिता प्रशंसितः ।

"भगवति! अस्ति तस्य परापरब्रह्ममीमांसनमांसलविज्ञानवासनस्य सकलसारस्वतसंसारसरणिविभागविदो विद्यानिधेः पीताम्बरस्य चतुर्णां पुत्राणा मेकतमो गोकुलनाथो नाम ।"

इति गोकुलनाथनाम्न स्स्वस्य पीताम्बरपुत्रत्वं व्यक्तीकृतम् ।

पीताम्बरपुत्रेषु त्रिलोचन धनंजय गोकुलनाथजगद्धरसंज्ञके स्वयं गोकुलनाथ स्त्रिलोचनकविधनंजययो रनुजः, जगद्धरस्याग्रज इति च–

"यो जन्मत श्च गुणत श्च मतः कनिष्ठः
श्रीमत्त्रिलोचनकवे श्च धनंजया च्च ।
स श्रीजगद्धरधरा तिलकाग्रजन्मा
निर्मास्यति प्रगुणतत्वरसम्प्रबन्धम् ॥"

इत्यमृतोदयनाटकश्लोकेन व्यक्तीकृतम् ।

अनेन च स्वपितुः पीताम्बरा देव सर्वाण्यधीतानि शास्त्राणीति-

" अधिगत मुपाध्याया द्विद्यानिधे रनुचिन्तितं
विरळविषयग्राहिण्यापि स्वया जडया धिया ।
बहुळ मथवा स्तोकं यद्यन्मया श्रुत मर्जितं
परिणति रियं तस्य प्रीत स्तयास्तु परः पुमान् ॥ "

इति ग्रन्थकर्त्रैवा मृतोदयान्ते प्रोक्तम् ।

अयं च कविः पंचदशाधिकषोडशशततमविक्रमशकाब्दे (1558 A.D.) मिथिलाया मभूत । फत्तेसाहाभिध श्रीनगराधिपते र्बहुमानभाजन मय मभूदिति चावगम्यते । तत्र तत्र चामृतोदयादिग्रन्थेषु फत्तेसाहोयं ग्रन्थकृता प्रशंसितो दृश्यते ।

अनेन च (१) चक्ररश्मिः - तत्वचिन्तामणिटीका, (२) दिक्काल निरूपणं, (३) मिथ्यात्वनिर्वचनं, (४) कुसुमांजलिटिप्पणं, (५) काव्य प्रकाशटीका, (६) कुण्डकादम्बरी, (७) द्वैतनिर्णयटीका, (८) कादम्बरी प्रश्नोत्तराणि, (९) एकावळी, (१०) कादम्बरीकीर्तिश्लोकाः, (११) शिव स्तुतिः, (१२) अमृतोदयनाटकं, (१३) पदवाक्यरत्नाकरः, (१४) ला- घवगौरवरहस्यं, इत्यादयो ग्रन्था निर्मिताः । तत्राद्यावधि अमृतोदय नाटकं शिवस्तुतिरिति ग्रन्थद्वयं काव्यमालायां मुद्रितं वर्तते ।

अस्य च शिष्येषु विभक्त्यर्थनिर्णयकर्ता गिरिधरोपाध्यायो ष्यन्त र्भवतीति विभक्त्यर्थनिर्णया देवावगम्यते ।

अस्य च –

अस्मदीय श्रीहयवदनलीलासदनस्थ मेकं पत्र लिखितं प्राय श्शुद्धं,

विद्वद्वर्याणां श्रीमतां ति- अ- कु- श्रीनिवासाचार्याणां तादृशं पुस्तकद्वयं, चेति पुस्तकत्रयाधारेणैव शोधन मकारीति सर्वं सुस्थम् ।

इति ।

प्रतिवादिभयंकरम् अनन्ताचार्यः । (सम्पादकः)

श्रीरस्तु ।

श्री हयग्रीवाय नमः ।

शास्त्रमुक्तावळी ।

पदवाक्यरत्नाकरः ।

नान्यसाधारणो विश्वविषयो यो विभो र्गुणः ।
तस्यैषा शक्ति रखिलप्रपञ्चस्य प्रकाशने ॥ १ ॥

विभोः - संयोगेन मूर्तद्रव्य सामान्यं अनादि निधनेन चैतन्येन सकलमपि वस्तु व्याप्तवतो भगवतो भवस्य । यो गुणो नित्यसर्वविषयत्वादिना जीवादिगुण व्यावृत्तेन धर्मेण लोकोत्तरः, विषयतया विश्वमभिव्यावर्तते । तस्य द्वैताप्रतिहतस्य इदं कृत्स्नजन्य जातजननानुकूल सामर्थ्यम् । अथच - यश्शब्दत्वेनानुगतीकृतस्सन्नेक इव व्यवह्रियमाणो गगनेतरत्र समवायेना वर्तमानो जगतिविषये विवर्तमानव्यापारो ऽनवच्छिन्नपरिमाणस्याकाशस्य वर्णलक्षणो गुणस्तस्य सर्वधर्मिबोधाय प्रभवत्य भिधानाम वृत्तिरित्ति । विश्वेश्वरस्य कृति रिवा काशस्य शब्दोपि तत्वतो ज्ञात स्संसारा न्मोचयतीति प्रयोजनसम्बन्धध्वनिः ।

ननु -घटादिवर्णानां प्रपञ्चप्रकाशनसामर्थ्यं नप्रत्येकपरिसमाप्तम्, घश्रवणमात्रेण कलशावगमप्रसङ्गात् । नापि समुदायव्यासक्तं, क्षणद्वयमात्रप्राणनस्य तेन पुरुषेणो च्चरितस्य घकारस्य तत्पुरुषोच्चारयिष्यमाणेन टकारेण यौगपद्येनो त्पत्ते रसम्भवात् । विभिन्न पुरुषोच्चारित घकार टकार व्यतिकरेणा र्थ प्रत्यायना भावाच्च । नच - एकपुरुषोच्चरितयो रेव घकार टकारयोः स्थित्युत्पत्ति यौगपद्य मव्यवधानेन पौर्वापर्य वा समुदितत्वमित्यपि सम्भवति । तथाहि - प्रथमं स्वतः पुरुषार्थतावच्छेदक सुखदुःखाभावत्वा-

दिविशेषितसुखादिज्ञानात् स्वस्य सुखे दुःखाभावेवा इच्छायांतत्साधनप्रतिसन्धाना त्परस्य वाक्यार्थबुद्धौ तत्कारणत्वाकलना च्छब्दे तदुपायत्वप्रत्यया त्कण्ठतालुसंयोगे वक्तु रिच्छा, अथ चेष्टाया स्तन्निमित्तत्वप्रतिसन्धानं स्वकीयेदानीन्तन कृतिसाध्यता प्रतिसन्धानसमवहितम् , ततश्चेष्टा कण्ठतालुसंयोगसाधनं मदीयेदानीन्तन कृतिसाध्याचेति प्रतिसन्धानम् , अथमदीयेदानीन्तन कृतिसाध्यायाः कण्ठतालुसंयोगसाधनस्य चेष्टायाः समवायीकण्ठइति कण्ठांशे लौकिकमुपनीतचेष्टायंशे पुनरलौकिकं त्वाचप्रत्यक्षंचोत्पद्यते; अन्तर्भागावच्छिन्नत्वञ्च एवा न्तश्शरीरावयव ग्राहकत्वात । अतएवान्तर्नाडी मवलम्ब्य मनो नोदनादि गोचराः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते । तेनेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वे चेष्टाया मवगाहमानेनो पादानस्य कण्ठस्य त्वाच प्रत्यक्षेण चेष्टाचिकीर्षां जनयित्वा कण्ठोपादानिका चेष्टासाध्यिका प्रवृत्तिर्जन्यते । इष्टसाधनसमवायितयो पादानप्रत्यक्षस्य तदुपादानक प्रवृत्तौ जनकत्वात्। शरीरावयव वृत्त्यवच्छेदकतासम्बन्धेन चेष्टासाध्यकप्रवृत्तौ चेष्टोपादानावयवत्वाचस्य चेष्टाविशेषणतानिरूपित विशेष्यतासम्बन्धेन विशिष्य कारणत्वाच्च । परशरीर मिष्टसाधन चेष्टावदित्येवं बाह्यत्वाच सत्वेपि न परशरीरावच्छेदेन प्रवृत्तिः । अवच्छेदकतया तदात्मीय विशेषगुणे तदात्मीयादृष्टस्या वच्छेदकता संसर्गेण कारणत्वात् । उत्पद्यते च परशरीरोपादानिका चेष्टासध्यिका प्रवृत्ति र्निजमहाशरीरे, न त्ववच्छेदकतया शरीरावयवे । भवतु - वोपादानत्वविशिष्टावच्छेदकतैव निरुक्तत्वाचजन्यतावच्छेदकः सम्बन्धः, तेन महाशरीरावच्छेदेन उत्पतनादिचेष्टासाध्यक प्रयत्नोत्पत्त्यभ्युपगमेपि नक्षतिः ।

यत्तु - कण्ठाद्यन्तरावयवावगाहिना मन्धकारे 'वक्रांगुळिः प्रविरळांगुळि रेष हस्त' इत्यादि बाह्यावयवावगाहिनांच प्रत्यक्षाणां नत्वाचत्वं, तद्गतपरिमाणमार्दवादे रपि ग्रहणप्रसंगात । अपि त्वात्मत्वेन कण्ठहस्ताद्यवगाहि मानसमेव, योग्यधर्मपुरस्कारेणा यो-

ग्याना मर्पान्द्रिययोग्यत्वाभ्युपगमात । अत एव दधिधवळ माकाश मिति नायनो निश्चय इति । - तन्न, मम कण्ठ इति प्रतीत्याऽत्मत्वेन कण्ठो गृह्यत इत्यस्यानुभवबाधितत्वात । वक्रांगुळि र्हस्त इत्यादौच वक्रत्वांगुळित्वादी नामग्रहप्रसंगाच्च ।

तया कण्ठोपादानिकया कण्ठावच्छिन्नया प्रवृत्त्या कण्ठसमवेता चेष्टा जन्यते । उपादानविषयत्वावच्छेदकत्वोभयसंसर्गेण प्रवृत्तेः समवायेन चेष्टांप्रति कारणत्वात् परशरीरचेष्टासाध्यकप्रवृत्त्या उपादानतया विषये परशरीरे स्वावच्छेदके महति शरीरेच चेष्टाया अजननात् । कण्ठचेष्टयाच विभाग पूर्वसंयोगनाशौ जनयित्वा तालुना कण्ठस्य संयोगो जन्यते । तेन स्वाश्रयावच्छिन्नत्वसंसर्गेणा काशे प्रत्यासीदता घकारादिशब्दो निजाश्रयावच्छेदेनो त्पाद्यते । तात्वादिप्रेरितो वायुश्च यथायथं कदम्बगोळ-कन्यायेन वीचीतरंगन्यायेन वा शब्दान्तरं बाह्यदेशावच्छेदेनो त्पादयन् प्रसारयतीति शब्दोत्पत्तिप्रक्रिया ।

तथाच प्रयोजकचेष्टागोचरप्रयत्नकाले पूर्वेषां सर्वेषामेव ज्ञानानां विनष्टत्वात तदनंतरं सुखादिज्ञानतदिच्छाक्रमेण टकार-प्रयोजक चेष्टागोचर प्रयत्नोत्पत्ति यावद्यावन्तः क्षणाः तावत्क्षणान्तरेणैव घकारोत्पत्ते रनन्तरं टकारोत्पत्तिरिति क्क तयो यौगपद्यमव्यवधानश्चेति ।

चतुर्भिः पंचभि र्वापि प्रायेणान्तरितः क्षणैः ।
पूर्ववर्णा त्परो वर्णः पदत्वं प्रतिपद्यते ॥ २ ॥

सुखेच्छानन्तरं सुखसाधनं शिष्यवाक्यार्थ बुद्धिरिति स्मरणेन जनिता बुबोधयिषा सुखमपि विषयीकरोति, उपायेच्छायाः फलविषय कत्व नियमात् । सुखसाधनं बुद्धिरिति ज्ञानस्य सुखेच्छायाश्च सुखानिष्ठफल-त्वाख्य विषयतानिरूपित बुद्धिनिष्ठोद्देश्यताकेच्छात्वावच्छिन्नं प्रत्येवजनक त्वात् । अन्यथा दुःखध्वंस जनकताज्ञान दुःखध्वंसेच्छाभ्यां जनितायां बुद्धी-च्छायां व्यभिचारप्रसंगात । फलत्वाख्य विषयता सुखायधनमिच्छामीत्य-नुभवसिद्धा । भवतुवा सुखसाधनता ज्ञानस्यापि सुखज्ञानत्वात्तज्जनि-

तेच्छा सुखतदुपायोभय समूहालम्बन स्वरूपा। एवं वर्णगोचरमिष्ट-साधनता स्मरणमपि पूर्वगृहीतयावदिष्टसाधनता समूहालम्बन स्व-रूपमिति तज्जनितापीच्छा सुखं बुद्धिं वर्णश्चावगाहते। वर्णास्तु यावन्तएव घत्वघोत्तरटत्वादिना तदिच्छाविषयाः। ततो निरुक्तयावदिष्ट-साधनसमूहालम्बन स्वरूपं प्रत्येकं तावद्वर्णसाधनतया तत्तस्थान चे-ष्टाजातमवगाहमानं स्वकीयकृतिसाध्य प्रथमवर्णजनक चेष्टाविषयं स्मरणम्। अथपूर्वगृहीतयावद्वर्णविषयिणी चेष्टास्विच्छा। ततः प्रथम-वर्णानुकूलं चेष्टाया मिदानींतनस्वकीय कृतिसाध्यत्वे ष्टसाधनत्वयो र्मानसंजायमानमनुभूत चरा ण्यखिला नीष्टतत्साधनानि सुखबुद्धि वर्णचेष्टान्तराणि गोचरीकरोति, उपनायकसत्वात्। इदानीं काल स्तुमनोयोग्यज्ञानादिस्वरूपो लौकिकादपि सन्निकर्षान्मनसागृहीतु श-क्यः। कृत्यधिकरणकालानवगाहिनोपि स्वाधिकरणकाल गोचरस्य कर्तव्यता ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वोपगमात्। भवतुवा पूर्वोक्तमिष्ट-साधनता स्वकीयकृतिसाध्यतयो स्स्मरणमेव कालत्वेन ताद्रूप्येणवे दानींकालविषयकं, तदुपनीतएव कृत्यधिकरणकालः कर्तव्यताघ टक कृतिविशेषणतया मनसा गृह्यते। अतएव वर्तमानस्य ज्ञानस्य मन स्सन्निकृष्टस्यापि पूर्वागृहीतत्वेन कृतिविशेषणतया मानसभान मनु-पपन्नमिति समाहितं। सम्भवतिच कृत्यधिकरणकालस्य तद्रूपेण – स्मरणम्, अनवच्छिन्न प्रकारताकत्वेना नुभवस्य स्मरणं प्रति कारणत्वा भावात्। कालिकाधिकरणतावच्छेदक धर्मवान्नित्यनुभवेन विषयी-कृतानां कालेदन्तानां उद्बोधकविशेषबला दनवच्छिन्नयापि प्रकारत-या स्मरणेन ग्रहणे बाधकाभावात्। तेनच प्रथमवर्णानुकूल चेष्टायां इष्टसाधनत्व स्वकीयेदानींतनकृतिसाध्यत्वे वर्णान्तर तदनुकूलचेष्टादौ चेष्टसाधनतामात्र मवगाहमानेन मानसेन प्रथमव-र्णचेष्टायां चिकीर्षा, अन्यत्र चेच्छामात्रं। जन्यतांवा संस्कारोद्बोधक विशेषप्रभवेन कालिकाधिकरणतावच्छेदक धर्मवत्कालिक स्वकीय कृतिसाध्यत्वानुभव समुत्थेन प्रमुषित कालिकाधिकरणतावच्छेदकत्व-स्वरूप तत्तोपलक्षणधर्मेण प्रथमवर्णानुकूलचेष्टाया मिदानीन्तन

कृतिसाध्यत्व मन्यत्रचेष्टसाधनतामात्रमवगाहमानेन स्मरणेनैव निरुक्ता चिकीर्षा। जनितायां तु निरुक्तमानसेन कथितस्मरणेन वा सकलेष्टप· रम्परावगाहिन्यां प्रथमवर्णचेष्टाचिकीर्षायां तादृशकृतिसाध्यत्वेष्टसा धनत्वविशिष्ट प्रथमवर्णानुकूल चेष्टावान्कण्ठ इत्युपादान प्रत्यक्षंत्वा चम्। अत्रच द्वितीयादिवर्णचेष्टानिष्ठेष्टसाधनत्वादिक मप्युपनीतं विष यः। इष्टसाधन द्वितीयवर्ण जनक चेष्टादीनां पूर्वकालीनत्वादिसंसर्गेण प्रथमचेष्टायां विशेषणतया भानसम्भवात्। उपादानीभूत कण्ठावच्छेदेन प्रथमवर्णानुकूल चेष्टासाध्यकः प्रयत्नः। तज्जनितचेष्टोत्पत्तिकालेतु द्वितीया दिवर्णानुकूल चेष्टादिष्विच्छा, प्रथमाचिकीर्षास्वरूपफलेच्छासमानकाली नस्योपादानप्रत्यक्षात्मकस्येष्टसाधनताज्ञानस्य पूर्वं सत्वात्। अतएव फले च्छा नस्वत उपायेच्छाजनिका, किन्त्विष्टसाधनता ज्ञानोपलक्षणीभूय जन· कतावच्छेदिकेति सम्प्रदायः। ततः प्रथमचेष्टाजनित विभागकाले मदीयेदानींतनकृतिसाध्या द्वितीयवर्णचेष्टा मदिष्टसाधन मित्याका- रक मखिलानां फलपरम्पराणां अग्रिमवर्णचेष्टानां चेष्टसाधनत्वावगा- हिस्मरणं, अथ प्रथमचेष्टाजनित पूर्वदेशसंयोगनाशकाले द्वितीयवर्ण चेष्टाचिकीर्षा सकलेष्टावगाहिनी, ततः प्रथमचेष्टाजनितोत्तरसंयोगदशायां द्वितीयवर्णचेष्टोपादानस्य स्थानस्य त्वाचप्रत्यक्षम् उपनीतप्रथमवर्ण तदनु- कूलचेष्टेतर यावदिष्टतत्साधनत्वविषयकं, अथ प्रथमशब्दोत्पत्तिकाले द्वितीयवर्णानुकूलचेष्टासाध्यक स्तदुपादानस्थानान्तरावच्छेदेन प्रयत्नः, तत स्तत्स्थानचेष्टाविभाग पूर्वदेशसंयोगनाशोत्तर देशसंयोगोत्पत्ति क्षणचतुष्क मन्तरा व्यतिक्रम्य द्वितीयशब्दोत्पत्तिः। एव मुत्तरोत्तरेषा मपि वर्णानां॥ यदिच स्मरणं न चिकीर्षाजनकं, अथतु तन्मूलकं मा- नसं तदा पंच क्षणाः शब्दयो रन्तराकाले पतिताः। प्रायिकंचेदम्। अतः क्वचिदधिकविलम्बसम्भवेपि न क्षतिः। द्रुतं विलम्बितं वा वदतीत्यनुभवस्य विश्वजनीनत्वात्। श्रोतातु घकारोत्पत्ते रनन्तरं जातिव्यक्ती साक्षात्कृत्य घत्वेन घकारविकल्पानन्तरं घविशेषितं ध्वंसं साक्षात्कुरुते, स्मरतिच टकारोत्पत्तिकाले, तत्स्मरणोपनीत घकारध्वंसविशेषितं टकारं साक्षात्कुरुते, प्रत्येतिच घध्वंसवट्टत्वाव-

च्छेदेन कलशादि शक्तिमिति भवति सुशकापदप्रवृत्तिरिति। घटादि पदप्रत्यक्षेणतु ध्वंसवत्त्वं रेफएव प्रतीयते, नतु टकारे। यदितु पूर्वोपनय वशा त्प्रतीयते, तदा घटपदप्रत्यक्षकार्याणि जायन्त एव। अतएव-चित्रकाव्यादौ व्यवहिता न्यक्षराणि योजयित्वा तदर्थं स्मरतीतिकेचित् ॥

नव्यास्तु - ज्ञानयोरेव यौगपद्यं सिद्धान्तविरुद्धं, नतु योग्यात्मविशेषगुणसामान्यस्य, तथाच घकारजनक चेष्टाचिकीर्षाकाले टकारजनकचेष्टाया मिष्टसाधनत्व मदीयेदानीन्तन कृतिसाध्यत्वे - मूर्धादिस्थानेतु तादृशचेष्टासमवायित्व मवगाहमानं त्वाच मुपादानप्रत्यक्षं, पूर्वं तेषा मुपस्थितत्वात । अथ प्रथमकृत्युत्पत्ति काले द्वितीय चिकीर्षा, तदनन्तरं द्वितीयाकृतिरिति कृत्यो रव्यवधानवशा त्सम्भवत्येक कर्णावच्छेदेना व्यवधानेन घकारटकारयो रुत्पत्तिः। प्रतिसन्धीयतेच घविकल्पविषये टकारे ऽव्यवहितोत्तरत्वरूपं घवैशिष्ट्यम्। तच्च स्वकालीन प्रागभाव प्रतियोगित्वं स्वावच्छेदकावच्छेद्यत्वं कालिक विशेषणता चेत्येत त्रितय स्वरूपम् । कालमुद्रया स्वस्वध्वंसोभयाधिकरणत्वेसति स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वंवा । तेन घकाराच्चिरान्तरितस्य घकाराव्यवहितपूर्वकाले ऽनुत्पत्तिकालेवोत्पन्नस्य घकारानवच्छेदककर्णावच्छिन्नस्य च टकारस्य व्युदासः । यदिच चैत्रीय घकाराव्यवधानेनै कस्मिन्नेव श्रवस्युत्पन्नो मैत्रीयटकारोव्यावर्तनीयः, तदैकपुरुष प्रयोज्यतावच्छेदिका घत्वटत्वव्याप्याजातय एव घत्वटत्वस्थाने प्रवेशनीयाः । एवञ्च निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्व संसर्गेण घविशिष्टटत्वमेव घटपदत्वम्। व्यवहितोच्चरिते तद्भ्रमादेव पदार्थप्रतिसन्धानम्, नतु तदनुरोधेन बहुक्षण साधारण मव्यवधानं प्रकृते प्रवेशनीयं, गौरवादिति प्राहुः।

ननु प्रतिपद्यतामुपनीत पूर्ववर्णेन तध्द्वंसेन वा विशिष्ट उत्तरो वर्णः पदत्वं, तथापि पदस्वरूपमेवार्थस्य नस्मारकम् , अतिप्रसंगात , अतः पदज्ञानमेव तथेति वक्तव्यम् , तच्चानुपपन्नम् , भिन्नविषयकज्ञानेन स्मरणाजननादितिचेत् ? उच्यते -

पूर्वानुभूत्या संस्कार शेषया स्वार्थगोचरा ।
जन्यमाना स्मृति श्शब्द मुद्बोधक मपेक्षते ॥ ३ ॥

आसीत्पूर्वं विषयेगवादौ गौरयमित्येवमाकारको ऽनुभवो गवि-व्यवहारादिना गोपदसंबन्ध ग्रहश्च । तस्य चेदानीमविद्यमानस्यापि गवानुभवस्य व्यापारो भावनानामस्मरणोपधाने प्रभवति । तत्सहकारितयातु पदज्ञानमुद्बोधकं स्मृत्याजनकत्वेना पेक्ष्यते । यद्धर्मावच्छिन्नसम्बन्धो यद्धर्म विशिष्टे पूर्वगृहीतः तद्धर्मावच्छिन्न गोचरसंस्कारे तद्धर्मावच्छिन्नदर्शनस्य-नियतो द्बोधकत्वात । दृष्टाहि गजे हस्तिपकसम्बन्धग्रहाहित संस्कारसहकृतेन हस्तिपकदर्शनेन गजस्मृतिः । यद्यपि स्मरणसामान्ये संस्कारोद्बोधकाणि नानुगतानि, तथापि गोपदज्ञानविशिष्ट गोस्मरणत्वावच्छिन्नं प्रति गोपदज्ञानत्वेन भवत्येव याव त्सम्भविन्याया दनुगता कारणता । अगृहीतपदपदार्थसंगतिकानां पदज्ञानादर्थस्मरणानुदयात् गौ गौंपदसंगते त्यनुभवजनित संस्कारोपि पदज्ञानसहकारित्वेना पेक्ष्यते । तस्यच शुद्धगोत्वप्रकारकस्मरणोपधायकत्वं नक्लृप्तकारणतानिर्वाह्यमिति गोपदसंगति संस्काराव्यवहितो त्तरोत्पन्न शुद्धगोस्मरणम्प्रति तादृशसंस्कारत्वेन पृथगेव कार्यकारणभावः कल्प्यते । तेनो द्बोधकान्तरजनित गोस्मरणे नव्यभिचारः ।

शाब्दिकास्तु-गोपदज्ञानस्य गोपदसंगत गोस्मरणत्वमेव जन्यतावच्छेदकं, तदवच्छिन्नेच गौ गौंपदसंगतेति संस्कारस्य क्लृप्त एव कार्यकारणभावः । अत एव पदपदार्थोभयविषयकमेव प्रतिसन्धानं वाक्यार्थबोध श्चोपपद्यते । इति प्राहुः ।

स्यादेतत्, यदि पदस्यार्थेन सह संगतिस्स्यात्, नत्वेवम् । नहि पद मर्थेन सह संयोगसमवाय तद्घटित सामानाधिकरण्यव्याप्त्यादिभि स्संगतम्, अन्नाग्निवाशीशब्दै मुखस्य पूरणप्रदाहपाटनापत्तेः । नचाभिधा नामार्थेन शब्दस्य संगति स्सप्तभ्यः पदार्थेभ्यो ऽतिरिच्यत इति वाच्यं, मानाभावात । पारिभाषिक घुनादिशब्दाना मंगुल्याद्य भिनयाना मप्यर्थेन सहातिरिक्त संगतिसिद्धिप्रसंगात ।

यत्तु - गोबुद्धिजनकतैव गोपदस्य गविसंगतिः, सैव शक्तिः। गोज्ञानस्य शक्यत्वमेव गोपदार्थे व्युपचर्यते। तद्बुद्धिजनकतया गृहीतं पदं तमर्थं स्मारयति, धूमइव वह्निं तथाविधम् । संगतेरेव संस्कारेण पदज्ञानसहकृतेन जनितं पदार्थस्मरण मनुभवम्प्रति हेतुः। यदाहु रभियुक्ताः -

" इन्द्रियाणां स्वविषये ष्वनादिर्योग्यता यथा ।
अनादिरर्थै श्शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा ॥ " इति ।

साचतद्बुद्धिजनन योग्यता भाषाया मसत्यप्याधुनिकै रारोपिता गाव्यादिशब्देभ्यो बोधंजनयति । व्युत्पन्नास्तु गाव्यादिशब्दे र्गवादिशब्द मनुमाय स्मृत्वावा तत एव गवादिकं प्रतियन्ति । यदाह हरिः-

" तेसाधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः ॥
तादात्म्य मुपगम्यैव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः ॥
नशिष्टै रनुमन्यन्ते पर्याया इव साधवः ।
नयतः स्मृतिशास्त्रेण तस्मा त्साक्षा दवाचकाः ॥
अम्माम्मेति यदाबाल श्शिक्ष्यमाणः प्रभाषते ।
अव्यक्तं तद्विदां तत्र व्यक्ते भवति निर्णयः ॥
एवं साधौ प्रयोक्तव्ये योपभ्रंशः प्रयुज्यते ।
तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोभिधीयते ॥ " इति ।

भवतु वा पभ्रंशेष्वपि ज्ञापकत्वलक्षणं वाचकत्वम्, व्याकरणेनतु दैवीनां वाचां क्रतूपकारकत्व लक्षणं साधुत्वमेव व्याक्रियते । " नाप [भ्रंशि] भाषि तवै " इति श्रुत्या ऽपभ्रंशानां परिसंख्यानात् ।

यदाहुः-

" प्रतिपादकतामात्रं म्लेच्छेष्वप्य वगम्यते ।
वाचकत्वा विशेषेपि नियमः पुण्यपापयोः ॥ " इति ।

तन्न, परिभाषा शब्दे तदर्थबुद्धिजनकता मगृहीत्वापि संकेत मात्र ज्ञानादन्वयमते रुपपत्तेः, शक्तिसंकेत ज्ञानयो र्वैकल्पिकजनकत्वे गौरवादिति ।

उच्यते —

तादृशार्थावगाहित्व तत्पदप्रभवत्वयोः ।

एकत्र बुद्धौ संकेत श्शब्दस्यार्थेन संगतिः ॥४॥

गवादिपदजन्यत्व गोत्वादिविशिष्टविषयकत्वोभय मेकस्यां बुद्धौ वैकत्रद्वयन्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यरीत्यावा ऽवगाहमानो गोपदाद्गोत्वविशिष्टविषयिका बुद्धिर्जायतामित्याकारक स्संकेत एव गोपदस्य गोत्वविशिष्टेन सह संगतिः । गोत्वविशिष्टविषयताच गोत्वप्रकारतानिरूपित विशेष्यतारूपा बुद्धिविशेषणत्वेन संकेतविषयः । अतएव गोत्वोपलक्षित गोविषयक बुद्धित्वावच्छेदेन द्रव्यपदजन्यत्वावगाह्याधुनिकसंकेतो न गोत्वेन गोबुद्ध्युपयोगी, नवा पारमार्थिकं द्रव्यपदस्य गोत्वविशिष्टेशक्यत्व , किन्तु द्रव्यत्व विशिष्टे, तद्धर्मविशिष्ट विषयकबुद्धित्वावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वावगाहिनः संकेतस्य तद्धर्मविशिष्टतत्पदयोस्संसर्गत्वस्वरूपं शक्तित्वमितिव्युत्पत्तेः । अतएव वाहीकादौ सत्यपि गोपदबोध्यत्वगोचरे भगवत्संकेते न शक्तिः, आजानिकप्रयोगस्य कोशव्याकरणादेश्च शक्तिग्राहकस्याभावेन वाहीकत्वविशिष्टे गोसदृशत्वविशिष्टेवा तादृशसंकेते नगोपदसंकेत इत्यवधारणात् । भगवदिच्छायाः सर्वविषयकत्वस्य विशृङ्खलविषयताभि रेवोपपत्तौ वाहीकविषयक बुद्धित्वावच्छेदेन बाधितस्यापि गोपदजन्यत्वस्यावगाहित्वे प्रमाणाभावात् । वाहीकस्मरण गोपदस्य तज्ज्ञानस्यवा जनकत्वेपि वाहीकानुभवशाब्दत्वावच्छेदेन तज्जन्यत्वं बाधितमेव, लाक्षणिकस्या ननुभावकत्वात् । तदनुभवत्वावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वावगाहिसंकेत एव तत्र तत्पदशक्तिरित्यपि वदन्ति ।

नन्वेवमपि जातिविषयकबुद्धौ गोपदजन्यत्वावगाही संकेतोपि गवि गोपदस्य संगति स्स्यात् ,? नचानवच्छिन्नप्रकारता निरूपित तादृशधर्मविशिष्टवृत्तिविशेष्यताक बुद्ध्यवगाही संकेतएव पदसंगति रिति वाच्यम् , लोमविशिष्टलाङ्गूलत्वावच्छिन्नप्रकारताक पशुनिष्ठ विशेष्यताकबुद्ध्यवगाहिनः संकेतस्य पशुपदसंगतित्वविरहप्रसंगात् ।

किंच शब्दाश्रयत्वबुद्धिविषयत्वाद्युपलक्षित धर्मविषयकबुद्ध्यवगाही संकेतः कथ मनवच्छिन्ने गगने पर्वतत्वादिविशिष्टेवा व्योमादिपदस्य तदादेर्वा संगतिः? कथं वैकत्वगोत्वोभयविशिष्टबुद्धौ गोपदजन्यत्व-संकेतः शुद्धगोत्वावच्छिन्ने गोपदस्य नसंगतिः? गौरित्यत्रैकवचन सहकृतेन गोपदेन तदुभयप्रकारकबुद्धिजननात् । तदितरप्रकार-त्वानिरूपक तत्प्रकारतानिरूपक तद्विशिष्टविषयताक बुद्ध्युद्देश्यक एव संकेतः शुद्धतद्विशिष्टे पदसंगतिरिति चेत्? शुद्धपद्मत्वाव-च्छिन्ने पंकजपदसंगते रनुपपत्तेः, पंकजपदजन्यशाब्दबोधीयपद्मविशे ष्यतायाश्च पद्मत्वेतरपंकजनिकर्तृत्व प्रकारतानिरूपकत्व नियमात् । शुद्धपद्मत्वावच्छिन्न स्मरणावगाही संकेतएव पंकजपदसंगतिरिति चेत्? एवमपि वाहीकत्वेन वाहीकं गोत्वेन गांच स्मारयतु गोपदमिति संकेतो गोपदसंगति स्स्यात् । बुद्धिवृत्तिसंकेतोद्देश्यतायां तदितरप्रकारक बुद्धित्वानवच्छिन्नत्वमपि प्रवेशनीय मिति चेत्? सूर्यत्वेन सूर्यं चन्द्रत्वेन चन्द्रं बोधयतु पुष्पवन्तपदमिति संकेतस्य कुत्रापि कस्याप्यसंगतित्वप्रसंगादिति ।

मैवम्-प्रवृत्तिनिमित्तवैचित्र्येण संकेतानां संगतित्ववैचित्र्यात् ।

तथाहि -

संकेतविषयीभूत प्रकारत्वविशेषणम् ।
शुद्धं धर्मान्तरेणोपलक्षितं तद्विशेषितम् ॥ ५॥
एकं नानैकत्र नानाव्यक्तौवा बुद्धिगोचरे ।
परिच्छेदक मेतेन विचित्रा पदसंगतिः ॥ ६॥

संकेतोद्देश्यायां बुद्धौ प्रतियोगित्वेन तादृशबुद्धिविशेष्यतायांवा निरूपकत्वेन विशेषणं या प्रकारता तस्या माधेयतया प्रकारीभूय संकेतविषयो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तम् । तन्निष्ठासंकेतप्रकारता काचि दनवच्छिन्नैव, यथा गोपदसंकेतस्य गोत्वनिष्ठा प्रकारता । आधेय

स्वसंसर्गावच्छिन्ना प्रकारतानिष्ठविशेष्यतानिरूपिताच नधर्मान्तरेणा-षच्छिद्यते, समवायेतरसंसर्गावच्छिन्नाया जातिप्रकारताया धर्मा-वच्छिन्नत्व नियमे मानाभावात् । अतएव गौरिति बुद्धे रनुव्यवसा-येन प्रकारताविशेषणतया शुद्धस्य गोत्वादे र्ग्रहणं, नतु गोत्वत्ववि-शिष्टस्य, तथोपनायकस्य व्यवसायस्याभावात् । अतएवच जाति शक्तिवादिनोपि शुद्धगोत्वमेव शक्तिविशेषणतया वगाहमानं गोत्वशक्तं पदमिति प्रतियन्ति । अपरा प्रवृत्तिनिमित्तपरिचायकधर्मावच्छिन्ना, यथा - बुद्धिविषयधर्मप्रकारतानिरूपित बुद्धिविषयवद्वृत्तिविशेष्यताक बुद्धिस्तत्पदजन्येति सर्वनामपदसंकेतस्य या गोत्वादेः प्रका-रत्वांशे प्रकारता, साहिस्वरूप सद्बुद्धिविषयत्वावच्छिन्ना । नहि तत्र संकेतेन प्रकारतायां बुद्धि विषयत्वावच्छिन्नत्वमपि विष-यीक्रियते । इतरा संकेतप्रकारतायां यद्धर्मावच्छिन्नत्वमवगाहते तद्धर्मावच्छिन्ना, यथा - धन्यपदात् पुण्यत्वावच्छिन्नया प्रकार-तया निरूपितायाः पुण्यवद्विशेष्यतायाः प्रतियोगिनी बुद्धिर्जायतामिति संकेतस्य पुण्यवृत्तिः प्रकारता । यथावा लोमत्व वच्छिन्न लोम प्रकारतानिरूपितलांगूलत्वावच्छिन्न विशेष्यत्वेना ऽभिन्नावच्छिन्नावा-लोमलांगूलत्वोभयावच्छिन्ना या लोमवल्लांगूलवृत्तिः प्रकारता-तन्निरूपकपशुवृत्ति विशेष्यताक बुद्धिः पशुपदजन्येति संकेतस्य लांगूलादिवृत्तिः प्रकारत्वविशेषणता - प्रकारतावच्छेदकतया-भासमानेन लांगूलत्वलोमादिना अवच्छिन्ना । एषा त्रिविधापि प्रवृ-त्तिनिमित्ते संकेतोद्देश्यबुद्धिविशेषण प्रकारत्वविशेषणता क्वचिदेकैव, तदितरप्रकारकत्वानवच्छिन्ना तत्प्रकारताक बुद्धित्वावच्छिन्ना संकेतो द्देश्यतेतियावत् । तथाच - कश्चित्संकेत एकमात्र धर्मप्रकारक बु द्ध्युद्देश्यकः, यथा गोपदस्य तत्पर्याय तदादिपदस्य धन्यादिप दस्य च । अपरो नानाधर्मप्रकारक बुद्ध्युद्देश्यकः, यथा धा-त्वर्थपदार्थोभयविशिष्टवाचिनः पुण्डरीकादिशब्दस्य, धानकर्मत्व

गोःघोभय विशिष्टव्यक्तिवाचिनो धेन्वादिशब्दस्य । सञ्चद्विविधः एकत्र विशेष्ये नानाधर्मप्रकारकत्वावगाही, नानाधर्मिणि नानाप्रकारकत्वावगाहीच । आद्य उदाहृतः । अन्त्यो यथा - स्वर्वैद्यशरीरद्वयवृत्ति रज्जातिद्वयं तत्प्रत्येकप्रकारतानिरूपित प्रत्येक विशेष्यताक बुद्धिगोचरो नासत्यपदसंकेतः, यथावा सूर्यत्वेन सूर्य इन्दुत्वेनेन्दु मवगाहमाना बुद्धिजार्यतामिति पुष्पवन्तपदसंकेतः ।

यत्तु पुष्पवन्तपदा च्चन्द्रसूर्यवृत्तिद्वित्ववत्तैव बुद्ध्यते । तथाच सामानाधिकरण्येन चन्द्रसूर्यत्वाभ्या मवच्छिन्नया द्वित्ववृत्तिप्रकारतया निरूपिताया श्चन्द्रसूर्योभय वृत्तिविशेष्यतायाः प्रतियोगिनीं बुद्धिमवगाहमान एव संकेतः । तज्जनित स्मरणशाब्दबोधादिकन्तु सामानाधिकरण्येन चन्द्रत्वसूर्यत्वाभ्या मवच्छिन्नं द्वित्वमिव चन्द्रत्व सूर्यत्वोभयमपि धर्मिणि विशेषणतया गृह्णाति, सामानाधिकरण्येन तद्धर्मावच्छिन्नस्य वैशिष्ट्य मवगाहमानाया बुद्धे स्सविषयकत्वया सामानाधिकरण्यघटक संसर्गेण धर्मिणि विशेषणतावच्छेदकीभूत तद्धर्मवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात् । अतएव गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट सत्ताया द्रव्ये वैशिष्ट्य मवगाहमाना बुद्धि र्द्रव्ये गुणान्यत्वादेरपि वैशिष्ट्य मवगाहते, तेन गुणादौ नतादृशी प्रतीतिः, जायमाना पिवा नप्रमाणमिति ।

तन्न, पुष्पवन्तपदात् द्वित्वबुद्धे रनुभवविरुद्धत्वात् । "द्वौ पुष्पवन्तौ जगति द्वौ दस्रौ द्वे पुन र्वसू" इत्यादावन्वयानुपपत्तेः । अतएव भिन्नया भिन्नया शक्त्या तत्तदुपस्थापका न्नानार्थशब्दा त्पुष्पवन्तादिपदस्य वैलक्षण्यद्योतनाय "एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकर निशाकरौ" इत्यत्र शक्त्यैक्य मेकयोक्त्ये त्यनेनोक्तम् । संकेतविषयस्य भेदेपि बोधवृत्तेः संकेतोद्देश्यतया ऐक्येन शक्त्यैकव्यवहारः । नानार्थपदसंकेतायन्तु बुद्धे रुद्देश्यताद्वयं तत्तद्धर्मप्रकारक बुद्धित्वावच्छिन्नम् । इहतु पदेवोद्देश्यत्व मर्कत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नं तदैवेन्दु-

त्वप्रकारकत्वावच्छिन्न मिति विवेकः । अतएव " जात्या कृति व्यक्तयः पदार्थ " इति सूत्रे पदशक्यत्वस्वरूपस्य जात्या कृति व्यक्तिषु पदार्थत्वस्यैकत्व द्योतनाय ' पदार्थ ' इत्येकवचनम् । प्रातिपदिकार्थयो रभेदान्वये तत्रैव तुल्यवचनान्त प्रातिपदिकोपस्थाप्यत्वं तन्त्रम्, यद्वा द्व्यपान्वित संख्या विरुद्धसंख्याया विधेये तद्विशेषणत्वान्वयो न विवक्षितः । " वेदाः प्रमाणम् " " जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः " " शक्तिव्युत्पत्त्यभ्यासाः काव्यं प्रतिहेतुः " "शक्यमोषधिपते र्विलासिभि श्छेत्तमग्र नखकोरकैः कराः ' इत्यादिषु च वेदत्वन्नप्रमाणे नवर्तत इति, जातिमात्रं व्यक्ति मात्रंवा न पदशक्यमिति, शक्त्यादिप्रत्येकमात्र न काव्योपधायकमिति, विरहिणामिव विलासिनामपि न चन्द्रकरस्पर्शो खेदइति, ध्वनयितुं प्रमाणतावच्छेदकनिर्दो षत्वाद्यादिस्वरूपे प्रामाण्ये, गवादिपदार्थत्वे, काव्योपधायकतावच्छेदक समुदायत्वे, विलासिकर्तृकशक्तौच सुबर्थैकत्वान्वयो विवक्षित एव । " कराः छेत्तुं शक्य " मित्यत्र " शक्यश्वानेन श्वमांसादिभि पि क्षुत्प्रतिहंतुम् " इति महाभाष्य निर्देशसिद्धं सामान्यक्लीबत्वम् । पदार्थैकदेशे सुबर्थसंख्यान्वयोपि "जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्" इति सूत्रसिद्धम् । एवं प्रवृत्तिनिमित्तवैचित्र्येण संकेतवैचित्र्यमुपपादितम् ।

इदानी मन्यथापि तद्वैचित्र्यमुपपाद्यते –

संकेतो द्विविधो नित्यो जन्यइत्यादिमोऽभिधा ।
अपरः परिभाषा ता वविशेषेण बोधकौ ॥७॥

नित्यो भगवत्संकेतोभिधेति व्यवह्रियते, जन्योजीव संकेतःपरिभाषेत्युच्यते। तयोस्संकेतत्वेनैव स्मारकत्व मनुमापकत्वंचेति गुच्यते नित्यसंकेतितात गवादिपदादिव पाणिन्यादिनापित्रावा संकेतितात्रणवृद्ध्यादिपदा चैत्रादिपदादेङ्कामादैचां मनुष्यविशेषस्यच स्मरणमन्वय बोधश्च।

ननु – पितृसंकेतितस्य पदविशेषस्याप्यभिधैव, अतएव " पितानाम कुर्या " दितिश्रूयते । तदभिधायकत्वमेवाहितनामत्वं,

अतएव "द्व्यक्षरं चतुरक्षरंवा घोषवदाद्यमन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं- कृतं कुर्यान्नतद्धित" मित्यादिगृह्येन वर्गादिद्वयभिन्नैः स्पर्शैर्हकारेण च घोषवद्भिरादौ यरलवैरन्तस्थै र्मध्ये दीर्घेणोपान्त्येन घटितं कृदन्तं देवराजादि पदमेवाभिधायकमिति नियम्यते, तदितरत् – पित्रादि- संकेतितमपि तद्धितान्तादिपर्युदस्यते। अन्यथा स्मृतिवैयर्थ्यादितिचेन्न; - परिभाषयैवोपपत्तावभिधाकल्पनायां मानाभावात् । आजानिकप्रयोग विरहस्याभिधा बाधकत्वाच्च। नामपदन्तु संकेतितशब्दमात्रे शक्तं, नतु नित्यसंकेतितशब्दे । अदेङ्गुणोनामेति शास्त्रकारीय परिभाषामादायापि नामपदप्रवृत्तिः। घोषवदादिविधिनातु सुतसंस्कारकत्वं क्रतूपकारकत्वंवा पदविशेषस्य नियम्यते, नत्वभिधेति बहवः ।

मणिकृतस्तु आधुनिकनाम्ना मशक्तत्वे शक्यसम्बन्धस्वरूपलक्ष- णाया अप्ययोगाद्वृत्तिमत्वस्वरूपमर्थवत्त्वमपि नस्यात्, तथाच प्रातिपदिक संज्ञा अनुपपन्नैवस्यात्, अपभ्रंशवत्, तथाच सुपामप्यनुत्पत्त्या पत्तिः, अतस्तत्राप्यभिधाभ्युपेतव्या। "द्वादशेहनिपितानामकुर्या" दित्यत्र नाम- पदस्य प्रातिपदिकपर्यायतया तदर्थपर्यालोचनेनार्थवत्त्वाक्षेपात्तत्रश- क्ति सिद्धेः। व्याकरणव्युत्पाद्यत्व लक्षणसाधुत्वमपि तत्र नानुपपन्नम्, "उणादयोबहुळ" मित्यादिना तेषां व्युत्पादनादित्याहुः ।

इत्थमपि टिशब्दादीनांप्रातिपदिकसंज्ञानुत्पत्त्या "अव्ययसर्वना म्नामकच्प्राक्टे" रित्यादौ विभक्त्यनुत्पत्त्यापत्तितादवस्थ्यात्, टिसंके- तग्राहकवाक्यस्य पञ्चम्यप्रकृतितया तदुपस्थिते पञ्चमीप्रत्ययार्थान्व- यानुपपत्तेः । अन्यथा लाक्षणिकशब्दस्य लक्ष्यार्थोपस्थापकत्वाभि- निवेशोमणिकृतामेवानुपपन्नस्स्यात । गंगायां घोषइत्यादौ पूरस्मा रिते तीरे सप्तम्यर्थान्वयसम्भवात् । यदिच टेरित्यादिपाणिनि प्रयो- गान्यथानुपपत्त्या निरर्थकेष्वपि संज्ञाशब्देषु प्रातिपदिकसंज्ञाविधिरा- क्षिप्यते, तदा "पितानामकुर्या" दितिनामपदप्रयोगान्यथानुपपत्त्या निरर्थकेपि तदाक्षेपसम्भवादिदमनुपपन्नमिव प्रतिभाति।

यद्यपि " स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा " इति व्याकरण-सूत्रेण सर्वशब्दानां स्वरूपे शक्तिरिति प्रतीयते । तथाच देवराजा-दिसंज्ञाशब्दानां मनुष्यविशेषे निरूढलक्षणैव गृह्यसूत्रेण ग्राह्यते । शब्दार्थस्वरूपेण सह पितृसंकेतस्यैव लक्ष्यार्थे सम्बन्धत्वादिति न प्रातिपदिकसंज्ञाद्यनुपपत्तिरिति । तन्न, ' अशब्दसंज्ञे ' त्यनेन पर्युदस्तानां टिघुभादीनामेव वृत्तिमत्त्वानुपपत्तितादवस्थ्यात् । ' गवित्याह ' त्यादौ गोशब्दस्य स्वरूपपरतायां प्रातिपदिकसंज्ञापत्तेश्चेत्यधिक मुपरिष्टात ।

ननु - भवतु संकेतो नाम पदार्थेन संगतिः, सा किं संके-तत्वेन, उत गोत्वविशिष्टविषयकबुद्धौ गोपदजन्यत्वावगाहि संकेत-त्वेन, ज्ञाता गवानुभवस्मरणहेतुः ? आद्ये ऽतिप्रसंगः । द्वितीये ता-द्रूप्येणोपमानादिना ग्रहणासम्भवः । तथाहि - प्रथमतोऽतिदेशवाक्या द्गवयसदृशो गोपदवाच्य इत्याकारका द्गवयसादृश्य मुपलक्षणीकृत्य गोपदवाच्यत्वं प्रतीयते । तच्च वाच्यत्वं नगोत्वादिविशिष्ट विषय-ताक बुद्धित्वावच्छिन्नो द्देश्यताकसंकेतस्वरूपं, गोत्वादेः पूर्वमप्र-तीतेः । अपितु गोपदजन्यबुद्धित्वावच्छिन्नोद्देश्यताक संकेतविषय-त्वमात्रम् । अन्यथा ऽतिदेशवाक्यादेव गोत्वविशिष्टशक्तिसिद्धे रुपमानवैयर्थ्यात् । ततो गोत्वावच्छेदेन गवयसादृश्यप्रत्यक्षेण ज-नितातिदेशवाक्यार्थस्मृति गोत्वावच्छेदेन स्वविषयीभूतसंकेतविषयत्व मेवोपमापयति । संकेतेतु गोत्वविशिष्टविषयक बुद्धित्वावच्छिन्नोद्देश्य ताकत्वं कथं गमयेत्, असामर्थ्यात् । एवं - पिकः कोकिलः इत्यादिकोशोऽपि कोकिलत्वावच्छिन्न पिकपदजन्य बुद्ध्युद्देश्यकसंकेत विषयत्वमात्रं ग्राहयति । नतु तादृशबुद्धौ कोकिलत्वविशिष्टविषय-कत्वमपि । तादृशविशिष्टसंकेतस्य पूर्व मग्रहे तद्विशिष्टे पिकपद लक्षणाया अप्यग्रहात । एवं " शीतं गुणे " " मत्सरोन्यशुभ द्वेष " इत्यादिकः कोशोऽपि शीतपदत्वाद्यवच्छेदेनगुणविशेषत्व वि शिष्टविषयक बुद्ध्युद्देश्यक संकेतविषयत्व मात्रं गुणविशेषार्थक गुणपं-

दसमभिव्याहृत सप्तम्याप्रत्याययति । नतुशीतपदजन्यत्वावच्छिन्न संके-तोद्देश्यत्वमपि तादृशबुद्धौ बोधयितुमीष्टे । विशिष्टस्यकोशप्रवृत्तेः पूर्वमनुपस्थितत्या सप्तम्या स्मरणाभावात् । एतेन " कर्तरि कृद् " इत्यादिव्याकरणमपि व्याख्यातम् । आप्तवाक्य मप्यतिदेशवाक्यवन्न विशिष्टशक्ति बोधयितु मर्हति । नहि कळशो घटपदवाच्य इत्यत्र वाच्यपदेन घटत्वविशिष्टविषयक घटपदजन्यबुद्धयुद्देश्यक संकेत विषयः पदार्थविधया बोधयितुं शक्यते , प्रागनुपास्थतेः । अन्यथोपदेशवैयर्थ्यात् । व्यवहारवाक्यशेषविवरणशब्दान्तरसामानाधिकरण्यानि त्वनुमानविधयैव संकेतग्राहकाणीति व्युत्पादयिष्यते । तथाच - यवपदं दीर्घशूकवाचकं, वृत्त्यन्तरं विना आर्यै स्तत्र प्रयुज्यमानत्वादित्याद्यनुमानेनापि यवत्वविशिष्ठविषयक यवपदजन्यबुद्ध्युद्देश्यक संकेतघटितं साध्यं यवपदेन नसाधयितुं शक्यते, प्रागनुपस्थितेः । उपस्थितौ वा किमनुमानेनेति चेत् ?

उच्यते –

गोशब्दजन्यबुद्धौ या संकेतोद्देश्यता तया ।
निरूपिता विशेष्यत्वे वर्तते या प्रकारता ॥ ८ ॥
तदवच्छेदकत्वं य द्विषयीभावलक्षणम् ।
तद्गोपदेन वाच्यत्वं गवादा वुपमीयते ॥ ९ ॥
विशिष्ट वैशिष्टयबुद्धि मर्यादा वशतस्तु सा ।
अवच्छेदकता गोत्वगोसंसर्गेषु गृह्यते ॥ १० ॥
विद्यतेहि विशेष्यत्वोपरि संसर्गभेदतः ।
व्यक्तिसंसर्गजातीनां संकेतो गोचरीक्रिया ॥ ११ ॥

गौ र्गोपदवाच्या इत्युपमित्या गोत्वविशिष्ट मुद्दिश्य गोपदजन्यबुद्धयुद्देश्यतया निरूपिता या विशेष्यत्ववृत्ति र्विशेषणता तन्निरूपितं य द्विषयीभावलक्षणं विशेष्यत्वीयस्वरूपसंसर्गावच्छिन्न मवच्छेदकत्वं तेन संसर्गेण संकेतः संकेतीयः तादृशसंसर्गो वा विधीयते । तादृश मवच्छेदकत्व मेवहि गोपदसहकृत वाच्य

पद प्रवृत्तिनिमित्त मतिदेशवाक्येनोपनीत मुपमितेः पूर्वं सादृश्य विशिष्ट पिण्ड प्रत्यक्षेण स्मार्यते । विद्यते च गोत्वविशिष्टायां गवि गोविशेष्यिका गोपदजन्या बुद्धिरिति संकेतस्य निरुक्त संसर्गेण वृत्तिः ।

ननु-एतादृश संसर्गेण गवि संकेतस्य संकेत प्रतियोगिक तादृश संसर्गस्य वा सत्यामप्युपमितौ गोत्वावच्छिन्न विशेष्यताकबुद्धि र्न गोपद संकेतोद्देश्येति बुद्धेरुत्पत्तौ बाधक विरहात् तदा गोत्वेन गोस्मरणशाब्दबोधादे रनुत्पत्त्या नेय मुपमिति रन्वय बोधांगमिति चेन्न ; - गोत्वविशिष्टे तादृशसंकेत प्रकारतावच्छेदकत्वोपमिति र्जायमाना विशिष्ट वैशिष्टयावगाहिन्या बुद्धेः स्वभाव वैचित्र्येण परस्पर विश्रृंखलित विषयतापन्नेषु गोत्वगोसमवायेषु विधेयधर्मं गृह्णाति , रक्तदण्डोज्ञायत इति प्रतीतिरिव रक्तदण्डत्व समवायेषु ज्ञान विषयतां , धर्मि पारतन्त्र्येण धर्मितावच्छेदकादेरपि विशेष्यत्वा भ्युपगमात् । अत एव लम्बकर्ण आनीयतां, यष्टयः प्रविशन्ति , स पुत्र आगतः, कुटादिर्गणः, भूवादिर्धातु, रित्यादौ धर्मि विशेषणता पन्नेषु कर्णयष्टि पुत्रकुटभूवादि प्रभृतिषु आनयनकर्मत्व प्रवेशकर्तृत्वे आगत गण धातु तादात्म्यानि च प्रति विशेष्यत्व मनुभवसिद्धम् ।

स्यादेतत् , यदि गोपदा द्गोविशेष्यिका बुद्धिर्जायतामिति संकेतस्य विशेष्यतावृत्तिप्रकारताया अवच्छेदकत्वं गवेतरत्र वर्तते ; नचैवं, शाब्दबोध विशेष्यत्वांशे गोरिव गोत्वस्या प्याधाराधेय भावेन संकेत विषयत्वे बाधात ; नहि शाब्दी प्रमितिरपि गोत्वादि विशेष्यिकेति चेन्न ; - संकेतो हि शाब्दबुद्धि विशेष्यताया माधाराधेय भावेन गां स्ववृत्ति प्रकारता निरूपकत्वेन - स्वावच्छिन्न प्रकारता निरूपकत्वेन च गोत्व समवायावपि विशेषणीकृत्या वगाहते । अवच्छेदकता सैव विशेषणता तन्नियता तदन्या वेत्यन्यदेतत् ।

अथवा गौ र्गोपदजन्य बुद्धित्वावच्छिन्नसंकेतोद्देश्यत्वेन निरूपिताया विशेष्यत्वप्रकारताया अवच्छेदक मित्युपमितौ धर्मितावच्छेदकतया भासमानं गोत्वं स्वप्रकारतावच्छिन्नावच्छिन्नत्व संसर्गेण विशेष्यत्वप्रकारताया मवच्छिन्नत्वसंसर्गेणा वच्छेदकतायां च विशेषणीभूय भासते । गोत्वप्रकारतावच्छिन्न गोविशेष्यताकबुद्धि र्गोपदा दित्याकारक औपमितिविषयीभूतः संकेतः । दृश्यतेहि विशिष्ट वैशिष्ट्यबुद्धा वुद्देश्यतावच्छेदकधर्मेण विधेयस्येव तद्विशेषणस्यापि वैशिष्ट्यावगमः । अत एव गन्धप्रागभावकालीनो घटो गन्धविशिष्ट पृथिवीत्ववानिति बुद्धे रप्रामाण्यं, गन्धगन्धप्रागभावयो रवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य भासमानस्य बाधात ।

एतेन-गौ र्गोपदवाच्या, वृत्त्यन्तराजन्य गोपदजन्यप्रतीतिविशेष विषयत्वा, दित्यनुमान मभ्युपमानतुल्यतया व्याख्यातम् । व्याख्याता श्चोपदेशकोशविशेषाः । अनुमानोपमानयो रुद्देश्यविधेयभावेन वाच्यत्वं, कोकिलः पिक इत्यादौ तादात्म्येन वाच्यं भासते, इति विवेकः ।

एव मर्थविशेष्यकबोधजनकानि वाच्यता ग्राहकाणि प्रमाणानि व्युत्पाद्य पदे धर्मिणि वाचकताग्राहकाणि व्याकरणादिप्रमाणानिप्रस्तूयन्ते-

भूसत्तायां कर्तरिक्त च्छेत्रे षष्ठी धने वसु ।
इत्यादौ वाचकत्वार्था सप्तमी भ्वाद्यपेक्षते ॥ १२ ॥

विशेष्यवाचद्बुद्धित्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपित जनकत्व प्रकारता वच्छेदकत्वरूपा संकेतविषयता वाचकता । सैव भूसत्ताया मित्यादौ सप्तम्यर्थः । तदेकदेशे विशेष्यतायां सत्तात्वादिविशिष्टस्य विशेषण तयान्वयः । सप्तम्यर्थविषयताया स्तु भ्वादौ ।

ननु -

भूशब्दस्य निर्विभक्तिकत्वेना साधुत्वा त्पदवृत्त्यनुपस्थितत्वाच्च कथं तत्र पदार्थान्वयः । यत्तु - भूशब्देन वाच्यवाचकत्व

लक्षणया "स्वं रूपं शब्दस्ये" ति सूत्रेण ग्राहितसंकेतेन वा स्मारिते भूधातौ सत्तावाचकत्वान्वयो नानुपपन्नः; वृत्त्या अर्थप्रतिपादकत्व रूपार्थवत्त्वेपि भुवो न प्रातिपदिकसंज्ञा, "अर्थव दधातु रप्रत्ययः प्रातिपदिक" मित्यत्र धातोः पर्युदासादि ति । तन्न; "भू सत्ताया" मित्यत्र भूपदस्वरूपे वृत्तिमत्त्वे क्रियावाचित्वाभावेन धातुसंज्ञाप्रवृत्त्यभावा दधातु रिति पर्युदासाप्रसक्तेः सुबुत्पत्ते दुर्वारत्वात । अन्यथा "भुवो वुक्" "ब्रुवो वचिः" "भाषायां सदवसश्रुव" इत्यादा वपि तदनुत्पत्त्या पत्तेः । "इक्श्तिपौ धातुनिर्देश" इत्यनेन भुवि भवति प्रयोगापत्तेः । भूशब्दस्याच्छादित शक्तिकत्वेन तद्वाच्यवाचके लक्षणानुपपत्तेः ।

नच - भूशब्दः सप्रवृत्तिनिमित्तकः, साधुशब्दत्वा, दित्यनुमानेन सामान्यतः शक्ति र्गृहीतेति वाच्यं; शक्तिपदार्थस्य शक्यतावच्छेदक विशेषघटितत्वेन तदग्रहणे ग्रहासम्भवात् ।

यदि च सर्वनामशब्दाना मिव वस्तुत्व मुपलक्षणीकृत्य वस्तुविशिष्टविशेष्यक भूशब्दजन्य बुद्ध्युद्देश्यकः संकेतो विशिष्य प्रवृत्तिनिमित्ताग्रहेपि सुग्रह इत्युच्यते, तदापि एतादृशसामान्यशक्यसम्बन्धस्वरूपा लक्षणा नानुभवौपयिकस्मरणोपयोगिनी । अत एव सर्वनाम्नि न लक्षणेति वदन्ति ।

एतेन -भूधातोः स्वरूपे परिभाषा "स्वं रूप" मित्यादिसूत्रग्राहिता, तया स्मारिते भूधातौ सत्ताद्यर्थकत्वान्वय इत्यपि न सम्भवति; प्रातिपदिकसंज्ञापत्तेः । नच स्वरूपार्थकस्यापि भुवो क्रियावाचित्वा नपाया दधातु रिति पर्युदासा न्न प्रातिपदिकसंज्ञा प्रसक्तिः, 'ब्रुवो वचि' रित्यादौ तु सौत्रीयप्रातिपदिकसंज्ञा वैकल्पिकी, इक्श्तपा वपि वैकल्पिकावेत्र । यद्वा - भूशब्दो द्विविधः, एको गणपठितत्वे सति क्रियावाची धातु रिति संज्ञायते, स स्वरूप

परो ष्यधातु रिति पर्युदासा न्न प्रातिपदिकसंज्ञकः । द्वितीयस्तु गणापठितत्वा दधातुः, तस्य विकल्पेन प्रातिपदिकसंज्ञा इक्श्तिप्च स्यादिति वाच्यम् । “ ब्रुवो वचिः ” “ भुवो वुक् ” इत्यादौ ब्रुवो भुवश्च धातुत्वाभावेन “ अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ” वित्येते नोवङो विरहप्रसंगात् ।

यत्तु श्रोत्रोपस्थिते भूशब्दादौ सत्त्व वाचकत्वादे रन्वयः, पदार्थोपस्थितीनां विषयभेदेन शाब्दबुद्धिंप्रति कारणता भेदात्, पदोपस्थितौ पदजन्यत्वाप्रवेशा दन्यथा प्युपस्थिते पदे पदार्थान्तरान्वय सम्भवात् । तथा च भूसत्तायामित्यत्र भुवोवृत्त्यापदार्थानुपस्थापकत्वेनार्थवत्त्वाभावान्नप्रातिपदिकसंज्ञा । यत्रतु भुवोनुकार्यानुकरण भावेन भेदोविवक्षितः, तत्रानुकार्यस्य श्रोत्रेणानुपस्थितत्वा त्तदुपस्थितत्वाय श्रूयमाणस्य लक्षणा परिभाषा वा वृत्ति रभ्युपेयेति तयार्थवत्त्वा द्भुवोभुव इत्यपि प्रयोग स्सूपपादः । अत एव ‘ गवित्याह ’ त्यादा वितिनिपातोपस्थितायां कर्मतायां श्रोत्रोपस्थितस्य गोशब्दस्यान्वयः । अन्यथा निपाताभिहिते कर्मणि प्रथमा श्रवणापत्तेः । “ आप्रगृह्य स्स्मृतौ वाक्ये प्यास्तुस्याक्रोधपीडयोः ” “ चान्वाचय समाहारेतरेतर समुच्चये ” इत्यत्र कोशे श्रोत्रोपस्थितेषु निपातेषु प्रगृह्य संज्ञकतादात्म्यस्य तदर्थकत्वस्य चान्वयः । “ खलु वाक्यालंकार ” इति प्रत्यक्षालोके श्रोत्रोपस्थितस्य खलु शब्दस्य वाक्यज सुख चमत्कारात्मकालंकार द्योतकत्वान्वयः । अत एव श्रोत्रोपस्थिते विव्रियमाण वाक्ये पचतीत्यादौ पाकंकरोतीत्यादि विवरणवाक्यं तथाविध समानार्थकत्वेन तदुपस्थापितः पाककर्तृत्वाद्यर्थोवा प्रतिपादकत्वेन संसर्गेणान्वेति । पाकंकरोतीति वाक्यप्रतिपादितकर्तृत्वस्या ख्यातार्थस्यापि प्रतिपादकता संसर्गेण प्रथमान्तार्थभिन्नेपि पचत्यादा वन्वयोनानुपपन्नः; आख्यातार्थकर्तृत्वस्या श्रयत्वसम्बन्धेना न्वय एव प्रथमान्तपदापेक्षा।

अत एव निर्विभक्तिक नञ्पदोपस्थाप्ये त्यन्ताभावे नपचतीत्यादौ प्रतियोगितया पाकभावनान्वयः । एतादृश निर्विभक्तिक शब्दानां साधुत्वमपि ज्ञापकसिद्धम् । अनुकरणशब्दा स्साधव इति सामान्यत एव भूसत्ताया मित्यनेन ज्ञापनात् । अत एव " गवित्याह " " प्रतिजानीते प्रत्यक्षविती " त्यादि ष्वनुकरण निरर्थक शब्दान्तर्गत स्यौतो वादेशः । " हे ऽ लयो हे ऽ लय इति वदन्तो ऽ सुराः पराबभूवु " रितिश्रुता पभ्रंशानुकरणालय श्शब्दान्तर्गत स्याकारस्य पूर्वरूपवत्वं, " कुमारीलृतक इति ब्रूत " इत्यादौ लृतकानुकरण प्रथमावयवस्वरस्य पूर्वाया देशनिमित्तत्वं संगच्छते । अन्यथा अवादि विधीनां साधुमात्र विषयतया – ' गो ' ' आलो ' ' अलन्ति ' ' अपि ' ' अशता ' इत्यादौ भाषायामिव तदप्रसक्तं स्यादिति । तन्न ; – एवं सति लतिष्ठति शब्दो गो इत्यादेरपि साधुत्व प्रसंगात् । आ॰ प्रगृह्य इत्यादौ विभक्तिं विनापिं तादात्म्यान्वयस्य पचति पाकंकरोति इत्यादि विवरण वाक्ये प्रतिपादकतया शब्दे आख्यातान्वयस्य च त्वयैव स्वहस्तितत्वात् । तस्मा दनुपपन्नमेव भूसत्ताया मित्यादि वाक्यमिति ।

अत्रोच्यते –

यदर्थ शक्त्या धातुत्वं निपातत्वं च वादिषु ।
तदर्थ सम्बन्धभक्त्या बोधकत्वेपि तत्तथा ॥ १२ ॥

वाकारस्यैव गतिविशेष शक्ति निबन्धनं धातुत्वं विकल्प शक्ति निबन्धनं च निपातत्व मित्यन्येषामपि भूकार प्रभृतीनां धातुत्व निपातत्व प्रयोजिका भवत्यर्थ विशेषशक्तिरिव तदाश्रय सबन्ध स्वरूप लक्षणया बोधकतापि । अत एव स्थितिशक्तस्य तत्सम्बन्धेन गतिलक्षकस्यस्थाधातोः प्रतिष्ठत इत्यादौ धातुत्वं, अभाव शक्तस्य तदधिकरण लक्षकस्य नञो ऽ घटं भूतलमित्यादौ निपातत्वं

च संगच्छते । तथा च स्व शब्दस्य सत्ता वाचकत्वेन स्व लक्षकस्य भूशब्दस्य धातुत्वेन पर्युदस्तत्वा न्न प्रातिपदिक संज्ञा । चकारस्य च स्वार्थवाचके स्वरूपे लाक्षणिकत्वेपि निपातत्वानपायात् ' सुपो लुकि ' " चा न्वाचये " इत्याद्यमरो प्युपपद्यते ।

परिभाषास्वरूपेण संकेतेन तु वृत्तिमत् ।
भवद्भ्वादिपदं प्रातिपदिकत्वं प्रपद्यते ॥ १४ ॥

" स्वं रूपं शब्दस्या शब्दसंज्ञे " ति सूत्रेण प्रतिपादितेन पाणिनिसंकेतेन वृत्तिमान् भ्वादिः शब्दः प्रातिपदिकसंज्ञा मपि लभते, चकारादि रव्ययसंज्ञां त्यजति, टिघुप्रभृतिषु परिभाषाया अप्यर्थवत्वसम्पादकत्वस्य दृष्टत्वादिति भुवो वुक्चस्त्वर्थ इत्यादयः प्रयोगाः सूपपादाः ।

गवित्याहे त्यादिवाक्ये श्रोत्रेणोपस्थिते गवि ।
इतिशब्दपरामृष्टे ज्ञेया वचनकर्मता ॥ १५ ॥

इतिशब्दः सर्वनामप्रकृतिकतया बुद्धिस्थप्रकारेण परामृशति, बुद्धिश्च क्वचिच्छब्दजन्या तदिदमादि सर्वनामपरामर्शबीजम् । यथा - यो धूमवान् स वह्निमानिति । क्वचित्पूर्ववाक्यरूप प्रक्रमजन्या, यथा - अभून्नृपो दशरथः - सोऽध्यैष्टवेदानिति । क्वचिद्विद्यमानानुभवात्मक प्रसिद्धिरूपा, यथा - घटं दृष्ट्वा गोपदं श्रुत्वा वा वदति इम मानय शृणु वेति । क्वचित् स्मरणरूपा, यथा - ते लोचने क्षिपतः स्मेति । गवित्याहेत्यादा वितिशब्दपरामर्शबीज मनुभवं सम्पादयितुं प्रयुक्तो गोशब्दो न वृत्तिमानिति न प्रातिपदिक संज्ञकः । इतिशब्दानन्तरं तु लुप्तापि प्रतिसंहिता द्वितीयाकर्मतांब्रूयात् । अव्ययानां नित्यप्रथमान्तत्वे निर्विभक्तिकत्वे वा इत्यर्थस्य क्रियायां कर्मभावसंसर्गेण साक्षादन्वयोपि सम्भवति । दृष्टोहि ' नारद इति

पश्यती ' त्यत्र निपातोपात्तायाः कर्मतायाः कर्मणो वा, स्तोक मेव पचतीत्यत्रैवकारेण बोधितस्य स्तोकान्यतादात्म्यव्यवच्छेदस्य, कुटिलं न गच्छतीत्यत्र नञा प्रतिसंहितस्य कुटिलान्योन्याभावस्य च, दर्शनपाकगमनेषु धात्वर्थेषु भेदान्वयः ।

ननु – तथापि पचति पाकं करोतीत्यादिविवरणे पचतिपदधर्मिकः प्रतिपादकतया विव्रियमाणवाक्यान्वयः कथं स्यात्, पचति पदस्य पदानुपस्थितत्वात् । पचतीत्यस्य वाक्यतया लक्षणाया अप्ययोगात् । लड्कार एव पचति पदलक्षक इति चेन्न; – पच धात्वर्थस्या नन्वयप्रसंगात् । पचे स्तात्पर्यमात्रग्राहकत्वे प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वित स्वार्थबोधकत्व व्युत्पत्तिभंगप्रसंगात् । पचधातुः पचतिलक्षको, लकारो भावलिङ्साधुत्वप्रयोजनक इति चेन्न;– निरर्थकतिङात्मनेपदत्व यक्समभिव्याहृतत्वादि नियमभंगापत्ते रिति । मैवं, विव्रियमाणवाक्याख्यातस्य प्रतिपाद्यत्व लाक्षणिकत्वात् ।

तथाहि –

पचतीतिपदं ब्रूते पचि लेड्विषयत्ववाक् ।
पच्यर्थेनान्वितो लार्थो व्याख्या वाक्यार्थ अन्वितः ॥१६॥
सप्तम्यन्तोद्भवपदा र्थकोद्भवपदात्परा ।
सप्तमी बोध्यता माह व्याख्यावाक्य व्यपेक्षया ॥ १७ ॥

पचति पाकं करोतीत्यत्र पचेः पचतीति पदे लक्षणा । लट स्तु बोध्यत्वे लक्षणा । तद्वाक्यार्थः पचतिपदबोध्यत्वं पाकं करोतीति विवरणवाक्यार्थे पाककर्तृत्वेन्वितं प्रभवत्यर्था द्व्याख्यानव्याख्येययो रेकार्थकत्वं गमयितुम् । एवं – " तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लासेच हेतु " रित्यत्रोद्भवपदं सप्तम्यन्तोद्भवपदे लाक्षणिकं, सप्तमीच प्रतिपाद्यत्वे लाक्षणिकी, तद्वाक्यार्थो –

'निर्माणे समुल्लासेचे' ति व्याख्या वाक्यार्थे निर्माणप्रतियोगिकत्व समुल्लासप्रतियोगिकत्वादा वन्वेति । वाक्यैकवाक्यतया पदार्थयो रन्वये विलक्षणव्युत्पत्तिस्वीकारेण विभक्त्यर्थयोरपि परस्परमन्वयो न विरुद्धः । अत एव यजेते त्यत्राख्यातार्थे भावनायां तरति मृत्यु मित्याद्यार्थवादिकाख्यातेन लक्षणया अन्यथावोपस्थापितप्राशस्त्यं सर्वंच सुबर्थकारकमन्वेतीति मीमांसकाः । चैत्रः पचति पाककृति जन्यचेष्टाश्रयत्वा दित्यादिन्याये हेतुपंचम्यर्थ आख्यातार्थे अन्वेतीति नैयायिकाः ।

इति संवलितं यत्र व्याख्येयस्य वपुः स्थितम् ।
तत्र श्रोत्रोपस्थितं तदितिना परिमृश्यते ॥ १८ ॥

यत्र "पचतीति - पाकं करोतीत्यर्थः" एवं व्याख्यानग्रन्थः, तत्र तिद्वयं श्रोत्रोपास्थितस्य पचतिपदस्य पाकं करोतीति वाक्यस्य च परामर्शकम् । तदर्थस्तु प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव सम्बन्धेनार्थ पदार्थेन्वेतीत्यर्था द्व्याख्यानव्याख्येययो रेकार्थकत्वं लभ्यते ।

नन्वेवमपि विवरणेन पदसंकेतग्रह इति कथ मुपपद्यता मिति चेत् ? इत्थं -

पचतेः पाककर्तृत्वबोधकत्वे व्यवस्थिते ।
सुग्रहा पाचिना पाकलाभा त्कृत्यर्थता तिङः ॥ १९ ॥

विवरणेन पाककर्तृत्वबोधकत्वे पचतिपदस्य प्रमापिते - तिङ्-कर्तृत्वबोधिका, पाकार्थक पचिभिन्नत्वेसति पाककर्तृत्व बोधकपचति पदान्तर्गत साधुपदत्वा दित्यनुमानेना वापोद्वापाभ्यां तिङः कृतौ शक्तिर्ग्राह्येति व्युत्पादयिष्यते ।

एवं व्याकरणा त्कोशा दुपमानाच्च वस्तुनि ।
गृह्यते पदसंकेतः पदे वा वस्तुवाचिता ॥ २० ॥

व्यवहारे विवरणे प्रसिद्धपदसन्निधौ ।
वाक्यशेषे चानुमानद्वारा तदुभयग्रहः ॥ २१ ॥
तद्ग्रहाहितसंस्कारसचिवात् पदश्रुतिः ।
स्मारयत्यर्थ मेषैव स्मृति रर्थानुभाविकी ॥ २२ ॥

" कर्तरि कृत् " " शेषे षष्ठी " त्यादिव्याकरणेन " शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषिम शिशिरो जड ". इत्यादिकोशेन च पदे वस्तु वाचकता, अतिदेशवाक्यार्थस्मरणसहकृत सादृश्यविशिष्ट पिण्डप्रत्यक्षेण वस्तुनि पदवाच्यता, व्यवहारस्थधीयानुमानेन पुनरनियमेन क्वचिद्वस्तुनि पदवाच्यता क्वचित्पदे वस्तुवाचकताच, गृह्यते । तादृशग्रहणाहितसंस्कारस्तु पदज्ञान मुद्बोधक मासाद्य वस्तु स्मारयति । तस्याश्च स्मृतेः गोपदज्ञानत्वविशिष्टजन्यत्वे सति गौ र्गोपदशक्येति संस्कारत्वावच्छिन्न कारणतानिरूपित कार्यताधिकरण गोस्मरणत्वेन गोशब्दबुद्धौ जनकत्वं, तेन सम्बन्धान्तरज्ञानेन गोपदज्ञानेनैव वा पुरुषान्तरसमवेतेन कालविधया पदेन सह तुल्य कालीनत्वादिसंसर्ग गोचरसंस्कारेण गवि गोपदशक्यत्वसंस्कारेणैव वा पुरुषान्तरसमवेतेन समयविधयोत्पादितायाः गौरिति स्मृते र्न शाब्दबोधांगत्वम् । वस्तुतस्तु - पदज्ञानशक्तिसंस्कारयोः पदार्थ स्मरणंप्रति साक्षा दनुभवं प्रतिच स्वजन्यपदार्थानुसन्धानद्वारा कारणत्वं, पदार्थस्मरणस्य चानुभवत्वादिजात्यसत्त्वे शाब्दस्मरणोभयवृत्तिजात्या - तत्सत्त्वेत्वे तदन्यतरत्वेन ज्ञानत्वेन वा शाब्द बुद्धे र्जनकत्वम् । शाब्दबोधोत्पादकसामग्रीप्रवेश स्तु गोपदज्ञान तद्वृत्तिमद्गोचरसंस्कारो भयजज्ञानत्वेन, नातः प्रत्यक्षाद्युपस्थितस्य गो रन्वयबोधः । दृश्यतेच चिरान्तरितकरणव्यापाराणां जनकतावच्छेदकेनापि करणविशेषजन्यत्वादिना सामग्री घटकत्वम् । अत एवानुभवव्यापाराणां निर्विषयत्वमते पटानुभवजनित संस्कारत्वेन

पटस्मरणसामग्र्यां, यागव्यापारस्या पूर्वस्य च दानजन्या पूर्वादि वैलक्षण्येन यागजन्यापूर्वत्वेन स्वर्गविशेषसामग्र्यां च घटकत्वम् । अन्यथा - घटानुभवजनित संस्कारदानजनिता पूर्वसत्वे पटस्मरणस्वर्ग विशेषयो रुत्पादापत्तेः ।

यद्वा तएव संस्कारस्य सविषयकत्व मपूर्वस्यच वैजात्य मभ्युपेयते, तदवच्छिन्नमेव सामग्रीमध्ये प्रविशतीति मतम् । तदा प्रकृतेपि यदवच्छेदेन पदज्ञान वृत्तिसंस्कारजन्यत्वं सधर्मएव तदुभया व्यवहितोत्तरस्मरणत्वादि रन्वयबुद्धिं प्रति जनकतावच्छेदकः, नतु तत्र जन्यताप्रवेशः, गौरवात् । शाब्दबुद्धित्वादिना पृथगेव शाब्दबुद्धौ जनकत्वम् । अतएव यत्र पटपदाम्पदादीनां प्रतिसन्धानं, अथ कर्मत्वादीनां स्मरणम् , अथ पदाना माकांक्षा प्रतिसन्धानम् , ततो विशेष्यविशेषण न्यायेन शाब्दबुद्धिः, अथ विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिः, तत्र पदेन साक्षाज्जनिताया उपस्थिते रसत्वेपि न विशिष्टवैशिष्ट्य-बुद्धे रनुपपत्तिः ।

शाब्दिकास्तु -

संकेतसंसर्गेण पदपदार्थ वैशिष्ट्यावगाही गौ गोंपदवान् गोपदं वा गोमदित्याकारकः संगतिग्रहएव पदार्थ स्मारकः । संकेतस्तु भगवत्समवेत एकोपि यत्पदजन्यत्वेन य द्धर्मविशिष्टविशेष्यिकां बुद्धिमुद्दिशति, तद्धर्मावच्छिन्न स्तत्पदस्यैव संसर्गोभवति, नत्वन्यस्य । संसर्गतातु तस्य संकेतत्वेनैव । समवायोपिहि यदनुयोगिकत्वावच्छेदेन यत्प्रतियोगिक स्तयोरेव विशिष्टबुद्धिंजनयति, नतु वायुरूपयोः । संसर्गतातु तस्य समवायत्वेन नकेनापिवा वच्छिन्ना। कोशव्याकरणादिरपि पद तदर्थयोः संकेतेन वैशिष्ट्यमात्रं ग्राहयति । अतएवागृहीतेपि प्रवृत्तिनिमित्ते दशरथपदवानिति निर्धर्मितावच्छेदक शक्तिग्रहेण तादृशीं स्मृति मुत्पाद्य तादृशएव शाब्दबोधो जन्यते । दशरथत्वादिजातीना माधुनिकायोग्यत्वा त्तद्विशिष्टे शक्तिग्रहासम्भवात् । दशरथत्वसंसर्गिका बुद्धिरपि न दशरथत्व विशिष्टमुपनेतुं प्रभवति ।

सांसर्गिकविषयता भिन्नविषयताया एवोपनीत भानप्रयोजकतावच्छेद-कत्वात । अन्यथा संयोगसंसर्गक बुद्धे रनन्तरं संयोगं जानामीत्य नुव्यवसाय सम्भवेन सांसर्गिकविषयत्वा योग्यत्वप्रवादस्य निर्युक्तिक त्वापत्तेः । जातिमानिति विशिष्टबुद्धिरपि नानवच्छिन्न दशरथत्वप्र-कारकस्मरणं जनयितुमर्हति, समानप्रकारता कानुभवस्यैव स्मरणोप धायकत्वात् । अन्यथा जातिमानिति निखिलजात्यवगाहिन्या बुद्ध्यामुण्डितसर्वजाति प्रकारकस्मरणे सार्वज्ञ्य प्रसंगात् । नच दशरथपदवाच्ये दशरथपदस्य लक्षणा, शक्ति ज्ञान स्येव तदाश्रय सम्बन्धज्ञानस्यापि शक्यतावच्छेदकविषयत्व नियमेन तदग्रहे लक्षणाया अपि ग्रहणायोगात् । संकेतत्वे नैव संकेतस्य लक्षणाज्ञान विषयत्वेतु शक्ति ज्ञानेपि तथैव विषयत्वौचित्यात् । तादृशस्य संकेत संसर्गकस्य निर्धर्मितावच्छेदकस्य पदप्रकारकग्रहस्य तथैव स्मरणंप्रति संस्कारद्वारा क्लृप्त कार्यकारण भावेनैव निर्वाहः । दर्शितमतेतु दशरथपदवाच्यत्वा वच्छेदेन दशरथपदलक्षणा गोचरस्य संस्कारस्य कार्यकारण भावान्तरं कल्प्यमिति गौरवम् । एवं गौ गौपद वाच्येति सधर्मितावच्छेदकस्य शक्ति ग्रहस्य तदाहित संस्कारस्यवा तादृशस्मरणे क्लृप्तकारणभावः, नतु शुद्धायां गौ रिति स्मृता वतिरिक्त कारणता कल्पनं युज्यते । संकेत संसर्गेण या दशरथपदत्वावच्छिन्न प्रकारता तदतिरिक्त प्रकारत्वा निरूपित विशेष्यताकपदार्थ प्रतिसन्धानस्य तादृशान्वयानुभवे तादृश गोपदत्वा वच्छिन्न प्रकारता निरूपित गोत्वावच्छिन्न विशेष्यताक निश्चयस्य च तादृशान्वय बुद्धौ तद्रूपेण कारणत्वं, नतु गोपद ; प्रतिसन्धान जन्या गवि गोपदसंस्कारजन्याच या गोत्वावच्छिन्नस्मृतिः, तस्या स्तत्वेन गोत्वावच्छिन्ना न्वयानुभवे कारणतावच्छेदक गौरवात् । शाब्दपदार्थज्ञानस्य तादृशविशिष्ट बुद्ध्यजनकत्व प्रसंगात् । शाब्द बोधे संस्कार कारणताकल्पने गौरवात् । सुरभिपदजन्ये गवानुभवे

लाघवेतरबाधा द्युपनीत गोविशिष्टत्वानुभवे च व्यभिचार प्रसंगात् । गोपदजन्य गोस्मरण नाशकानुभवत्वस्या व्यवहितोत्तरत्व सामानाधिकरण्योभय संसर्गेण तादृश स्मरण विशिष्टानुभवत्वस्य वा विनश्यदवस्थ तादृश स्मरणजन्य गवानुभव व्यापकत्वात् । विभिन्न क्षणिकयो वैशिष्ट्य विरहात् । विनश्यदवस्थ स्मृतीनां तत्त द्व्यक्तित्वेन तत्त द्व्यक्तिप्रति हेतुत्वेचा विगौरवात । तस्मा द्गोत्वावच्छेदेन संकेत संसर्गेण गोपदवत्वग्रहस्य विशेषण विशेष्यतावच्छेदक प्रकारताक निर्णय विधया गोमानयं गौरस्तीत्यादि पदजन्यानुभवे क्लृप्तेन कार्यकारणभावेन निर्वाहा दतिरिक्त कार्यकारण भावकल्पने गौरवात् वृत्तिग्रहतुल्यविषयताकएव शाब्दबोधोयुक्तः । कोशव्याकरण व्यवहारादिजनित शाब्दानुमित्यादि रूप इव संकेत ग्रहः प्रात्यक्षिकोपि भवत्यन्वयबोधांगम् , यदि विद्यते पदयो राकांक्षादिग्रहः सहकारी । अत एव शाब्दबोधानन्तर मपि शाब्द बोधान्तरं नानुपपन्नं, प्रथमशाब्दबोधस्यापि पदवृत्तिमत्पदार्थविषयकत्वात।

ननु दशरथपदवानिति निर्धर्मितावच्छेदकक प्रतिसन्धानस्य यदि संकेतसंसर्गावच्छिन्न दशरथपदप्रकारकत्वेन कारणता, तर्ह्यसौ दशरथपदवा न्नवा वस्तु संकेतसंसर्गेण दशरथपदव न्नवेत्यादि संशयादपि शाब्दबोधप्रसंगः । यदिच संकेतसंसर्गावच्छिन्न दशरथप्रकारताभिन्न प्रकारताऽनिरूपित विशेष्यताकत्वेन, तदा दशरथो दशरथपदवानिति तथाविधान्वयबोधे व्यभिचारः; यदि च जन्यतावच्छेदककुक्षावपि दशरथपदवृत्ति तादृशावच्छेदक ताभिन्ना वच्छेदकत्वानिरूपकस्य तादृशदशरथपदावच्छिन्न विषयत्वस्य प्रवेश स्तदा दशरथपदवानिति निर्धर्मितावच्छेदककग्रहा दनन्तर मितरबाधाद्युपनीत पुरुषत्व राजत्व दशरथत्वाद्यवगाहिनो न्वयबोधस्या नुपग्रह इति चेन्न; - इतरबाधाद्युपनीत धर्मस्य तत्र प्रकारत्वेपि तन्निष्ठविषयतानवच्छेदकतया दशरथपदमात्रावच्छिन्न विषयत्वस्या भिहितान्वयबोधेपि सत्वात् ।

एतेन - गोपदस्य विशिष्य संकेताग्रहणकाले निर्धर्मितावच्छेदकक गोपदप्रकारकज्ञानेन जनितो गोपदवाच्ये लाघवेतरबाधाद्युपनीतं गोत्वमप्यवगाहमानो न्वयबोधोपि व्याख्यातः, तत्र गोत्वस्य प्रकारत्वेपि गोपदवाच्यत्वावच्छिन्न विषयतानवच्छेदकत्वात । अन्याहि गोत्वगोपदवाच्यत्वोभयप्रकारता निरूपित विषयतातो गोत्वगोपदवाच्यत्वोभयावच्छिन्ना विषयता । अत एव तादृशस्थले गोत्वावच्छेदेन गोपदवाच्यत्व ग्रहकारणतायां न व्यभिचारः । नापि सुरभिपदेन गोशब्दबुद्धौ जन्यमानायां, इतरबाधाद्युपनीते गोपदवाच्यत्वे इतरबाधोपनीतस्य विषयतानवच्छेदकत्वात् । अत एवानुमितावपि विधेयांशे लाघवाद्युपनीतो महानसीयत्वादि र्न विधेयतावच्छेदक इति शुद्धवह्निमत्तासिद्धिकालेपि तथाविधानुमितिः । नच तथाविधानुमितिस्थले भिन्नविषयक प्रत्यक्षादिप्रतिबन्धाय लाघवादिज्ञानघटिता पृथक्सामग्री, अवश्यं च दार्शनिकै रपि तादृशस्थले विशेषणविशेष्यतावच्छेदक प्रकारनिर्णयकारणता व्यभिचार परिहाराय कोपि प्रकार आदरणीयः । नहि मया विशेषणविशेष्यतावच्छदक प्रकारक निर्णयकारणत्वा दन्य त्पदवृत्तिम त्पदार्थोपस्थितेः कारणत्व मुररी क्रियते । एवं कोशानुमानादिजनितपद धर्मिक पदार्थवाचकताग्रहस्य न साक्षा त्पदार्थशाब्दबोधोपयोगः । किन्तु पदार्थे पदवाच्यताग्राहक मानान्तर मुत्थाप्यते । यदि विशेषण विशेष्यतावच्छेदक विशेषणाद्युभय वैशिष्ट्यावगाहि निश्चयत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ नकारणत्वसम्भवः, तदा वाचकताग्रहस्तु पदशब्दबुद्धावेव साक्षा दुपयुज्यते । गामुच्चारयेत्यादौ गोपदार्थवाचकं किञ्चिद्वाचकंवा गोपदं तत्कर्मकं त्वत्कर्तृक माशंसाविषयउच्चारणमिति वाक्यार्थबोधे संकेतनिरूपकत्वसंसर्गावच्छिन्नया गोत्वेनवा केनाप्यवलीढया प्रकारतया निरूपितगोपदत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वस्य निरूपकं ज्ञान मपेक्षिणीयमिति न्यायादेव सिद्धं । एवं विलोमानुलोमवाच्यवाचकभावग्रहेणैव

पदार्थविशेष्यकस्येव क्वचि त्पदार्थविशेष्यकस्यापि अन्वयबोधस्योपपत्तौ स्वरूपे शब्दानां न लक्षणा, नया स्वरूपवाच्यत्वावाच्छिन्ने, शक्त्यै वोभयबोध सम्भवात। अतएव विनैवलक्षणां वाजपेय पदाद्वा जपेयपदवाच्य [याग] त्वादिना यागादे र्बोधइति विधौ व्युत्पादयिष्यते। अतएव घटपदाम्पदयो रेकपदव्यतिरेक प्रयुक्तान्वया ननुभवप्रयोजकव्यतिरेक प्रतियोगिद्वितीयपदत्वरूपायाः पदान्तरा व्यवहित घटपदोत्तरत्व विशिष्टाम्पद स्वरूपायावा आकांक्षायाज्ञानस्य घटपद वाच्यघटत्वावच्छिन्नप्रकारता निरूपिताम्पदवाच्यकर्मत्वावच्छिन्न विशेष्यताकान्वयबुद्धि प्राति जनकत्वं सुवचम्। अन्यथा कलशइति जानामीत्यादाविति नोपात्ते कर्मणि कलशान्वयबोधे व्यभिचारणवारणाय प्रयासापत्तेः। घटद्वितीययो राकांक्षाज्ञानसत्वेपि कर्मनामपदवाच्यमिति विपरीतबुद्धिसत्वे कर्मपदोपस्थिते कर्मणि घटतादात्म्यान्वयापत्तेः, अम्पदधर्मिक घटपदाकांक्षाज्ञानस्य घटपदजन्य घटोपस्थित्य म्पदजन्यकर्मोपस्थित्योः सहकारित्वकल्पनेप्य म्पदविषयक कर्मपदज्ञानजनितेन कर्मस्मरणेन तथाविधस्थले घटः कर्मेत्यन्वयबुद्धे र्दुर्वारत्वात्। अम्पदज्ञानत्वावच्छिन्न कारणतानिरूपित कार्यतावच्छेदकीभूतेना म्पदज्ञानाव्यवहितोत्तर कर्मस्मरणत्वे नावलीढतया कथमपि तादृशस्मरणवारणासम्भवात्। सम्भवति च तादृशस्थले बाधग्रहकाले प्यनुद्बुद्धः कर्माम्पद वाच्यमित्याकारक संस्कारइति तज्जन्यत्वादिप्रवेशेनापि तादृशसंस्काराव्यवहितोत्तरस्य ज्ञानस्य वारयितु मशक्यत्वात। एतेन यत्रपदे आकांक्षा ग्रहस्तज्जनिता पदार्थोपस्थितिः कारणमिति व्यक्तिभेदेनापि कार्यकरणभावो निरस्तः। नचाम्पदधर्मिकेण घटपदधर्मिकेणचाकांक्षाज्ञानेन शाब्दिकमते प्येकविधान्वय बोधजनने परस्परं व्यभिचारः, तत्तदाकांक्षाविशिष्टपदवाच्यत्वेन पदार्थानामन्वयबोधप्रवेशेचा त्यन्तिकानुभव विरोधादिति वाच्यम्; घटपदस्य बहुवर्णघटिततया तद्घटिता कांक्षायां द्वेधा प्रवेशेन घटाकांक्षा निर्णयत्वस्य गुरुतया लघुना घटपद धर्मिका म्पदाकांक्षा निर्णयत्वेनैव जन

कत्वा त्तद्व्यतिरेकेण फला नुत्पत्तेः । गोभ्य इत्यादौतु प्रत्ययस्य बहुवर्ण घटिततया तद्धर्मिक एव प्रकृत्याकांक्षानिर्णयः कारणम् । गवा मित्यादौ विनिगमना विरहा दुभयसत्व एव शाब्दबोधो ना न्यथा, क्लृप्तकारण बाधे कार्यबाधस्य न्याय्यत्वात । ननु तथापि विपरीत व्युत्पन्नानां अम् घट इत्यादि वाक्यादम्पदोत्तरं घट पद मित्याकांक्षा ज्ञानेन जनिते घटपदवाच्य घटा भिन्नमम्पदवाच्य कर्मे त्यन्वय बोधे व्यभिचार इति चेत् ? नह्य वहितोत्तरत्व पूर्वत्वादि-कमाकांक्षा, किं त्वाकांक्षा ग्राहकम् । आकांक्षात्वं यद्व्यतिरेक प्रयु-क्तोन्वय बोधाभाव स्तत्प्रयोजक व्यतिरेक प्रतियोगि घटपदत्वम् । प्रयुज्यतेहि कारणाभावेन कार्याभावः । अन्व यबोधश्च घटपदवा-च्यत्वावच्छिन्न विषयता निरूपिताम्पद वाच्यत्वावच्छिन्न विषयताको ग्राह्यः, तेन घटरूपं पश्येत्यादौ विशिष्ट शाब्दबोध प्रतियोगिका भाव विशेषं प्रति घटपदाम्पद व्यतिरेकयोः प्रयोजकत्वेपि न घटः कर्मेति शाब्दबोधः । आकांक्षा शरीरेच न प्रवृत्तिनिमित्तानां घटत्व कर्मत्वादीना मन्वयबोध विषयतया प्रवेशः, प्रयोजनविरहात ; सकल पदार्थ साधारण्या आकांक्षाया अभ्युपगमात । वृत्ति ज्ञाने नैव पदार्थाना मन्वयबुद्धौ प्रति नियमना सम्भवाच्च । आकांक्षा ज्ञान जन्यतावच्छेदकमपि तद्वाच्यत्वावच्छिन्न प्रकारता निरूपितापर पद वाच्यत्वावच्छिन्न विशेष्यताकान्वय बुद्धित्वम् । भिद्यते पुनराकांक्षा अन्वयभेदन । अन्यथा सत्यां पदार्थोपस्थितौ सर्वत्र सर्व संसर्गेणा न्वय बुद्धि प्रसंगात । सेयमाकांक्षा "प्रत्ययः परश्च" "बहुच् पुरस्ता" दित्यादिभि राप्तवाक्यै रुपमीयते अनुमीयते वा । परः प्रत्ययः प्रकृतिव्यतिरेक प्रयुक्तान्वय बोधाभाव प्रयोजक व्यतिरेक प्रतियोगीत्यति देशवाक्यार्थं स्मारयता घटादुत्तरोम् शब्द इति प्रत्यक्षेणा म्शब्दे घटपद साकांक्षत्वोपमिति जननस्यापि सम्भवात् । एव मेव "कर्तरिकृ" दिति व्याकरणेन कृत्त्वोपलक्षिते कर्तृवा-चकताग्रहानन्तरं ण्वुलादौ कृत्त्वग्रहा दतिदेशवाक्यार्थं स्मृत्वाण्वु लिकर्तृवाचकत्व मुपमित्यापरिच्छिद्यते । विपरीतव्युत्पन्नैस्तु वैप

रीत्येन सैवाकांक्षापरिच्छिद्यइति क्व्यभिचारः । स्याद्वा तादृशाकांक्षा ज्ञानस्यानायत्या तत्तदव्यवहितोत्तरत्वादिजन्यतावच्छेदकं । अतएवशक्य लक्ष्यार्थसहस्रभेदे नाकांक्षाज्ञानकार्यकारणभावभेदः । इत्थंच तल्लक्षणा ज्ञानस्यापि तत्तल्लक्ष्यत्वेन तत्तदर्थविषयीणी स्मृति रेव तत्तल्लक्ष्या र्थानुभवे हेतुः, शक्तिज्ञानतुल्ययोगक्षेमत्वात । प्रतिपाद्यत्वमेव वा शक्य लक्ष्यसाधारण मविशेषेण जनकजन्यज्ञानयो र्विषयः । यदाहु रभियुक्ताः - ॥ * ॥ " ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वंच द्वे शक्ती तेजसो यथा । तथैव सर्वशब्दाना मेते पृथगवस्थिते ॥ न सोस्ति प्रत्ययो लोके य श्शब्दानुगमा दृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन दृश्यते ॥ * ॥ " इति । तस्मात्-" ॥ * ॥ स्मरणं पदेन जनितं पदवृत्ति मतः पदार्थस्य । अन्वयबुद्धा वर्थः कथं न तादृक् परि स्फुरतु ॥ * ॥ "

-इति व्याकुर्वते ।

आलंकारिकास्तु-

व्यंजनया वृत्त्योपस्थितानां पदानामन्वयबुद्धौ क्वचित्तादात्म्येन क्वचिद्वाच्यवाचकभावेन पदार्थानुप्रवेशः । तथाहि-"दया तितिक्षा सत्यंच युक्तं त्यक्तं ननु त्वया । अपवर्गव्यंजनानि कथं स्यु र्भीमभूमिपे ॥ " इत्यत्र भीमाभिधाने राजनिप्रकृते-भीमभूमिपपदस्य व्यंजनालभ्यस्य तादात्म्य मारोप्य, तस्मिन्नपवर्गव्यंजनाना मास्त्रसिद्धिसूचकानां दयातितिक्षादीनां प्रस्तुतानां ध्वनिप्रतीत पवर्गेतरस्वरान्यवर्णाभेदेना ध्यवसितानां मसम्भवः कथं स्यु रित्यनेन प्रतिपाद्यते, तेन प्राकरणिकयो रर्थयोः कोपि स्वारसिको विरोध इति तदुपपादकतया गुणीभूतमत्रव्यंग्यम् । तथा " उदेति सविता ताम्र स्ताम्र एवास्तमेति च । सम्पत्तौ च विपत्तौ च महता मेकरूपता ॥ " इत्यत्र विशेषस्य प्रक्रान्तस्य सामान्येन समर्थनस्वरूपे ऽर्थान्तरन्यासे उदयस्य सम्पत्तित्वेनास्त मयस्य विपत्तित्वेन ताम्रस्वरूपस्य चैकरूपताभावेन समर्थनस्यो पपादनाय ताम्रपदवाच्य स्ताम्र इति ताम्रपदद्वयजन्यो बोधोंगी कार्यः । रक्तपदोपादानेतु रक्तपदबोध्यत्व ताम्रपदबोध्यत्वयो

धर्मयो र्वैरूप्या देकरूपतोपन्यासाय तु प्रतीतिस्थगनं स्यात् । अत एव एतादृशस्थले कथितपदं न दोषः । प्रत्युत पदान्तरोपादान मेव । "तादृगेवास्तमेति चे" ति सर्वनामशब्दोपादानन्तु न प्रतीतिं स्थगयति । सर्वनाम्ना ताम्रपदबोध्यताम्रत्वेनापि परामर्शसम्भवात् । एव मेव " सकलकलं पुर मेत ज्जातं सम्प्रति सुधांशुबिम्ब मिव " इत्यादौ सकलकलपदबोध्यत्वं विधुपुरयोः साधारणो धर्मः स-म्भवती त्याहुः । तदुभय मपि दर्शनविरोधा दुपेक्षणीयम् ।

नन्वेकपदजनितया पदार्थस्मृत्या सह द्वितीयपदजनिताया स्तस्या मेळकासम्भवात् कथ मुभाभ्यां पदार्थान्वयधी रिति चेत् ? उच्यते -

समूहालम्बनस्मृत्या रूढयोः सव्यपेक्षयोः ।
पदयो र्यौगपद्येन स्मृतार्थो न्वय मर्हति ॥ १३॥

प्रत्येकानुभवजनितसंस्कारै र्जनिता द्वयो र्बहूनां वा स्मृतिः पर स्परव्यपेक्षा मप्यवगाहमाना अव्यवधानेन तावतः पदार्थान् स्मारयति, सा च स्मृतिः पदार्थान्वयविषयां बुद्धिं जनयतीति किमनुपपन्नम् ।

इति पदवृत्तिग्रहविवरणम् ॥

अन्वयबुद्धिविषयाणा मन्वयानां विभागः प्रस्तूयते -

अभेदो भेद इत्येव मन्वयो द्विविधोऽर्थयोः ।
आद्य स्तत्रान्वयो नेष्टो निपातार्थेन कस्य चित् ॥ १४ ॥

पदार्थयो रन्वयो द्विविधो ऽ भेदोभेदश्च । अभेदश्च प्रायेण निपातार्थेन साधर्मितरस्य संसर्गतया नभासते । " यल्लक्ष्मी रिव तेन विश्व मखिलं मत्तीकरोत्युन्मदा यल्लोकोत्तरचेष्टितैव रमणीवर्गा त्तदुत्क्रु ष्यते । यत्रोपप्लुत मेति तेन शिथिले स्याख्यायते तद्गति र्यज्जाग-र्ति नवा सरोरुहमुखी तत्राभिसर्तुं क्षमे " । यदभिन्नं लक्ष्मीसादृश्यं

तद्धेतुकस्या खिलविश्वमत्तीकरणस्या श्रयः, यदभिन्नो लोकोत्तरचेष्टि-तान्यतादात्म्यव्यवच्छेद स्तद्धेतुकस्य रमणीवर्गावधिकस्यो त्कर्ष स्याधिकरणं, सरोरुहमुखी, यदभिन्नेनो पप्लुतभेदेन विशिष्टगमन कर्त्री तत्प्रवृत्तिनिमित्तकशिथिलाभिन्नाख्यानकर्म, तद्गतिः, यद-भिन्नस्य जागरणतदभावकोटिकसन्देहस्य विषयः साच - तत्प्रयु-क्ताभिसरणक्षमत्वाभाववा नह, मित्याकारकेशाब्दबोधे यत्पदार्थाभेद इवैवतद्वाकाराणां निपातानां मर्थे भासत इति प्रायिक मेवैतत्। यल्लक्ष्मी रिवेत्यादौ सरोरुहमुखी त्यनुषङ्गेणा स्तीत्यध्याहारेण च सरोरुहमुखीकर्तृके लक्ष्मीसदृशास्तित्वे अस्तेरर्थे यदितिद्वितीयां तक्रियाविशेषणार्थस्या न्वयो नतु निपातार्थ इति नित्यसक्रियवाक्य वादिनो वैयाकरणाः । यदाह कात्यानः-" अस्तिर्भवन्तिपरः प्रथम पुरुषे अप्रयुज्यमानो प्यस्ती " ति । भवन्तिरिति " भुवोझिज " त्यौणादिकेन सूत्रेण सिद्धो वर्तमानकालार्थकोपि तद्वाचकत्वलक्ष-णया लट्परः, तेन प्रथमपुरुषे लडन्तास्तिधातु रप्रयुज्यमानक्रिये नित्य मध्याह्रियते इति कात्यायनवाक्यार्थः । सूत्रे भुवइति वदे रवते श्चोपलक्षणम्, तेन वदन्ति रवन्ति श्चेत्यपि सिद्धम् । झिच्प्रत्ययान्ताः सर्वेस्त्रिषां द्वयोर्वा, " किं वदन्ती जनश्रुतिरि ". ति दर्शनात् ।

नाम्नो नम्ना धातुना च विभक्त्या तद्धितेन च ।
सामानाधिकरण्यं स्यात् किंवा नाम्नैव केवलम् ॥ २५ ॥

तादात्म्यसंसर्गावच्छिन्नतत्पदार्थविषयतानिरूपित स्वार्थविष यताकबुद्धिजनकपदत्वं तेन तस्य सामानाधिकरण्यम् । तच्च प्रथमं प्रातिपदिकेन सह प्रातिपदिकस्य । तदपि समानविभक्तिकयोः समासान्तर्गतयो रभेदापन्नयोश्च नाम्नोरिति त्रिविधम् । तत्राद्यं यथा- "पुण्यजन प्रीतिकरी कुवलयदळकोमला कान्तिः । कथ मन्धकार भवतः सर्वेषां नयनहारिणी नस्यादि " त्यत्र सम्बोध्यस्यान्धकारस्या रोपितनीलि मस्वरूपायां कान्तौ सर्वेषां प्रथमान्तार्थानां तदात्म्येनान्वया त्सामानाधि

करण्यं प्रातिपदिकानाम् । एवं नीलो घट इत्यत्र नीलघटयोरपि सामाना
धिकरण्य मवसेयं । नीलघटपदयोः सामानाधिकरण्ये द्विविधा आकांक्षा,
एका नीलप्रकारताक घटविशेष्यताकबोधव्यतिरेकप्रयोजक व्यतिरेक
प्रतियोगितावच्छेदकप्रथमान्तघटनीलोभयपदत्वस्वरूपा । द्वितीया
घटप्रकारतानिरूपित नीलविशेष्यताकबोधाभावघटिता । यादृशबोधा
भावघटिता या आकांक्षा सा तादृशमेव बोधं प्रयोजति । व्यज्यते
च विशेष्यपदस्य विशेषणप्राथम्येन तदर्थविशेष्यकबुद्धिप्रयोजका
कांक्षा । अत एव वह्निमान् पर्वत इत्यादौ पर्वतविशेष्यकबुद्धिजन
काकांक्षाव्यंजकाभावा त्तदनभिव्यक्तया न पर्वतविशेष्यका बुद्धिः ।
विपरीतव्युत्पन्नानां तु व्यंजकान्तराभिव्यक्ताकांक्षाज्ञाना द्भवत्येव ।
परन्तु तादृशबोधतात्पर्येण प्रयुक्त मिदं वाक्य मसाधु यज्ञकर्मणि
प्रयोगानर्हम् । अतो न्याये काव्ये च तत्प्रयोगानर्हम् । तादात्म्य
संसर्गकस्थले विशेष्यत्व मेवोद्देश्यत्वं विशेषणत्व मेव विधेयत्वम् ।
यदुद्देश्यका न्वयबुद्धि स्तस्मिन् सिद्धत्वं विधेयेचा गन्तुकत्व मेवौ त्सर्गतो
व्यंजयति । अत एव जातिगुणवाचिनो र्जातिवाचिनः प्राधान्य
मिति कर्मधारयघटकनामपौर्वापर्यनियामकः प्राचीनानां प्रवादः ।
अत एव "न्यक्कारो ह्यय मेव मे यदरय" इति वाक्ये न्यक्कारस्य
पूर्वसिद्धत्वध्वनने गर्वभावापकर्षप्रसक्ति रित्यविमृष्टविधेयांशकत्वं दोष
इति रसविद्याविदः । अत्र विशेष्यनिम्नपदस्य प्रातिपदिकान्तरसा
मानाधिकरण्ये एकलिंगबोधकसुबन्तत्वं प्रायेण तन्त्रं । अत एव
नीलं घट इत्यादि र्न प्रयोगः, प्रयोग श्च पृथिवी घट इत्यादिः ।
यत्र च लिंगानन्वयिपदार्थद्वारा पदार्थतादात्म्य मितरपदार्थे न्वेति न
साक्षा त्तत्राजहल्लिंगपदसामानाधिकरण्येपि विशेष्यनिम्ने नियतं नपुं-
सकत्वं, सामान्यविधिप्राप्तत्वात् ; यथा – क्षुदुपहन्तुं शक्य मित्यत्रो
पहननकर्मणि क्षुधि उपहननतदर्थशक्तिकर्मण स्तादात्म्येन साक्षा
दन्वयो बाधित इत्युपहन्ते रर्थं द्वारीकृत्यान्वयात् सविशेषणेहि विधि

निषेधौ सति विशेष्यस्य बाधे विशेषण मुपसंक्रामत इति न्यायात् शक्य मिति, नपुंसकनिर्देशः । अत्रोत्पत्त्यनुकूलो व्यापार उत्पाद आ शक्ते, स्तत्कर्मोत्पाद्यं कृत्यप्रयस्य, ध्वंसानुकूलो व्यापार उपहन्तेः, शक्यर्थान्वयीभाव स्तादर्थ्यं वा तुमुलोर्थः । प्रधानधात्वर्थकर्मण्य भिहिते गौणधात्वर्थकर्मत्व मुपहननफलीभूतध्वंसान्वयि प्रतियोगित्व स्वरूपं क्षुदनन्तरप्रथमार्थः । भवतु वा एतादृशस्थले उपहन्तिना फलविधयोक्तस्य ध्वंसस्य प्रथमान्तप्रातिपदिकार्थे प्रतियोगितयान्वयः, पदभेदेन चाकांक्षावैचित्र्यात् । दृश्यते च घटो नीलो भवतीत्यादेः प्रथमान्तार्थस्य भवत्यर्थेन्वयः । हरि रप्याह - "प्रधानेतरयो यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् । शक्ति र्गुणाश्रया तत्र प्रधान मनुरुध्यते ॥ प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते । यदा तदा गुणे तद्व दनुक्तापि प्रतीयते ॥" इति ।

यत्रै कस्य द्रव्यस्य गुणप्रधानभावापन्नक्रियाद्वयनिरूपितं शक्तिद्वयं कारकद्वयं पृथक् तत्र गुणशक्ते रभिधानेपि प्रधानानुरोधि प्रधानकारकानभिधानप्रयुक्तं कार्यं भवत्येव, तेन पक्कमोदनं भुङ्क्ते पाचकेनोदनो भुज्यते इत्यादौ च पच्यर्थ कर्मकर्त्रो रभिधानेपि भुज्यर्थ कर्मकर्त्रो रनभिधानात् द्वितीया तृतीये सूपपादे । यदितु प्रधानकारकं प्रत्ययेनाभिहितं, तदा तत्प्रत्ययार्थान्वितद्रव्ये गुणक्रियाकारक मनुक्तमपि प्रथमादिप्रत्ययलक्षणया संसर्गतयावा प्रतीयते । यथा पचता पक्त्वावा भुज्यते ओदन इत्यत्र पाके ओदनकर्मकत्वं, पक्क मोदनं भुङ्क्ते चैत्र इत्यादौ चैत्रे पाककर्तृत्वं, सन्धाय शरेण हन्तीत्यादौ सन्धाने शरकर्मकत्वं, आहूय ब्राह्मणायददातीत्यादौ आह्वाने ब्राह्मण कर्मकत्वं, आरुह्यवृक्षात् पततीत्यादा वारोहणे वृक्षकर्मत्वं, गत्वा ग्रामस्य स्थाता गत्वा ग्रामे तिष्ठति इत्यादौ ग्रामकर्मकत्वं गमने, स्वीकारयितुं ब्राह्मणाय ददातीत्यादौ प्रतिदातुं ब्राह्मणादादत्ते इत्यादौ च स्वीकारे प्रतिदाने च ब्राह्मणकर्तृकत्वं तत्सम्प्रदानकत्वं च ;

पतित्वा वृक्ष मवलम्बत इत्यादौ पतने वृक्षापादानकत्वं, स्थित्वा ग्राम मीक्षत इत्यादौ स्थितौ ग्रामाधिकरणकत्वं च, तत्त द्वाचक विभक्त्यभावेपि पदा दन्वयविधया वा प्रतीयते । यत्रतु द्रव्यभेद स्तत्र प्रधानक्रियाकारकस्या भिधानेपि गुणाक्रियाकारकाभिधायकान्तर मपेक्षते । अत एव सूपं पक्त्वौदनो भुज्यत इत्यादयो व्यवहारा इति सम्प्रदाय विदः ।

क्षुदुपहन्तुं शक्यं, पक्त्वौदनो भुज्यत इत्यादौ प्रथमान्तपदाना मुपहननक्षुत्पाककर्मौदनादौ लक्षणा, नतु प्रथमायाः कर्मत्वमर्थः, अनानुशासनिकत्वात्; नापि धात्वर्थप्रथमान्तार्थयो र्भेदेनान्वयः, अव्युत्पन्नत्वात्। क्षुध मित्यो दनमिति पदमेव कथितस्थलयो रध्याहर-णीयमिति वस्तुगतिः । अत एव " श्रुत्वा प्यर्थं नानुमतः कंसेनार्थः कुबुद्धिने " त्यादौ प्रधानक्रियाकर्मणः कृदभिहितत्वेपि श्रवणकर्मणि द्वितीयाश्रवण मप्युपपद्यत इति नव्याः । तच्चिन्त्यम्, क्त्वाप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वार्थकत्वे कर्तु रभिधानात् चैत्रः पक्त्वा चैत्रेण भुज्यत इति प्रयोगस्य, भावमात्राभिधायित्वे चैत्रेण पक्त्वा चैत्रो भुङ्क्ते इति प्रयोगस्यापत्तेः । प्रथमया गुणकारकाभिधानस्या वश्यकत्वात् श्रुत्वा प्यर्थमित्यादौ श्रवणकर्मणो पदेशवाक्यार्थेन सद्धानुमितिकर्मणो धर्मस्य पुमर्थस्य भेदएव विवक्षितः । यद्रूपावच्छिन्नान्वयिप्रधानक्रिया-कारक मभिहितं तद्रूपावच्छिन्नान्वयि गुणक्रियाकारकमपि तद्रूपा-वच्छिन्नवाचकतत्पदसव्यपेक्षया विभक्त्या ऽभिधीयत इति सामान्य व्युत्पत्तिः । अत एव चैत्रत्वावच्छेदेन भोजनकर्तृत्वस्य स्वरूपत्वा वच्छेदेन पाककर्तृत्वस्य विवक्षाया मात्मना पक्त्वा चैत्रोभुङ्क्ते इत्यादिकः प्रयोगः सूपपादः, अत्रकरणे तृतीयेति वदन्ति ।

एवं बहुव्रीहेरपि भिन्नलिङ्गपदसमानाधिकरणस्य क्वचि न्नपुंसक त्वं साधु । अत एव " तमः शातिरेव यदर्थं तदाहे " ति प्रकाशः । यद र्थमिति क्रियाविशेषणत्वात् नपुंसक द्वितीयान्तमिति वस्तुगतिः।

तस्मा त्सामानाधिकरण्येपि भिन्नलिङ्गपदे नियतविशेष्यनिघ्ने क्लीबत्वं तद न्यान्वयमूलकम् ।

एवं प्रातिपदिकयोः सामानाधिकरण्ये वचनैक्यमपि प्रायेण तन्त्रं, अतो नीलाघटः सुन्दरोदाराः शीतप्रकृतिराप इत्यादिर· प्रमाणं । येन प्रातिपदिकेन समभिव्याहृताया विभक्ते रर्था दन्या संख्या समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थे विवक्षिता तत्र समानाधिकरण प्रातिपदिकयो र्विभिन्नवचनमपि साधु । सा च संख्या क्वचित्पदार्थे क्वचि त्तदेकदेशे न्वेतीति द्वेधा । उभयं यथा – "अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालबद्धा श्चिकुराः शिरस्थितमि" त्यत्र चिकुरा- न्वयि, "वचनमुलयाःच्छेत्तुं शक्य" मित्यत्र शक्यर्थ व्यापारान्वयि चैकत्वं । बहूना मुलयाना मेकव्यापारच्छेद्यत्वेन सौकर्यविवक्षायां हि तथा प्रयोगः । एवं "व्युत्पत्तिः शक्ति रभ्यास इति त्रयो हेतुरि" त्यत्र फलोपधानार्थकहेतुपदार्थैकदेशे फले एकत्व विवक्षया हेतु रि त्येकवचनं । ततो दण्डचक्रादिन्यायेन परस्पर सहकारिताळाभः । एवं चैत्रोमैत्रश्च सुन्दरावित्यादौ चैत्र एकत्वस्य द्वित्वविशिष्ट सुन्दराभेद स्य चोभयो रेकत्र द्वयन्यायेनान्वयबुद्धौ तात्पर्येण प्रामाण्यम् । एकत्वद्वित्व· यो रेकविशिष्टपरवैशिष्टयबुद्धिरेव प्रतिषिद्ध्यते, नत्वेकत्रद्वयन्यायेन, एको द्वित्ववान् इति प्रतीतेः सार्वजनीनत्वात् । यत्रैकवचनार्थो न विवाक्षितः तत्र चैत्रमैत्रौ सुन्दराविति द्वंद्वएव साधुः । अधिक मुपरिष्टात् । तस्मात् ;–

अर्थे तदेकदेशेवा संख्याभेदे विवक्षिते ।
सामानाधिकरण्येपि साधु र्वचनयो र्भिदा ॥ १९॥

एवं विभक्त्यैक्यविशिष्टयोः प्रातिपदिकयोः पौर्वापर्येणैव निर्विभक्तिकयो रव्यवधानेना प्याकांक्षा भिव्यज्यते । यथा नीलो-

स्थलादिकर्मधारयान्तर्गतयोः सामानाधिकरण्यं, तथा पंकजपदादौ तेनैव वाक्यार्थमर्यादयोपस्थापितस्य पंकजनिकर्तुः समुदायरूढ्योपस्थापिते पद्मे तादात्म्येनान्वया त्तेनैव सह तस्य सामानाधिकरण्यं । तथाहि - पंकजचरमवर्णप्रत्यक्षे स्मृताः पंकजनिडप्रत्ययाः स्वं स्मृत पंकजसमुदायश्च भासन्ते, द्वितीयक्षणे पंकजनिकर्तृ पद्मानि चत्वारि स्मार्यन्ते, तृतीयक्षणे खलेकपोतन्यायेन चतुर्थं वैशिष्ट्य मवगाहमानः पंकजनिकर्तृ पद्ममित्यन्वयबोधः, ततःपदान्तरोत्पत्ति तत्प्रत्यक्षपदार्थस्मरणादिक्रमेण पूर्वानुभवविषयपंकजनिकर्तृत्वप्रकारेण स्मृतस्य पद्मस्यान्वयबोधः, नतु केवलस्य पंकजनिकर्तुः पद्मस्य वा विशिष्टपदार्थोपस्थितेः पद्मान्वयबोधं प्रत्यसमर्थत्वात् । अत एव केवलस्य विशिष्टार्थस्य रूढ्यर्थस्य वोपस्थितये लक्षणा मेव पंकजपदे स्वीकुर्वन्ति । यत्रतु कुमुदपदादिविषयिण्येव पंकज पदस्य - कुमुदविषयिणी वा पंकजनिकर्तुः - स्थलाधिकरणत्वविषयिणी वा पद्मस्योपस्थितिः; तत्र विनापि लक्षणां केवले योगार्थे रूढ्यर्थे वा कुमुदतादात्म्यस्य स्थलवृत्तित्वस्या न्वय इति मणिकृन्मतसारः ।

एवं धातुप्रातिपदिकयोरपि सामानाधिकरण्यं स्तोकं पचति सुख मास्ते इत्यादौ । अत्र द्वितीयान्तस्तोकपदार्थस्य सुख पदलक्षित सुखसाधनस्य तादात्म्येन पचधात्वर्थेऽन्वयात् । अत्र धात्वर्थफलान्वयिकर्मत्वेव "कर्तु रीप्सिततमं कर्मे"ति सूत्रस्याक्षर तात्पर्याभ्या मर्थः । अन्वय श्चाश्रयत्वमिव तादात्म्यमपि । तथा च विक्लित्यनुकूलव्यापारार्थकपच्यर्थफले विक्लित्तौ स्तोकस्य स्फिग्भूसंयोगानुकूलव्यापारार्थकासधात्वर्थफले स्फिग्भूसंयोगे सुखपद

लक्षितसुखसाधनस्य तादात्म्येनान्वयविवक्षायां युज्यत एव कर्मसंज्ञा कर्मणिद्वितीया चेति जरद्वैयाकरणाः । तन्न, तथा सति द्वितीयाया इव कर्मणि लकारस्यापि प्रसंगात् । आस्यते मास इतिवत् सुप्यते सुख मित्यादिप्रयोगापत्तेः । स्फिग्भुवोः कर्मणो धात्वर्थान्तर्भूतत्वेपि सुखादिकर्मणैवास्तेः सकर्मकत्वे सुख मास्यत इति भावे लकारदौर्लभ्यापत्तेः ।

नव्यास्तु धात्वर्थफलाश्रयत्वमेव कर्मत्वं, फलत्वं च व्यापारभिन्नत्वं, व्यापारत्वं चाग्रे निर्वक्ष्यते, पच्यर्थश्च विक्लित्तेरुत्पत्त्यानुकूलो व्यापारः । धात्वर्थत्वन्तु धातुजन्यप्रतीतिविषयत्वं उत्पादकत्वस्य संसर्गत्वेप्युत्पत्ते रव्याहतम् । धात्वर्थोत्पत्तिस्वरूपफलाधिकरणतया विक्लित्तिरपि पाककर्म । लब्धोहि पचिधातुनैव विक्लित्तिकर्मकः पाकः । तथा च फलांश मादाय धातुना समानाधिकरणे प्रातिपदिकेपि कर्मत्वानुवादिका द्वितीया । व्रैहेयमोदनं पचतीत्यादौ व्रैहेयपदसमभिव्याहृताया इव द्वितीयाया स्तत्तद्विभक्त्यन्तपदत्वव्यंजनीयाकांक्षाद्योतकतया तादात्म्यसंसर्गकबुद्धा वुपयोगात् । अत एवाग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ कर्मत्वेन भावनाया मन्वितस्य जुहोत्यर्थस्य नामधेय मग्निहोत्रपदं कर्मत्वानुवादकद्वितीयान्तं, उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादौ करणतया भावनाया मन्वितस्य यज्यर्थस्य नामधेय मुद्भिदादिपदं करणत्वानुवादकतृतीयान्त मिति, भाट्टदर्शन सिद्धान्तः । यदि च व्रैहेयमोदनं पचत्य ग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ विशेषणपदद्वितीयाया स्तादात्म्य मर्थः तदा प्रकृतेपि तथा । यत्र स्तोकादे र्व्यापारान्वयो विवक्षित स्तत्र प्रथमैव न पचेते त्यादिवत तृतीया करणानुवादिका । नचैव मपि स्तोकः पच्यत इति कर्मणि

लकारो दुरुद्धर इति वाच्यम् , " अस्तीत्युत्पन्नस्या त्मधारण मुच्यत " इति निरुक्तस्मृत्या अस्ते रप्यात्मधारणानुकूलव्यापारार्थकतया ऽऽत्मनि धात्वर्थधारणफलवत्तया कर्मणि लकारेणा त्मा भूयत इति सर्वमतेपि प्रयोगापत्तेः ।

अथात्मनः कर्मत्वेपि धात्वर्थान्तर्भूतत्वात् धातो श्च फलसमाना धिकरणव्यापारवाचित्वा दकर्मक एवास्तिः, तथाच " लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य " इत्यत्राकर्मकेभ्यो भावविधिना कर्मणि लकारो बाध्यते, सकर्मकेभ्य एव कर्मणि लकारविधि रित्याक्षिप्यते, सकर्म कत्वं च फलाधिकरणावाचकत्वे सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापार वाचकत्वं, तेन शब्दोत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचिनः शब्दायते रर्थे शब्दस्य, स्फिग्भूसंयोगानुकूलव्यापारवाचिन उपविशते रर्थे स्फिग्भुवो, रधस्सं-योगफलकक्रियावाचिनः पतते रर्थे ऽधः पदार्थस्य, सर्वावयवाधः संयो-गानुकूलव्यापारवाचिनः शयते रर्थेधः सर्वांगयो, रुदयगिरिसंयोगानु कूलव्यापारवाचिन उदेते रर्थे उदयगिरे, र्मिद्धामनसोः संयोगस्य विभागस्य चानुकूलव्यापारवाचिनो जागर्ते रर्थे निद्राते श्चार्थे मिद्धा मनसो, रवयवाना मपचयस्यान्वयस्य चानुकूले व्यापारे शक्तस्य क्षीयते र्वृद्धे श्चार्थे ऽवयवानां, प्राणे स्सह शरीरस्य संयोगविशेषं तदत्यन्तध्वंसं प्रति चानुकूलव्यापारे शक्तस्य जीवते र्म्रियते श्चार्थे प्राणशरीरयो श्च, तत्तद्धातूनां; भवते रर्थे व्यापारे तदर्थफलस्यात्म धारणस्य, लज्जतेः स्वगोपनस्य, रमतेः सुखस्य, सामानाधिकर-ण्यात् - तेषां; गतिनिवृत्तिं प्रवृत्तिं मिच्छां ध्वंसं रूपविशेषं चाभिद-धतां तिष्ठति यतति रोचति नश्यति दीव्यतीनां स्वार्थफलाभावाच्च न सकर्मकत्वप्रसंगः । फलत्वं मुख्यधात्वर्थव्यापारे येन केनापि संसर्गेणा न्वितधात्वर्थत्वम् , तेन विषयताविशिष्टज्ञाने जानाते रुद्दे-श्यताविशिष्टरागे इच्छते रुत्पत्त्यनुकूलयत्ने करोते र्बाध्यत्वविशिष्टे द्वेषे द्विषे र्लौकिकविषयताविशिष्टेषु प्रत्यक्षघ्राणजरासनचाक्षुषत्वाच

श्रावणसाक्षात्कारेषु जिघ्रति रसयति पश्यति स्पृशति शृणोति साक्षा त्करोतीनां विधेयताविशिष्टयो रनुमितितर्कयो रनुमात्यापाद्यत्योः स कर्मकत्वं निराबाधम् । अत एव सुखत्व मिच्छति घटत्वं करोति दुःखत्वं द्वेष्टि ज्ञानोपनीतं गगनं साक्षात्करोति जिघ्रति रसयति पश्यति शृणोति वह्नित्व मनुमिनुते वह्न्यभावत्व मापादयति इति न प्रयोगः । यस्तु सुखवन्त मात्मान मिच्छतीति प्रयोगः स चरुस्थालीं पचतीति प्रयोगेण तुल्ययोगक्षेमः । कर्मणि लकारोप्येवम् । तेन "दधानो निध्वान मश्रूयत पांचजन्य" इति माघ उपपद्यते । येन च व्यापारेण व्यधिकरणफलवता धात्वनभिहितेन कर्मणा सकर्मको धातु स्तत्रैव कर्मणिलकारो विधीयते, अन्यथा प्राण वियोगफलक व्यापारार्थक हन्ते र्वियोगस्य द्विनिरूप्यत्वेनैकस्मि न्नधिकरणे धात्वभिहितेपि अधिकरणान्तराकांक्षाया विच्छेदात् चैत्रोहन्यतइतिव त्प्राणाहन्यन्तइति प्रयोगःस्यात् । प्रकृते भूप्रभृति र्देशकालभावगन्तव्याध्वभिः सकर्मकोपि फलाधिकरणेनात्मना नसकर्मक इति कथं तत्र कर्मणिलकारः प्रसज्यते, येनात्माभूयतइति प्रयोगा पादनं सम्भवतीति चेत् ? सत्यं, एवं फलस्य कर्मत्वेपि धातु नाभिधानात् तेन सकर्मकत्वाभावात् तत्र लकारः कथं प्रसज्यते? येन स्तोकः पच्यत इत्यादि प्रसज्यते । द्वितीयातु न तेन कर्मणा सकर्मकत्वमपेक्षते, अतएव तारंशब्दायते दीर्घमस्तीत्यादौ द्वितीया धात्वन्तर्भूतकर्मणः शब्दात्मादे र्विशेषणेकर्मानुवादिका दृश्यते ।

सा चेयं द्वितीया विशेष्यानिघ्न प्रातिपदिक समभिव्याहृताचे न्नियतनपुंसक लिंगाभिव्यंजिका, सामान्येनपुंसकस्यैव साधुत्वात् । नियतलिंग समभिव्याहृताचेत् लिंगत्यागानुशासनाभावात् तल्लिंगाभिव्यंजि कैव; अतएवादिं पचतिद्रुतिहेतुं पचतीत्यादयः प्रयोगाः, आद्यभिन्नां द्रुति हेतुभिन्नां विक्लृतिं बोधयन्तो दृश्यन्त इति क्रियान्वयि फलविशेषणानां

कर्मानुवादिका धिक्लृतिव्यापारयोः संसर्गीभूतस्य कर्मत्वस्य प्रापिकाया द्वितीया; इति शाब्दिकाः प्राहुः। तच्चिन्त्यं, विशेषणसुपां विशेष्यान्वयाकांक्षाव्यंजकत्वेन विशेषणंविशेष्येण बहुळ मिति सर्वविभक्तिकस्य विशेषणस्य कर्मधारयानुशासनसिद्धत्वेन साधुत्वात्, विनानुशासनं क्रियाविशेषणद्वितीयाया असम्भवात । नहि द्वितीया व्यंजितैव क्रियाविशेणस्यैव धातुना सहाकांक्षा, ज्योतिष्टोमेन यजेत वल्गितं गच्छति इत्यादौ तृतीयाप्रथमयोरपि दर्शनात् । विना विशेषविधिं प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाद्युगात्, फलव्यापारयोः कर्मकर्मिभावस्य संसर्गमर्यादयैव भानलाभे द्वितीयया तदनुवादस्या नपेक्षणा च । तस्मात् फलविशेषणाना मनुशासनसिद्धैवोपपदद्वितीया न कारकार्थिकेति न स्तोकः पच्यत इति कर्मणि लकारः । अनुशासनं च " उभ सर्वतसोः कार्या धि गुपर्यादिषु क्रिया । द्वितीयाम्रेडिता तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यत " इति, उभयतो ग्रामं सर्वतोग्रामम् धिक् पिशुनं उपर्युपरि पयोधरानधोधोगमनं मेघा इति उभयादा वन्यत्रापि क्वचित् द्वितीया स्या दित्यर्थकम् – फले व्यापारे वा धात्वर्थे तादात्म्येनान्वितार्थकस्य प्रातिपदिकस्य द्वितीयां विधत्ते, नतु व्यापारविशेषणस्य प्रथमान्तत्वं युक्तम् , फलहेतुः पचति चैत्र इति प्रयोगापत्ते रिति वस्तुगतिः ।

तस्मात्-

> प्रायेण क्लीबलिंगं यद्धात्वर्थस्य विशेषणम् ।
> आनुशासनिकी तत्र द्वितीयान्यत्र दर्शनात् ॥ २१ ॥

एवं विभक्त्या सह प्रातिपदिकस्य सामानाधिकरण्यं । द्रोणो व्रीहि रेकं ब्रह्म द्वे चक्षुषी त्रयोऽत्र इत्यादौ प्रादेशः कुशो रत्निः कुण्ड मित्यादौ च गुरुत्वत्वेन संख्यात्वेन परिमाणत्वेन चावच्छिन्न मभिदधत्याः प्रथमाया अर्थे द्रोणादे र्गुणविशेष मभिदधो ऽर्थस्तादा

त्म्येनान्वेति । प्रथमार्थस्तु सौत्रपरिमाणपदस्य तंत्रेण गुरुत्वस्याप्युप स्थापकत्वात् गुरुत्वादिभेदेन व्रीह्यादौ; नहि द्रोणादे रर्थः तथान्वेतु मर्हति, प्रातिपदिकयो र्भेदान्वयस्या व्युत्पन्नत्वात् ।

एवमाख्यातेन कर्तृकर्माभिधायिना प्रथमान्त चैत्रोदनादेः सामानाधिकरण्यं । अत एव " युष्मद्युपसमानाधिकरणे स्थानिन्यपिमध्यम " इति सौत्रोव्यवहारइति शाब्दिकाः। तदुभयं चिन्त्यं ।

एवं स्वरूपार्थकतलः कनश्च तद्धितस्यार्थे देवस्ययावस्यचान्वयात् देवतायावक इत्यादौ तद्धितेनापि प्रातिपदिकस्य सामानाधिकरण्यं । स्वरूपत्वं नाम गगनाभावादिरखण्डो धर्म एतादृश प्रत्ययानां प्रवृत्तिनिमित्तं, न पुनरनर्थकएवतलादिः, आगमे व्यावृत्तस्य प्रत्ययत्वस्य सार्थकत्व घटितत्वादिति वदन्ति ।

अन्येतु प्रातिपदिकयोरव्यवधानमेव सामानाधिकरण्येतन्त्रं । यथा नीलोत्पल द्विगार्ग्यादौ । विभक्त्या व्यवहितयोस्तु प्रातिपदिकयो र्विभक्त्यर्थद्वारकएवान्वयः । नीलो घट इत्यादौ नीलपद समभि व्याहृतविभक्तेरर्थे घटान्वय्यभेदे नीलादेरन्वयः । नचाभेदार्थे विभक्ते रनुशासन दौर्लभ्यं शंक्यं, " प्रातिपदिकार्थ लिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमे " ति सूत्रस्य प्रथमायांकण्ठतो विभक्त्यन्तरे मात्रग्रहणसामर्थ्यात् प्रातिपदिकार्थ वाचकत्व व्यवस्थापकत्वात् । प्रातिपदिकार्थश्च येन रूपेण प्रातिपदिकात् नोपस्थित स्तद्रूपावच्छिन्नमेव विभक्तिर्बोधयेत्, अन्यथैकधर्मावच्छिन्नयोरन्वये निराकांक्षत्व प्रसंगात् । तच्च रूपं स्वरूपभेदाभावत्वं । प्रातिपदिकार्थ व्यक्ति स्वरूपभेदोहि निरवच्छिन्न तत्त द्व्यक्तिवृत्ति प्रतियोगिताकः, तदभावश्च प्रतियोगिस्वरूप एव । तत्रैवान्योन्याभावस्या भावः प्रतियोगिविशेषणधर्मस्वरूपो यत्र प्रति योग्यननुगतोनुगतश्च प्रतियोगितावच्छेदको धर्मइति निपुणतर मुपपादितं बौद्धाधिकारविवरणे, वक्ष्यते चोपरिष्टात् । घटाभावे घटाभाव

व त्स्वरूपे स्वरूपभेदाभावस्याधाराधेयभावा भ्युपगमे आत्माश्रयो यथा नदोष स्तथा तत्रैवानुसन्धेयं । अन्यथा प्रतियोगितावच्छेदक स्वरूपे न्योन्याभावस्याभावेन्योन्याभावभेदो धिकरणस्वरूपः कथमाधाराधेय भावेन वर्तते । अन्योन्याभावस्याभावभेदे धिकरण भेदाभ्युपगमे अनवस्था प्रसंगात् ।

ननु तथापि विशेषणविभक्ते र्भेदत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताका भावत्वं भेदप्रतियोगिकाभावत्वं नीलभेदत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताका भावत्वं वा शक्यतावच्छेदकम् ? आद्ये अप्रसिद्धिः । द्वितीये पीते नीलो घटइति प्रयोगप्रसंगः, नीलभेदगगनोभयाभावादेः पीतेपि सत्वात् । तृतीये शक्त्यानन्त्यं, नीलपटव्यक्तितात्पर्येण नीलोघटइति वाक्यस्य प्रामाण्यप्रसंगश्च, इति चेन्न ;- भेदे ऽ त्यन्ताभावे च विभक्तेः पृथक् शक्ति स्वीकारात । नीलो घट इत्यत्र नीलत्वोपलक्षिता नीलव्यक्तिर्भेदे, भेदस्तु तत्त द्व्यक्तिस्वरूपावच्छिन्नया प्रतियोगितया अभावेन्वेती त्यनुपपत्ति विरहात् । प्रतियोगितावच्छेदक विशेषणतया भासमानो धर्मः प्रतियोगितावच्छेदकत्वा वच्छेदकतयापि संसर्गतया नियमतो गृह्यतइति पुनरप्रामाणिकम् । भवतु वा उभयावृत्तित्वोपलक्षित धर्मा वच्छिन्न प्रतियोगिताकान्योन्याभावे ऽत्यन्ताभावेच खण्डशः शक्तिः, स्मरणन्तु सर्वनामन्यायेनो पलक्षण मुभयावृत्तित्वांश मपहाय याव्यक्तिः प्रातिपदिकेनोपस्थापिता स्वरूपत स्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न प्रतियोगिता कत्वेनान्योन्याभाव मवगाहते, अत्यन्ताभाव विशेषणतयानुभावयति चेति नीलपटस्य प्रातिपदिकेन स्मरणे नीलो घटइति बुद्धे रप्रामाण्य मुपपद्यते । तादृशे ऽ भेदेविशेषणतया नीलाद्यन्विते घटस्य विशेष्यतया अन्वयस्वीकारात् । प्रकारतया च प्रतियोगितावच्छेदकभाने नप्रति-योगितावच्छेदक विशेषणावच्छिन्नत्व भाननियमः, शुद्धवह्नित्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न व्यापकतावच्छेदक धर्मावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वोल्लेख दर्शनात् । अतोनोभयावृत्तित्वोप-

लक्षिते तद्व्यक्तित्वे स्वरूपे भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व ग्रहणासम्भवात् विभक्ति शक्तिग्रहानुपपत्तिः ।

नन्वेव मभेदे विभक्ते वृत्त्यादिकल्पनापेक्षया लाघवात् निरुक्ताभेद संसर्गकान्वयबुद्धि रभ्युपेतु मुचिता, " प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमे " ति सूत्रे मात्रपदा त्प्रातिपदि कार्थातिरिक्तानर्थकत्व मात्रं विवक्षितं, नतु प्रातिपदिकाद्यर्थार्थकत्वमपि, अन्यलभ्ये शक्तेर कल्पनादिति चेन्न ; – अभेदसंसर्गेण प्रातिपदिकार्थयो रन्वयांगीकारे हि स्वन्तनीळपदेन सह स्वन्तघटपदस्य पौर्वापर्यस्वरूपाया स्तद्व्यंग्याया वा आकांक्षायाः प्रयोजकत्वस्वीकारे गौरवम् , अधिकवर्णघटितत्वात् । अभेदस्य पदार्थतावादेतु नीळपदस्य सुनासह नीळप्रकारका भेदविशेष्यकबुद्धौ, तेन सुनासह स्वन्तघटपदस्याभेदप्रकारक घटविशेष्यकबुद्धा वाकांक्षाद्वयस्य प्रयोजकत्वस्वीकारे लाघवम् , नीळघटपदयो रेकत्राकांक्षाया मप्रवेशेन तयो र्विशेषण विशेष्यभावव्यत्यासप्रयुक्ताकांक्षाधीकारणताभेदाभावात् । नचैवं घटो नीळ इति वाक्यादिव नीलो घट इति वाक्यादपि घट मुद्दिश्य नीळाभेद विधेयकस्य वाक्यार्थबोधस्य प्रसंगेन प्रथमान्तघटपदोत्तरत्वविशिष्ट तथा विधनीळपदत्वव्यंग्याया आकांक्षाया स्तथाविधबुद्धौ प्रयोजकत्वे क्लाघवावकाश इति देश्यं; नीळप्रकारकाभेदविशेष्यकबुद्धौ नीळोत्तरसुत्वाभिव्यंग्याकांक्षाया अभेदविधेयक घटविशेष्यबुद्धौ सुपूर्वस्वन्त घटपदत्व व्यंग्याकांक्षायाश्च प्रयोजकत्वद्वयस्वीकारेणैव चारितार्थ्यात् । यदि च नीलो घटः पटः शुक्ल इत्यत्राप्यभेदे नीळान्वयस्य घटे चाभेदान्वयस्य प्रयोजिका नीळोत्तरसुत्वेन सुपूर्वस्वन्तघटपदत्वेन चाभिव्यंग्याकांक्षा वर्तत एवेति घट मुद्दिश्य नीळाभेदविधि र्दुर्वारइति सर्वमतेपि प्रथमान्त विशेषणविशेष्ययो रेव पौर्वापर्याभिव्यंग्याकांक्षेति विभाव्यते, तदा प्यभेदस्य पदार्थतया प्रकारत्व मेव युज्यते; न तत्संसर्गत्वं, तथा सतिहि क्षुदुपहन्तुं शक्यं शिखी विनष्टः शरीरी हृष्टः सुरभिचन्दन माघ्रातं निश्च

नत् पांचजन्यः श्रुतो वह्निमत्पर्वतो नुमित इत्यादौ उपहननतदर्थशक्ति भाव्यस्य नाशप्रतियोगिनो दर्शनस्या घ्राणनस्य श्रावणस्य लौकिक विषयस्यानुमितिविधेयस्य च क्षुधि शिखिनि शरीरिणि जीवे चन्दने पर्वते च तादात्म्यबाधा दनन्वयापत्तेः । स्वंतादात्म्योपहननकर्मत्वा दिसंसर्गेणा न्वयस्वीकारे सामानाधिकरण्याभावा देकविभक्तिकत्वा नुविधानानुपपत्तेः । पदार्थभूतस्तु शक्यविनष्टदृष्टाघ्रातश्रुतानुमिताना मभेदः स्वाश्रयोपहननशिखाशरीरसौरभनिध्वानवह्निद्वारा क्षुदादाव न्वय मुपलभमानो न योग्यतां नवा सामानाधिकरण्यं व्यावहति । येन केनापि संसर्गेणैकतरपदार्थाभेदविशिष्टस्या परपदार्थस्य बोध कयो रेव पदयोः समानाधिकरणत्वात् कर्मधारयावयवयोः सामा नाधिकरण्यव्यवहारो गौणः, अत एव "आप्रगृह्य" इत्यत्र प्रथमो पात्तः प्रगृह्याभेदो निपातार्थे स्वरूपे प्यन्वेति । अभेदेन तयो रन्वय बोधोपगमे कर्मधारयस्यापि प्रसंगात । नचाव्ययीभावविधिनापवादः, समीपसमृद्ध्यादिपरिगणितातिरिक्ते स्वरूपार्थे वर्तमानस्य आ इति निपातस्या व्ययीभावविध्यविषयत्वात् । "आङ् मर्यादाभिविध्यो" रव्ययीभावविधानात् ।

एवं स्तोकं पचतीत्यादौ द्वितीयार्थो ऽभेदः, मात्रपदसामर्थ्येन प्रातिपदिकार्थे द्वितीयाया अपि साधुत्वात् । अन्यथा क्रियाविशे· षणद्वितीयाया अकारकविभक्तित्वे स्तोकं नम्रेति विग्रहे स्तोक नम्रेति तत्पुरुषानुपपत्तेः । विशेषविधिं विना ऽकारकद्वितीयया समासस्यासाधुत्वात् । नचायं कर्मधारय', विरुद्धयोः कर्मधारयायोगात ।

एवं द्रोणो व्रीहि रित्यादौ द्रोणादिपदं द्रोणपरिमिते वा- चकं लाक्षणिकंवा । प्रथमातु प्रातिपदिकार्थ मभेद मभिधत्ते, नतु परिमाणं, प्रमाणाभावात ; अन्यलभ्येर्थे सूत्रस्य प्रत्याख्येयत्वात । अन्यथा द्रोणेन क्रीणातीत्यादौ करणत्वस्या नन्वयापत्तेः । प्रातिप दिकार्थे परिमाणे तस्यबाधात् । द्रव्यस्यचा पदार्थत्वात ।

एतेन सुपां वचनवाचकतापि प्रत्युक्ता । एकवचनत्वादिना तत्प्रतिपाद्या संख्याभेदेनैव प्रातिपदिकार्थेऽन्वेति । तद्धितप्रत्ययोर्देवते स्वादावनर्थकएवेति कथं तस्य प्रकृतिसामानाधिकरण्यम् । यथाचानर्थकानामपि सार्थकजातीयत्वेन प्रत्ययत्वं, तथा स्पष्टमुपरिष्टात् । अत एव देवपर्यायदेवतागणन मप्युपपद्यतइति ।

समासांतर्भूतस्य प्रातिपदिकस्यैव प्रातिपदिकेन सामानाधिकरण्यं, नतु शब्दान्तरस्य; प्रातिपदिकार्थे वर्तमानाविभक्तिरपि भेदाभावत्वविशिष्टे स्वार्थे प्रकृत्यर्थस्या धाराधेय भावमेवावगाहते, नाभेदम् , अभिन्नयो रप्यभावत्वेनात्माश्रयस्याकरे सुदृस्तितत्वादिति प्राहुः; तदग्रे चिन्तयिष्यामः ।

इति श्री महामहोपाध्याय गोकुलनाथ शर्म प्रणीते
श्री पदवाक्यरत्नाकरे

॥ अभेदान्वयप्रकरणम् ॥

श्रीरस्तु ।

नाम्नासुप स्तद्धितानि निपाताःक्यङ्क्यजादयः ।
भेदान्वये व्यपेक्ष्यन्ते तिङ्नाम्नेति तु केचन ॥ १ ॥

भेदेन नामार्थप्रकारकान्वयबुद्धा वुपयोगिनी सुपामाकांक्षा, सुपोहि स्वार्थसम्बोध्यत्व कर्मत्व करणत्व सम्प्रदानत्वा पादानत्व सम्बन्धाधिकरणत्वादिषु प्रातिपदिकार्थसम्बन्धं बोधयन्तो नामभि रव्यवहितोत्तरत्वेनापेक्ष्यन्ते । तथा तद्धितान्यण्वहुजादीनि स्वार्थे पत्यकल्पादौ प्रातिपदिकार्थस्य भेदेनान्वयबुद्धिमादधानानि प्रातिपादिकैः क्वचित्पूर्वत्वेन क्वचिदुत्तरत्वेनाकांक्ष्यन्ते । एवं निपाता नञिवादयः स्वार्थेऽभावसादृश्यादौ प्रातिपदिकार्थस्य भेदान्वयं बोधयन्ति । तथा क्यङ्क्यजादयो धात्वंशप्रत्ययास्स्वार्थे प्रातिपदिकार्थस्य भेदान्वयं बोधयन्तः प्रातिपदिकै र्व्यपेक्ष्यन्ते ।

तथाहि-पुत्रीयति गव्यति नाव्यति दिव्यती त्यादौ पुत्रगो-नौदिवां क्यजर्थे इच्छायां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नया स्वत्वोद्देश्यता निरूपितविषयतया संसर्गेणान्वयः । पुत्रः सम्भव त्वित्येवमाकारके च्छायाः स्वत्ववृत्त्युद्देश्यतयाहि निरूप्यते पुत्रत्वावच्छिन्ना विशेष्यता। स्वत्ववृत्तिविषयताच समभिव्याहारलभ्यतत्तत्पुरुषनिष्ठ तत्तद्व्यक्तित्वाव च्छिन्नप्रकारतानिरूपितैव ग्राह्या, तेन भ्रातुः पुत्रमिच्छतीत्यर्थे भ्रातुः पुत्री यतीति न प्रयोगः। अतएव "सुप आत्मनः क्यच्" [३-१-८] इति सूत्रे आत्मन इति संसर्गविशेषाभिप्रायकमेव । आत्मनः पुत्रीयतीत्यादौ आत्मनइति संसर्गलभ्यार्थानुवादः । आत्मनइति पदे पुत्रादिसाकांक्ष प्रयुज्यमाने वा क्यच् भवतीत्यनुशासनार्थ इत्यपि केचित् । पुत्रपि तरि गोस्वामिनि चात्मनि पुत्रगोपदयो र्लक्षणा, तथाच पुत्रपितर गोस्वामिन मात्मान मिच्छतीति पुत्रीयति गव्यतीत्यादे रर्थ इत्यपरे ।

अशनायति उदन्यति धनायति इत्यादौ बुभुक्षा पिपासालिप्सासु क्यजर्थेषु कर्मद्रव्यस्याशनस्य उदकस्य धनस्यचान्वयः। "अशनायोदन्या धनाया बुभुक्षापिपासागर्द्धेषु"[७-४-३४]इति सूत्रे बुभुक्षात्यादेरेव क्यचप्रवृत्तिनिमित्ततालाभात । भोजनसमानकर्तृकतदिच्छास्वरूप बुभुक्षादिपर्यायाणां क्यचामर्थे व्यधिकरणभोजनादे रन्वयासम्भवात् परस्या शनायति इत्यादिको न प्रयोगः।

क्षीरस्यति बालो लवणस्यति उष्ट्रो दधिस्यति दध्य स्यतिवा नरो मधुस्यति मध्वस्यति वा भ्रमर इत्यादौ सुगसुगागमोपसन्दानितस्य क्यचोर्थे धारावन्निच्छास्वरूपलालसायां क्षीरादेः कर्मतयान्वयः ।

अश्वस्यति वडवा वृषस्यति गौ रित्यादौ मैथुनेच्छायां क्यचः शक्तिः, मैथुने कर्तृतया ऽश्वस्ये च्छायां प्रकारतया मैथुनस्यान्वयादश्व कर्तृकमैथुनप्रकारकेच्छावती वडवेत्याद्यन्वयबोधेन फलतोऽश्वोमेमैथुनंक रोत्वितीच्छायालाभः। मैथुनस्येच्छान्वये मैथुनत्वावच्छिन्नप्रकारतायाएव संसर्गत्वात्, मैथुनेऽश्वकर्तृकत्वस्योपरंजकत्वाभावात ।

यत्तु मैथुनप्रकारकेच्छायां कर्मतया अश्वस्यान्वयइति । तन्न, तथासति धात्वर्थान्तर्भूतकर्मकत्वेनशब्दायतेरिवा श्वस्यतेर प्यकर्मकत्वा पत्तेः । तथाच " रविरथहयानश्वस्यन्ति ध्रुवं वडवा वलप्रतिवलबला वस्थायिन्य स्समीक्ष्यसमीपगान् । निजपरिबृढं गाढप्रेमारथांगविहंगमी स्मरशरपराभूतस्वान्तावृषस्यति सम्प्रति (१९-१७)" इति नैषधचरितप्रयोगोपि व्याहन्येत । यदि कर्तृतया मैथुनेश्वस्य मैथुनस्य च कर्मतया इच्छायामन्वयः, तदाकर्मणोनभिधानात युज्यतएव हयेभ्योद्वितीयाविभक्तिः । स्वकर्तव्यत्वेन पाकमिच्छति स्वेनपाकं चिकीर्षति इतिवत् । अश्वस्यति वृषस्यतिधातू कामेरूढौ । अतएव " वृषस्यन्तीतु कामुकी " इत्यमरः कामुकीपर्याये वृषस्यन्तीमगणयत् । जारंवृषस्यति बन्धकीतिच प्रांचः प्रयुञ्जत इत्यपि वदन्ति ।

एतेन क्यच्पर्यायो यशस्काम्यति सर्पिष्काम्यति किंकाम्यति स्वःकाम्यतीत्यादौ काम्यच्प्रत्ययोपि व्याख्यातः । मांताद्व्ययाच्च क्यचो निषेधेपि काम्यच स्तदभावात, किम्यति स्वर्यतीतिवत् किं काम्यति स्वः काम्यतीति प्रयोगे प्यसाधुत्वायोगात् ।

तथा पुत्रीयति पौरं निशान्तीयति रणे इत्यादावाचारसदृशाचारस्य क्यजर्थस्यैकदेशे प्रथमाचारे पुत्रादेः कर्मतया निशान्तादे रधिकरणतयान्वयः । प्रथमाचारस्य कर्मण्यधिकरणे चाभिहितेपि द्वितीयाचारकर्मणोधिकरणस्य चानभिधानात् पौरे रणेच द्वितीया सप्तम्यौ । आचारश्चात्र संवर्धनविहारादिः सर्वनामन्यायेनशक्यः, तेन पुत्रकर्मकसंवर्धनसदृश पौरकर्मकसंवर्धनानुकूलाया निशान्ताधिकरणक विहारसदृशरणाधिकरणकविहारानुकूलाया नरपतिकर्तृकभावनाया लाभः ।

रसिकास्तु -"क्यच आचारः संवर्धनत्वविहारत्वादिप्रातिस्विकधर्मावच्छिन्न एव सर्वनामन्यायेन शक्यः । तस्य च व्युत्पत्तिवैचित्र्यात सादृश्यसंसर्गेण तद्धर्मावच्छिन्न एवान्वयः । अत एव पुत्रीयति शत्रु

मित्यादौ शत्रुकर्मकेताडने पुत्रकर्मस्यसंवर्धनस्य च नसादृश्येनान्वयः, विभिन्नरूपावक्रीड़यो रन्वये क्यचोःसामर्थ्यात् । तद्धर्मस्वरूपमेवचात्र सादृश्यम् । अत एव " वादे लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि । कर्मकर्त्रोर्णमुल्येत द्विलोपेक्विप् समासगा " इति कारिकया निर्दिष्टा सादृश्यवाचकलुप्तोपमा " पौरं सुतीयति मुहु स्समरांगणे सा-वन्तःपुरीयती " त्यत्र उदाहृता । अन्यथा क्यचः सादृश्यवाचकत्वे तल्लोपोदाहरण मसंगतं भवेत् ।" इत्याहुः

वस्तुतस्तु- पुत्रपदं पुत्रकर्मके निशान्तपदं निशान्ताधिकरणेच्चा-चारे निरूढलाक्षणिकं, तदर्थ उपमानोपमेयभावसंसर्गेण क्यजर्थआ-चारेन्वेति । अत एव ("उपमानादाचारे " ३-१-१०)"अधिकरणाच्चेति वक्तव्य " मित्यनुशासने क्यचप्रकृते रुपमानपदत्वं निरूढ़लक्षणालभ्याचार विशेषणकर्माधिकरणार्थकत्वं क्यचश्चाचारमात्रबोधकत्व मुक्तं संगच्छते । सम्भवतिच क्यङ्क्यचो रैकरूप्येण सर्वत्रैवाचारे शक्तिः । क्यचप्रकृते राचारस्य तत्कर्मक तदधिकरणकान्यतरस्यैव प्रतिपादने सामर्थ्यं, अनुशासनस्य नियमार्थत्वात् ।

एतेन वह्निकर्तृकाचारसदृशाचारकर्तृत्व परिघकरणकाचार सदृशबाहुकरणकाचार कर्तृत्वादितात्पर्येण प्रयुक्ताः " मार्तण्डकर निष्पिष्टं रजो वह्निकणीयति । असौसमरदुर्धर्षो बाहुनापरिघीयति " "दैवतीयति विप्रेभ्यः क्रतुकर्मणिदीक्षितः । प्रहर्तुमुद्यतः शत्रुंगिरिरेष क्षुपीयती " ति नसाधवः, किन्तु रजोवह्निकण इवतपति- परिघेणेवबाहुना प्रहरति, दैवतेभ्यइव ब्राह्मणेभ्योददाति, क्षुपादिवगिरेः पततीत्यादि वाक्यान्येव प्रयोक्तुं युज्यन्ते ।

हंसीयति कीर्ति रित्यादौ हंसकर्मकाचारएवहंसपदार्थः, क्यजर्थाचारकर्मबोधकस्यात्मानमिति पदस्याध्याहारेण हंसमिवात्मान माचरतीति वाक्यार्थोलभ्यते । अत एव " क्यच्चिवाद्युपमेयासा "

इति कारिकोपन्यस्ताया वाचकोपमेयलुप्तोपमायाः " पुरतोहरिणाक्षीणामेष पुष्पायुधीयती " ति काव्यप्रकाशोक्त मुदाहरणं संगच्छते ।

यत्तु- आत्मधारणं भवतेरर्थः क्रियात्वेनाचारइति व्यवह्रियते, तस्य च धात्वर्थान्तर्भूत आत्माकर्म, तद्विशेषणस्यापि हि कर्मानुवादिका द्वितीया " स्तिमितमास्ति नरनन्दते " इत्यादौ, तथा च पुष्पायुधाभिन्नात्मधारणं पुष्पायुधभावः क्यच्प्रकृतेरर्थः, क्यचोपि भावान्तरम् , तयोः सादृश्यं संसर्गः, तथा च पुष्पायुधाभिन्नात्मधारण सदृशात्मधारणवति राजनि राजापुष्पायुधीयतीत्य न्वेन बोद्धयमाने आत्मानमिति पदं नापेक्ष्यते, धातुनाक्तार्थस्यपदस्य प्रयोगानर्हत्वात, यथा च धात्वर्थान्तर्भूते कर्मणि न कर्माख्यातप्रसक्तिः धातोरकर्मकत्वात् तथा प्रतिपादित मथस्ता दिति । तन्न; भवत्यर्थस्य कर्तरि कर्मसंज्ञाया अप्रवृत्तेः । "अपादान सम्प्रदानकरणाधारकर्मणां कर्तुश्चोभय सम्प्राप्तौ परमेवप्रविधीयते " इति न्यायात् । अन्यथा पुष्पायुधम्भवति इति प्रयोगप्रसंगात् । तारं शब्दायतइत्यत्र तारशब्दस्य तु कर्मसंज्ञाभवति, अपवादकाभावात । अतएव श्येनइव भवतीत्यर्थे भवत्यर्थस्वरूप आचारे क्यङ् प्रत्ययएव साधुः, नहि श्येनायते इत्यत्र सकर्मकः कश्चिदाचारः क्यङाबोध्यते । अन्यथा श्येनइव गृह्णाति पतत्रिणइत्यर्थे श्येनायते पतत्रिण इत्यापत्तेः ।

ओजायते अप्सरायते विद्वायते विद्वस्यतेवे त्यादौ क्यङर्थे कर्मण्याचारे ऽओजोभावो प्सरोभावो विद्वद्भावश्च सादृश्येन प्रतीयते, " कर्तुः क्यङ् सलोपश्च" [३-१-११]इति सूत्रे तत्कर्तृकाचारलक्षकादुपमानबोधकात परतःक्यङ् तस्मिन् परेप्रकृतेः सान्तप्रातिपदिकस्य सस्य लोपो व्यवस्थितोवैकल्पिकइति व्याख्यानवशेन सलोपादेः साधुतोपगमात । यदाहुः - " सकारे क्यङ्सन्नियोगशिष्टोलोपोव्यवस्थितः । ओजसोप्सरसो नित्यमन्येषान्तु विभाषया " इति । हरिणीवाचरति

हरितायते, एनीवाचरति एतायते, रोहिणीवाचरति रोहितायते, इत्यादौ क्यङ्मानिनोःपरयोः स्त्रियाः पुंवद्भावे, स्त्रीप्रत्ययसन्नियोगेन "वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न" इति शिष्टस्यनत्वस्यापि व्यपायात् व्यवस्थिताएव हरितैतरोहितशब्दादयः श्रूयन्ते । हरितः पलाशः, एतः-श्वेतः, वय एताः श्वेताभागायस्या स्तादृश्या शलल्याश्वाविल्लोम्नेति वक्तव्ये "त्रेण्याशलल्याविनीय त्रीणि कुशतरणान्दन्तर्दधाती" ति गृह्यसूत्रदर्शनात् । "रोहितोलोहितो रक्त" इतिकोशात् । वर्णवाचिनांहरितैतलोहितशब्दानामनुदात्तोपधत्वं "वर्णानांतणतिनितांताना" मिति फिट्सूत्रेण सिद्धमि त्यनुदात्तोपधवर्णवाचिभ्यो ङीपि सिद्धस्य रोहिणीशब्दस्य गुणवृत्त्यायोगरूढ्यावा नक्षत्रविशेषेप्रवृत्ति र्यदा तदा रोहितायते इत्येव । यदितु हृञःकर्मणीव रुहेः कर्तर्यपीनन् प्रत्ययेनौणादिकेन हरिण इवरोहिणोपि प्रकृत्यन्तरं,तदाहरिणायतइतिव द्रोहिणायत इत्येव प्रमाणं ।

सपत्नी शब्द श्चतुर्विधः, शार्ङ्गरवादि गणपठितात् शत्रौ रूढात् सपत्नशब्दादुत्पन्नेन ङीना निष्पन्न एकोभाषितपुंस्कः, तस्मात् क्यङितन्निमित्तके पुंवद्भावे सपत्नीवाचरति सपत्नायते । द्वितीयस्तु समानःपतिर्यस्या इतिविग्रहे निष्पन्नस्य बहुव्रीहेः सपति शब्दस्य "नित्यं सपत्न्यादिषु" इत्यनेनानुशासनेननादेशे ऋन्नेभ्योङीपिकृते नित्यस्त्रीलिंगः। पतिशब्दस्य वोढृवाचकतया स्त्रीभिन्नेतद्घटितबहुव्रीहेरप्रसारात् । एतादृशस्थलेनैकसंसृष्टः समानपदार्थः । संसर्गस्तु पदान्तरोपस्थितएव समानपदेनोपस्थाप्यते । समानोयमावयोर्देशः अधिकरणं भ्रातावित्यादौ समानपदेनानेकरूपितानां निवासत्वाधिकरणत्व भ्रातृत्वादीनां प्रतिपादनात् । समानः पतिरित्यत्रा प्यनेकवोढ़ापतिः प्रतीयते तत्परिणीताचबहुव्रीहेः, स्त्रीत्वंङीपोर्थ इत्यनेकस्त्रीवोढृभिन्नवोढृपरिणीता स्त्री सपत्नीसमुदायार्थः । रुक्मिणी सत्यभामायाःसपत्नीत्यत्र पतिपदार्थे सत्यभामापरिणेतृत्व रूपषष्ठ्यन्तार्थस्यान्वयइति रुक्मिणी रुक्मिण्याः सपत्नीति नप्रयोगः । बहुव्रीहिणैवोक्तार्थत्वात् सीतायान्तु न प्रसज्यतएव सपत्नीपदप्रयोगः । अत्र

सपत्नीवाचरतीति सपत्नीयते, भाषितपुंस्कानामेव पुवद्भाव विधि प्रसरात् ।

तृतीयस्तु स्वामिपर्यायेण पतिशब्देन घटितबहुव्रीहौ " विभाषासपूर्वस्य" इत्यनेन गृहपतिर्गृहपत्नीत्यादाविव सोपपदस्य पत्युर्नादेशेसति सिद्धोभाषितपुंस्कः, सपतिर्दासइति प्रयोगात । ततः क्यङि सपत्नीयतइति प्रयोगः, नादेशस्य स्त्र्यधिकारिविषयत्वेन पुंवद्भावे तदप्रवृत्तेः ।

चतुर्थः सस्यसनामकस्य पत्नीति विग्रहे निष्पन्नः तत्पुरुषो नित्य स्त्रीलिंगः, तत्पुरुषस्योत्तरलिंगत्वनियमात् । पत्नीशब्दस्तु पातिशब्दलक्ष्यार्थे पतिकर्तृयागजन्यफलवति स्त्रीत्वं स्त्रीप्रत्ययार्थं बोधयत् नियतलिंगएव, पुमादौ तदर्थासम्भवात् । " पत्युर्नोयज्ञसंयोग "इति सूत्रस्य यत्साहित्येन यज्ञाधिकार स्तस्यां स्त्रियां पतिपदार्थे नियमतो नविधायकत्वात , अत्रापि सपत्नीयत इत्येवप्रयोगः ।

" कुमारविक्रमंवीक्ष्य सेयंचकितदारका । सेनादानवसिंहानां शर्वरीसुन्दरायते ॥ " इत्यादौ शर्वरीसुन्दर्यां विवाचरति इति विग्रहे शर्वरीशब्दस्य नपुंवद्भावः, क्यङ्परत्वाभावात ; किन्तु सुन्दरी शब्दस्यैव । पाचिकायतइत्यादावपि कोपधस्य पुंवद्भावनिषेधोवाचनिकः । एवं कष्टायतइत्यादौ उत्कटचिकीर्षाया मुत्साहे क्यङर्थे कष्टपदार्थस्य पापस्यान्वयः । सत्रकक्षकष्ट कृच्छ्रगहनशब्दानां पापं लक्ष्यार्थः, क्यङर्थे क्रमणे निरुक्तोत्साह स्वरूपे विशेषणं, तेन सत्रायतइत्यतः पापायोत्सहतइति पूर्वसदृशोबोधः ।

रोमन्थं वर्तयतीत्यर्थे रोमन्थायतइति प्रयोगे निगीर्णोद्गीर्णद्रव्यं रोमन्थः, तस्यकर्मतया क्यङर्थे हनुक्रियारूपचर्वणेऽन्वयः । हनुचलन भिन्ने वर्त्यर्थे ऽपाननिस्सृतद्रव्ये च रोमन्थपदार्थे कीटो रोमन्थंवर्तयतीति वाक्यमेव प्रमाणं, " हनुचलन इति वक्तव्य " मिति वार्तिकात् । अपाननिस्सृतद्रव्यस्यान्तर्वर्तनं निगरणं संचारोवा वर्तयत्यर्थः ।

तपस्यतीत्यादौ रागप्राप्तस्यभोजनादेः परिहारस्तपः, तत्संकल्पे क्यङर्थेऽन्वेति, संकल्पः तत्प्रत्यवाय साधनव्यतिरेक प्रतियोगिविषयिणी चिकीर्षा । अत एव परस्मैपद मानुशासनिकम् ।

बाष्पायते ऊष्मायते फेनायते इत्यत्रोद्वमने, शब्दायते वैरायते कलहायते अभ्रायते कण्वायते मेघायते सुदिनायते दुर्दिनायते नीहारायते इत्यत्र करणेच क्यङर्थे कर्मतया प्रातिपदिकस्यान्वयः । कण्वं पापम् । सुखायते दुःखायते इत्यादौ वेदनेक्यङर्थे सुखादे र्विषयतासामानाधिकरण्योभय संसर्गेणान्वयः । तेन परस्य सुखायतइति न प्रयोगः ।

भृशायते सुमनायते दुर्मनायते इत्यादौ प्रकृत्यर्थैकदेशा उपचयसौमनस्य वैमनस्यादयः क्यङर्थे ऽभूततद्भावस्वरूपाया मुत्पत्ता वाधेयतया, प्रकृत्यर्थ स्ववच्छेदकतयान्वेति ।

एवं लोहितायति लोहितायते पटपटायति पटपटायते इत्यादौ लोहितादिगुणस्य पटपटानुकार्य शब्दादेः क्यषर्थे उत्पत्तावन्वयः । यत्तु - " लोहितादि डाज्भ्यः क्यष् "[३-१-१३] इति सूत्रे आदिपद-श्रवणात्-" लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च । मूर्च्छानिद्रा कृपा धूमाः करुणा नित्यचर्मणो " इति परिगणनं, तत् " लोहितादि डाज्भ्यः क्यष्वचनं भृशादि ष्वितराणी " ति वार्तिकविरुद्धम् । तेन हि वार्तिकेन लोहितशब्दस्य डाच्प्रत्ययान्तस्य क्यष्, श्यामादेस्तु भृशादिमध्यपाठेन क्यङेवसाधुरिति बोध्यते । तेन श्यामायतीति न प्रमाणम् । वाक्यष इत्यनेन विभाषा परस्मैपदविधानात् ।

उत्पुच्छयते विपुच्छयते परिपुच्छयत इत्यादौ णिङर्थेउत्क्षेप विविधक्षेपपरितःक्षेपेषु पुच्छस्य, सम्भाण्डयते संचीवरयते इत्यत्र राशीकरणेभाण्डस्या र्जनेपरिधानेचचीवरस्य, अनुलोमयतीत्यत्र णिजर्थे अनुमार्जनेलोम्नः, विपाशयतीत्यत्र विमोचनेपाशस्य, संवस्त्रयतीत्यत्र

संछादनेवस्त्रस्य, वितूस्तयतीत्यत्र विघातेतूस्तपदार्थस्य जटीभूतकेशस्य कर्मतया; उपवीणयतीत्यत्रोपगानेवीणायाः, अतिहस्तयतीत्यत्रातिक्रमे हस्तिनः, अभिषेणयतीत्यत्राभियानेसेनायाः, उपश्लोकयतीत्यत्रोपस्तवेश्लोकस्य, अनुतूलयतीत्यत्रानुघट्टने तूलस्य करणतयान्वयः । अत एव धात्वर्थान्तर्भूत कर्मकारकाणा मुपवीणयतीत्यादीनां सकर्मकत्वम् । तेन - " उपवीणयन्ति ये शुभ मर्णव मतिहस्तयन्तिशिवतवै । य उप श्लोकयतित्वां कृतान्तमभिषेणयत्येषः " " हन्तकामविरामाय विषयेषु सजेतकः । संज्वरच्छेदमन्विच्छन्ननलंकोनुतूलयेत " इत्यादौ शिवं ये ते शुभं वीणयाउपवीणयन्तिते हस्तेनसागरमतिक्रामन्ति, यस्त्वां श्लोकैरुपस्तौति स सेनयाकृतान्तमभियातीति अनलन्तूलेन घट्टयेदिति च वाक्यार्थनिष्पत्तये भवन्ति कर्मप्रत्ययाः ।

वर्मणा संनह्यति संवर्मयति इत्यादौ सन्नहिपर्यायस्यणिचो कर्मकत्वात् करणतयैवान्वयः । कर्मप्रकृतिका णिङ् णिजंन्ताधातवस्त्व कर्मकाएव । " श्वः संचीवरयिष्यमाण वटुकव्याधूत शुष्यत्त्वच " इत्यत्र शानच्प्रत्ययः कर्तरि वटुकसमानाधिकरणः, नतु कर्मणित्वक् समानाधिकरणः । उपवर्णितानां णिङ्णिचां च तत्त दुपपदपूर्वकं प्राति पदिकमेव प्रकृतिः, नतु केवलं पुच्छादिः " स्ताद्विघाते च संच्छादेव स्त्रा त्पुच्छादितस्तथा । उत्क्षेपादौ कर्माणे णि स्तत्तदव्ययपूर्वकात् ॥ वीणात उपगानेस्याद्धस्तेभा तिक्रमेतथा । तेनातश्चाभिधाने णिः श्लोकादेरप्यभिष्टुतौ " इति भागुरिस्मृतेः ।

हलिं गृह्णाति हलयति, कलिं गृह्णाति कलयति, कृतं गृह्णाति कृतयति इत्यादौ णिजर्थग्रहणे हलिपदार्थ महाहलादेः; सत्यापयति अर्थापयति वेदापयती त्यत्र आपुक्समभिव्याहृतणिजर्थकरणे आख्याने च सत्यार्थवेदानां; मुण्डयति मिश्रयति श्लक्ष्णयति लवणयति व्रत यतीत्यादौ णिजर्थकरणे मुण्डादेः, हस्तयते पादयते इत्यादौ णिजर्थे

निरस्तनंगविशेषाणां कर्मत्वेनान्वयः। " मुण्डादेस्तु करोत्यर्थे गृह्णात्यर्थे कृतादितः। वक्तीत्यर्थे च सत्यादे रंगेभ्य स्तन्निरस्यति ॥ " इति भागुरिभाषितात्।

कृशयति म्रदयति द्रढयति स्थवयति दवयति नेदयति साधयति ज्यापयति प्रापयति स्थापयति स्फापयति द्राघयति बृन्दयतीत्यादौ णिजर्थे करणे कृशमृदुदृढस्थूलदूरान्तिकबाढवृद्धप्रियस्थिर स्फिरदीर्घ बृन्दारकाणां कर्मतयान्वयः। संकल्पितं भोजन मभोजनं वा व्रत पदार्थः। पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति इत्यत्र णिजर्थे व्यापारेनुकूलतया भोजनाभोजनयो र्भोजनद्वये यथासंख्यं पयः शूद्रान्नकर्मत्वयो रन्वयः।

क्वचिच्च प्रातिपदिकार्थस्या ख्यातार्थ एवान्वयः, पाणिनिना प्रयोजनविशेषार्थ मुत्प्रेक्षितस्य नित्य मश्रूयमाणस्य लडादेरिव क्वचिदपि साक्षा दबोधकस्य व्याकरणे शबादेरिवारोपितशक्तेः क्विपः पदसंस्कारमात्रप्रयोजनकस्य सार्थकत्वायोगात्। अन्यथानुबन्धाना मपि सार्थकत्वप्रसंगात्। व्याकरणन्तु स्वार्थसदृशाचारलाक्षणिकस्य प्रातिपदिकतुल्यानुपूर्वीकस्य शब्दस्य धातुसंज्ञा मुपादिशति। अत एव क्वचित व्याकरणे क्विपः क्वचित् क्यङः क्वचिदिय एव लोपो नुशिष्यते।

तत्र धातुसंज्ञेभ्यः प्रातिपदिकेभ्य स्तदन्त्यस्वरस्या नुदात्तानुबन्धत्वा दात्मनेपदम्। यथावकल्भते क्लीबते होडते इत्यादौ। अवगल्भक्लीबहोढपदार्थौ नपुंसकभावसदृशो भाव आख्यातार्थ आश्रयत्वे ऽन्वेति। अवगल्भायत इत्यादिक्यङित्तु तदर्थे सादृश्येन प्रातिपदिकलक्ष्यः स्वार्थाचारः। अन्येभ्यस्तु प्रातिपदिकधातुभ्यः परस्मैपदमेव प्रमाणं, घट इव मालेव कविरिव ग्रामणी रिव विधुरिव पितेव रा इव गौरिव ग्लौरिव भवतीत्ति विग्रहे घटति मालाति कवयति ग्रामणयति विधवति पितरति रायति गवति ग्लावतीति प्रयोग

दर्शनात् । इदमिव राजेव पन्था इव भवतीति विग्रहे इदामति राजानति पथीनतीति प्रयोगे नुनासिकान्तस्योपधादीर्घ आनुशासनिकः ।

अन्येतु राजपुरुषादिसमासे राजपदार्थः स्वस्वामिभावेन पुरुषेन्वेतीति प्रातिपदिकयो रपि स्वार्थभेदान्वयोपयोगिन्याकांक्षा । एवं ज्येष्ठा मध्यमेत्यादौ स्त्रीप्रत्ययार्थे परिणीत स्त्रियां पुंसो ज्येष्ठ मध्यमादे रन्वय इति स्त्रीप्रत्ययेपि प्रातिपदिकेन सह तथाविधा कांक्षा भवतीत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

नाम व्यपेक्ष्यते लिंगप्रत्ययेन तिङा सुपा ।
तद्धितेन निपातेन कृतधातुलयेन च ॥२॥

अजा एडका अश्वा चटकेत्यादौ पशुविशेषेषु प्रातिपदिकार्थेषु योन्यवयवकत्वस्वरूपस्य स्त्रीत्वस्य शक्यस्य, खट्वेत्यादौ शब्दधर्मेण वक्ष्यमाणेन स्त्रीत्वेनावळीढ खट्वापदवाच्यत्वस्य लक्ष्यस्य, पाण्डवभार्यासु मध्यमा सुभद्रेत्यत्र मध्यमपदार्थे मध्यमपुरुष परिणीते स्त्रीत्वस्यान्वये टाप् प्रत्ययः ।

बहुदृश्वाकामन्दकीत्यत्र बहुदर्शिन्यां शक्यस्य स्त्रीत्वस्य , सीमाग्रामस्येत्यादौ सीम्नि स्त्रीशब्दस्वरूपवाच्यत्वस्यान्वये डाप्प्रत्ययः टिलोपप्रयोजनकतया टाप् पृथङ्निर्दिष्ट आत्वेनैवशक्तः ।

पचन्ती भार्या दण्डिनी पालिता पत्नी मित्रा इत्यादौ शक्यस्य स्त्रीत्वस्य, प्राची उदीची इत्यादौ स्त्रीशब्दप्रतिपाद्यत्वस्य लक्ष्यस्यान्वये ङीप्प्रत्ययो अन्तोदात्तत्वप्रयोजनः ।

घटोध्री गौ रित्यादौ घटपरिमितोधःसम्बन्धिन्यां गवि शक्यस्य स्त्रीत्वस्य, इन्द्राणीवरुणानीत्यादा विन्द्राद्यभिन्नेन पुंसा संयुक्तादौ प्रातिपदिकार्थे प्रकृतिविशेषसमभिव्याहृतस्य स्वस्यार्थे संयुक्ते वा स्त्रीत्वस्य, हिमानीत्यादौ हिमे संहतत्वस्य, अरण्यानीत्यादौ

अरण्ये महत्त्वस्य, यवानीत्यत्र यवे दोषस्य, यवनानीत्यत्र यवनकर्तृके प्रातिपदिकलक्ष्ये लिपित्वस्य, आचार्याणीत्यत्राचार्यसंयुक्ते अर्याणी त्यत्र वैश्यजातीये स्त्रीत्वस्य, अभ्रलिप्ती द्यौ रित्यत्र लेपेल्पत्वस्य, पाणिगृहीतीत्यत्र पाणिग्रहणकर्मणि भार्यात्वस्य, उलूकपक्षीशाला उलूकपुच्छीसेना इत्यादौ उलूकपक्षसदृशपार्श्वभागे तत्सदृशपश्चाद्भागे च स्त्रीशब्दप्रतिपाद्यत्वस्यान्वये ङीप्प्रत्यय आद्युदात्तस्वरप्रयोजनकतया पृथगुद्दिष्ट ईत्वेनैव वाचकः ।

भद्रबाहू रित्यत्र प्रकृति रूढ्यर्थ व्यक्तौ, श्वश्रू रित्यत्र भार्याजनकेश्वशुरपदार्थे, करभोरू रित्यत्र करभसदृशोर्ववयविनि, संहतोरू रित्यत्राति व्यतिषक्तोरुद्वयसम्बन्धिनि, कद्रूरित्यत्र नागमातरि स्त्रीत्वस्यान्वये ऊङ्प्रत्ययः। शार्ङ्गरवी इत्यत्र शार्ङ्गरवत्वजातिमति, नारीत्यत्र नृत्वजातिमति स्त्रीत्वस्यान्वये ङीन्प्रत्ययोनित्स्वरलाभप्रयोजनः । आवट्येत्यादौ अवटजातेः स्त्रीत्वस्यान्वये चाप् प्रत्ययः स्वरभेदप्रयोजनः। इत्येवं प्रातिपदिकस्यार्थे स्वार्थस्यान्वये समर्थाः स्त्रीप्रत्ययाः प्रातिपदिकं व्यपेक्षन्ते । युवति रित्यादौ तितद्धितोपि यूनि स्त्रीत्वस्यान्वये योग्यः ।

एवं प्रथमादिविभक्तिरपि प्रातिपदिकार्थान्वितं लिंगमभिधत्ते, "प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमे"ति सूत्रेणप्रथमायाःकण्ठतो द्वितीयादौ मात्रग्रहणसामर्थ्येन लिंगवाचकतावगमात् । तच्च लिंगंत्रिविधं सत्त्वरजस्तमसां गुणानामुपचयः पुंस्त्वं, तेषामपचयः स्त्रीत्वं, साम्यं चक्लीबत्वं, सुपांवाच्यम् । अत एवोपचयापचययो रविवक्षायां सामान्ये नपुंसक मिति प्रवादो घटते । तत्त्रितयमपि केवलान्वय्येव, अर्थाभिव्यक्तिर्वस्तित्वति सर्वत्र प्रयोगदर्शनादिति पतंजलिः । " तिस्रोजातय एवैताः केषांचित् समवस्थिताः । अविरुद्धा विरुद्धाभि र्गोमहिष्यादि जातिभिरि " ति वाक्यपदीये भर्तृहरिः । शेफावयव समवेतप्राणित्वं पुंस्त्वं,

केशसमवेतप्राणित्वं स्त्रीत्वं, तदुभयोरेकत्राप्य समवेतप्राणित्वं नपुंसकत्वं यथा यथं सुपां स्त्रीप्रत्ययानां शक्यम् । यत्र तद्बाधः तत्र शब्दवृत्ति परिभाषा विशेषविषयत्वस्वरूपं स्त्रीपुंस्त्वादिकं शब्दसंस्कारप्रयोजन-कम् , शब्दवृत्तितया तादृशशब्दवाच्यत्वं वार्थवृत्तितयाभासत इति युक्तम् । पशुना रुद्रंयजेतेत्यादौ पशौ पुंस्त्वादिकं निरुक्तमबाधित मेव सुपामर्थः । यत्रतु तद्बाधः तत्र दाराइत्यादौ बहुवचनवत्सा-धुत्वमात्रार्था स्तल्लिंगाभिधायिप्रयोगा नतु शब्दधर्मः शाब्दबोधगोचर इति वस्तुगतिः । स्वरविशेषइव स्त्रीत्वपुंस्त्वादिकं शब्दधर्मः, सच सुपा भिव्यक्तोर्थविशेषस्य निर्णायक इत्यपि वदन्ति ।

एवं चैत्रः पचतिपच्यते तण्डुलइत्यादौ तिङर्थः कर्तृत्वकर्मत्वादिः प्रथमान्तार्थेन्वेति, तथा सुपाच्युशतासंख्या अंगकानीत्यादौ तद्धितेनोपात्त मल्पत्वं घटः पटश्चेत्यौ निपातेनोपात्तं समुच्चितत्वं भोक्तुं कालइत्यादौ तुमन् कृदुपात्तं भोजनार्हत्वं प्रातिपदिकार्थेन्वेतीति, तदाकांक्षाः स्वयं परिकल्पनीयाः ।

इति श्री महामहोपाध्याय गोकुलनाथ शर्म प्रणीते

श्रीपदवाक्यरत्नाकरे

॥ परिभाषाप्रकरणम् ॥

अथ स्फोटनिरास प्रकरणम् ।

ननु - पाकविशेषासादितरसविशेषे दुग्धावयवै रारब्धे द्व्यणुकादौ द्रव्ये वर्तमानस्य दधित्वसामान्यस्य तद्वतोवा वाचकत्वं किमिकारान्ते किं यकारान्ते किमन्नंते किं नकारान्ते दधिशब्देवर्तते ? दधिपश्य दध्यानय दध्ना क्रीड दधनिरमस्वेति सर्वविध प्रयोगदर्शनेन सर्वत्रैव बालाना माद्यव्युत्पत्ति सम्भवात् । नच यकारान्तादि प्रयो-

माणा मिकारान्तस्मरण द्वारकपदार्थबोधकत्वसम्भवा द्दधीत्येववाचकं, नतु दध्यदध्नादीति सांप्रतं; वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् । नापि द-धीति प्रकृतिमर्गीकृत्य व्याकरणे नानाविधविकारप्रतिपादना द्विनिग-मनाशक्या, व्याकरणस्य प्रवृत्तिलाघवोत्प्रेक्षितप्रकृतिप्रत्ययादेशा दे शिभावसहस्रव्युत्पादित निष्पन्नसाधुपदस्य पारमार्थिकपदपदार्थसम्ब-न्धा प्रतिपादकत्वात् । अन्यथा नानाविधाना मनुबन्धानामागमानां नित्यमश्रूयमाणानां क्त्वादिप्रत्ययाना मौणादिकानां च प्रकृतिप्रत्यय विभागानां तत्तदर्थशक्ति कल्पनाप्रसंगात् । यदाह हरिः- " उपायाः शिक्ष्यमाणानां बालानामुपलालनाः । असत्ये वर्त्मनिस्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥ " इति । यज्ञकर्मप्रयोगार्ह निष्पन्नशब्द व्युत्पादना र्थमाम्नायस्य च रक्षोहागमलघ्वसंदेहप्रयोजनाय प्रवृत्तं व्याकरणं दध्यं प्रकृतिं कल्पयित्वा अनच्िपरे सम्प्रसारणविधिना दधीत्यादिसाधयितुं च क्षमते । नच - फले विसंवदति । एवं देवोवनं पितानदी त्यादौ विसर्गमकाराकारलोपानामेकत्ववाचकत्वम् , उततैः स्मारितस्य सोः ? विपरीतंचात्र विनिगमकं, कुत्रापि साधुशब्दे अप्रयुज्यमानस्य सकारस्य वाचकताया व्यवहारेण गृहीतु मशक्यत्वात् । नचा देशानां नानात्वादेकस्यादेशिनो वाचकत्वमिति युज्यते, व्याकरणभेदेन सुसि रिरू प्रभृतीनामादेशिना मप्यनेकत्वात् । " उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता " इति न्यायात् । किंच- विसर्गेण सुकारः तेन चैकत्वं स्मरणीयमिति परम्पराकल्पने गौरवात् विसर्गस्यस्मा-रकतया तदनुभावकत्व मुचितम् । तस्मात् साधुनि पदे प्रयुज्यमाना विकाराएववाचकाः । तदाहुरभियुक्ताः - " साधुशब्देन्तर्गता हि बोधका नतु तत्स्मृताः । व्यवस्थिते र्व्यवहृते स्तद्धेतुन्यायत स्तथा " इति ! आदेशा विसर्गादयस्तावत् श्रूयमाणत्वेनान्यथाकर्तु मशक्यत या व्यवस्थिता व्यवहारबलेन बालैर्गृहीतसंगतिकाः परैरपि पदार्थबो-धकस्यादेशिनः क्लृप्तपदार्थबोध प्रयोजकभावाश्च । आदेशिनस्तु

व्याकरणभेदेन नानाविधा अव्यवहार्याः पदार्थावगम पूर्वमखिलैरन भ्युपगत मंतिसन्धयश्चेति वर्णस्फोटवादिनः ।

अत्रोच्यते-

पाणिन्यादिभिरुत्प्रेक्ष्य आदेशीति विकल्पितः ।
तस्य वाजिविशाणस्य लाक्तिबादेः कशक्तता ॥१॥
येकचि द्बोधकाः साक्षा त्क्वचिच्च विकृतिं गताः ।
त एव वाचका नैतदादेशाः शाब्दिकस्मृतेः ॥२॥

व्यवहारलाघवार्थं पाणिन्यादिभि रुत्प्रेक्ष्य प्रकृत्या धातुना समा॰ रोपित समभिव्याहाराः वस्तुतः प्रकृतिसमभिव्याहारेण साधुशब्देषु अप्रयुज्यमानतया तुरंगश्रृंगसदृशा लकारक्विबादयो नकस्या प्यर्थस्य वाचकाः । परिनिष्ठिततिबाद्यादेशनिष्ठां शक्ति मादेशि न्युपचर्य वैयाकरणा व्यवहरन्ति । अत एव परिनिष्ठितराजपुरुषादि समासस्यार्थ वत्ता मलौकिकेराजन् ङस् पुरुष सु इत्याकारकेविग्रहवाक्ये आरोप्य प्रातिपदिकसंज्ञां प्राचीनस्तु निवृतिपरतदुत्पत्त्यादिकार्यं निर्वर्तयन्ति;एका र्थीभाव सामर्थ्यवादिनः । अत एव लकारस्यावाचकतया तदादेशत्वा विशेषे प्याख्यातस्य कर्तृत्वे शतुः कर्तरिशक्तिरिति वैषम्यमुपपद्यते । यथाहि वाचकतानवच्छेदकेन कृत्परिभाषागोचरत्वेनोपलक्षिते शतृत्वा दिना वाचकेप्रत्यये कर्तरिकृदिति वाचकता ग्राहकातिदेशवाक्यप्रवृत्तिः तथातिबाद्यादेशित्वविशिष्टे तकारे कर्तृवाचकताविधि र्विशेषणमेवोप संक्रमति, विशेषणमुपलक्षणीकृत्य विशेष्यइव विशेष्यमुपलक्षणीकृत्य विशेषणेप्यात्र वाक्यप्रवृत्ते रित्यवाचकाएवो त्प्रेक्षिकलकारादयः । तिबादिषु प्रकृतिसमभिव्याहारज्ञानं लकारजनिता पदार्थोपस्थितिः परस्परं सहकृत्यफलं जनयतीति पक्षस्यासम्भव दुक्तित्वात् । या॰ दृशपदत्व सामानाधिकरण्येन समभिव्याहारबुद्धि स्तद्धर्मावलीढ़ज- निताया एव पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधांगत्वात् । अन्यथा पचतिल इति

राश्यात् लकारोनपचतिसमभिव्याहृतस्तिप्च न वाचक इति ज्ञानकालेपि
तथा शाब्दबोधप्रसंगात । यदादेशत्वावच्छेदेन समभिव्याहारबुद्धिस्तज्जनि
तापदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधांगमित्यपिन, आदेशत्वाद्यनुपस्थितावपि
शाब्दबोधोदयात् । नच-तिपो वाचकत्वेपि यत्र तिपि समभिव्याहारबुद्धिः
तत्रा वाचकत्वनिर्णये तिबन्तरजनितायांपदार्थोपस्थितौ तथाविधान्वयबोध
प्रसंगतादवस्थम्, नहि शब्दव्यक्तिभेदेन पदार्थोपस्थितेः कारण-
ताभेदः, आनन्त्यप्रसंगादिति वाच्यम् ;- तिप्त्वसामानाधिकरण्येन पचि
समभिव्याहारग्रहस्य तिप्त्वावच्छेदेन वाचकताग्रहजनितायाः कर्तृत्वा
द्युपस्थितेश्च परस्परसहकारित्वोपगमात् । तिप्त्वसामानाधिकरण्येन
वाचकताग्रहेण तत्संस्कारेण वा जनितायाः पदार्थोपस्थिते रप्यंगत्वे
पचिसमभिव्याहृतं तिप्पदमिति विशिष्टज्ञानस्वरूपोद्बोधकजनितत्व
मेव तत्र प्रवेशनीयम् । येच टाङसिङसाथा मनसा मनस इत्यादौ
श्रूयमाणा अपि बोधकाः, तेषां घटेन घटात् घटस्येत्यादा विना
त्स्यस्वरूपो विकारो न वाचकः, अनेकशक्तिकल्पनाय पत्तेः, विनिगमि
का शाब्दिकस्मृतिरेव । दधिशब्देपि कोशादिः, दध्यशब्दादे र्वा
चकत्वेपि दधिशब्दस्य वाचकत्वावश्यंभावेन विकृतानां स्मारकतयै
वोपयोगकल्पनाया न्याय्यत्वात । प्रथमैकवचनन्तु सकारएव, देव स्त्वत्र
गत स्व इत्यादौ श्रूयमाणस्य सकारस्यवाचकताध्रौव्ये तदुपस्थापक
तयैव विसर्गादेरुपयोगसम्भवात् । पाणिनिप्रणीत स्मृतेरेवविनिगमक
त्वात् । अनुबन्धास्तु सर्वत्रकाल्पनिका एवेति न तेषां वाचक
कुक्षिप्रवेशइति दिक् ।

एवं केषांचि च्छ्रूयमाणानामादेशिनां वाचकत्वे ध्रुवे तदादेशानां
तत्स्मरणद्वारैवोपयोगसम्भवे केषांचि च्छक्तिभ्रमेणापभ्रंशादिवत् वर्ण
विकारादप्यन्वय बोधोपपत्तौ पदस्फोटवादिनोपि निरस्ताः । तथाहि
तेषां मतं- सुबन्ता तिङन्ताच प्रकृतिः पदं, तच्च विशिष्टार्थवाचकं

घटेनेत्यादिकं पदं करणताविशिष्टैकघटे एकघटकरणतायां तत्कार्यतायां वा शक्तं, नतु प्रकृतिप्रत्ययोः पृथक्शक्तिः, पदे कियती प्रकृतिः कियान् प्रत्यय इत्यविभागेन घटइति प्रकृतिरिनेति प्रत्ययोवा घटेति प्रकृतिरेनेति प्रत्ययोवेत्य निश्चयात् । नहि घटटाप्रभृतयः स्मृताःप्रकृतान्वयबुद्धौ प्रभवन्ति, तेषामश्रवणात् । तदज्ञानेपि समुदायशक्तिज्ञानेन शाब्दबोधोदयात, तस्यप्रमात्वे बाधकाभावात । घटटाइत्यतः शाब्दबोधानुदयेन घोत्तरटोत्तर नकारज्ञानत्वेन कारणत्वावश्यकत्वे तज्जनितपदार्थोपस्थितेरेव सहकारित्वौचित्यात । अन्यथा इनादौ टादेशत्व मजानतः टाजनितपदार्थोपस्थितिसहकारेण घटेनेत्यतः कलशकरणताशाब्दप्रसंगात् । घटेनेत्यानुपूर्वी विशिष्टपदत्वावच्छेदेन घटकरणताशाब्दजनकताज्ञानस्य कारणत्वे तत एव उपपत्तौ किमादेशि टाप्रभृतिजनितया पदार्थोपस्थित्या । का चेतः पर मितरा शक्ति विशिष्टज्ञानकारणत्वात् । वसूनसादौ प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य शास्त्रीयस्याप्यभावेन तत्रोक्तताया एव गते रवश्याभ्युपेयत्वे सर्वत्र पदे तथैव स्वीकर्तु मुचितत्वा च्च । तदाहु रभियुक्ताः – "अथादेशा वाचका श्चे त्पदस्फोट स्ततः स्फुटः । घटेनेत्यादिषु नहि प्रकृत्यादिभिदा स्फुटा ॥ वसूनसादावविवेहापि सम्प्रमोहोहि दृश्यते ।" इति ।

अत्रेदं तत्वं, घटेनेत्यानुपूर्वी विशेषविशिष्टे घटकरणत्वान्वयबुद्धिव्यतिरेकप्रयोजक व्यतिरेकप्रतियोगित्वस्वरूपाकांक्षा ज्ञानस्य घटपदजनिता घटस्मृति रिनपदस्मारित टापदजनिता करणतास्मृतिश्चेत्युभयं सहकारि। नचानया कांक्षया स्वार्थं स्मारयित्वा वाक्यार्थो नुभाव्यते, अपितु साक्षादिति नास्यां शक्तिव्यपदेशो युज्यते । नचास्या माकांक्षायां वाक्यार्थस्यानुप्रवेशः, अपितु घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित करणत्वविशेष्यताशालिन्या बुद्धेः प्रमाभ्रमसाधारण्याः । नापि तद्बुद्धिजनकतामात्रं तत्र शक्तिः, असंसर्गाग्रहादावपि वाचकत्वव्यवहारप्रसंगात् । अपितु संकेतविशेष इति प्रतिपादितं प्राक् ।

तदिद मुच्यते -

आनुपूर्वी विशेषेण सुप्तिङन्तात्मके पदे ।
आकांक्षा गृह्यते तत्तत्पदार्थान्वययोग्यता ॥ ३ ॥
शक्तिस्तु तस्याभिन्नैव प्रकृतिप्रत्ययादिषु ।
यया वृत्त्या स्मारिताना मर्थाना मन्वयो मिथः ॥ ४ ॥

वाक्यस्फोटवादिनस्तु साधुशब्दान्तर्गतशब्दाना मेव वाचकत्व मुक्तयुक्त्या प्रतिपद्यमाना हरेव विष्णोवेत्यादिवाक्यानामेव हरिसम्बोध्यत्ववत्कर्तृकाशंसाविषयावनक्रियादिकं प्रति वाचकत्व मभ्युपगच्छन्ति । तथाहि - हरेवेत्यादौ न हरिशब्दो नवा सम्बोधनप्रथमा नावति धातुर्न क्षिप् श्रूयमाण इति न वाचकैः प्रकृतिप्रत्ययै रुपपत्तिः ; नापि प्रत्येकपदस्फोटः, अवपदस्यास्फुटत्वादिति वाक्यस्यैव विशिष्टार्थवाचकत्व मवश्याभ्युपेयम् ; आद्याच व्युत्पत्ति र्वाक्यार्थवाक्ययोरेव बालानामिति । तदप्यत एव परास्तमिति समुन्नीयते ।

वर्णस्फोटः पदस्फोटो वाक्यस्फोट इति त्रिधा ।
शाब्दिकानां मतं तत्राकांक्षा शक्ति रिति भ्रमः ॥५॥

घटेनेत्यानुपूर्वीज्ञानस्य घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित करणतात्वावच्छिन्नविशेष्यताकबुद्धित्वं तदवान्तरधर्मविशेषो वा जन्यतावच्छेदकः, सत्यामपि घटटापदजनितायां कलशकरणत्वस्मृतौ टाघटेत्यादितो व्यस्तानुपूर्वीकात् नघटेत्यादितश्च तथाविधशाब्दबुद्धेरनुदयात् । नचैवं विपरीतव्युत्पन्नाना मपि नघट इत्यादितः शाब्दबुद्धे र्घटेनेत्यादितश्चाप्रतिपत्ते रनुपपत्ति रितिचेत् ? अत एव घटेनेत्यानुपूर्वी विशेषावच्छेदेनाकांक्षाज्ञानमपि कारणं, तदेव व्युत्पत्ति रित्युच्यते । आकांक्षातु घटपदज्ञानत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपित स्मरणवृत्तिकार्यतायाः प्रकारितयावच्छेदको यो धर्म स्तद्धर्मावच्छिन्नप्रका

रतानिरूपिता या टापदज्ञानत्वावच्छिन्न कारणतानिरूपितकार्यतावच्छेद स्मरणप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्ना विशेष्यता तन्निष्ठा नवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावत्वावच्छिन्नप्रयोजकस्याभावस्य प्रतियोगित्वम् । तच्च यादृशानुपूर्वीविशिष्टशब्दत्वावच्छेदेन तत्तज्ज्ञानत्वावच्छेदेन वा गृह्यते, तादृशानुपूर्वी विशिष्टपदज्ञानात् घटीया करणतेति शाब्दबुद्धि रुत्पद्यते । भवति च घटो घटपदवाच्य इति संस्कार सहकृतस्य घटपदज्ञानस्य तद्रूप्येण जनकतायां घट इति स्मरणत्वस्य जन्यतावच्छेदकस्य घटकतया घटत्वमपि प्रकारितया जन्यतावच्छेदकम्, एवं टापदस्य करणतात्वं, घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितकरणतात्वावच्छिन्न विशेष्यता व्यक्तिः स्वरूपेण यस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदिका सतद्विशेष्यताविशिष्टानुभवत्वावच्छिन्नाभावो घटेनेत्यानुपूर्वीज्ञानत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावेन प्रयोज्यते, कारणतावच्छेदक धर्मावच्छिन्नाभावस्य कार्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभाव प्रयोजकत्वात् । घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित करणतात्वावच्छिन्न विशेष्यताविशेषः पुनरखण्डः, ज्ञानविषयभेदेन तद्भेदेप्रमाणाभावात । अखण्डधर्मः स्वरूपतएवावच्छेदको न विषय निरूपकाद्यन्तर्भावेण, गौरवात ।

यदि च सा विशेष्यता विशेष्यादिभेदेन भिद्यते, कथमन्यथाकरणतात्वेन जगदवगाहिनो भ्रमात करणता सामान्यावगाहिन्याः प्रमितेर्वा यत्किञ्चित्करणतावगाहिनि घटीयाकरणेतेति ग्रहणे वैचित्र्यं, सर्वत्रैव ज्ञाने तादृशविशेष्यताया जगन्निरूपितत्वात्, घटीयत्वाभाववन्निरूपित घटीयत्वप्रकारित्वावच्छिन्न विशेष्यताकत्वेन सर्वत्र भ्रमप्रसंगादिति-घटेनेत्यानुपूर्वीज्ञानस्य घटप्रकारता निरूपित करणताविशेष्यताघेनैव सा जन्यतावच्छेदिका, आनुपूर्वीज्ञानाभाव प्रयोज्याभावप्रतियोगितावच्छेदिकावा; अतो घटत्वादे र्विशेष्यप्रवेशे प्रयोज्याभाव प्रतियोगितावच्छेदको धर्मोदुर्वचः, घटपदजन्य स्मृति

प्रकारत्वादेरव्यावर्तकत्वात्, जन्यताप्रतियोगितयो रवच्छेदककुक्षाव प्रवेशात्; नच घटपदजन्य स्मरणप्रकारावलीढ प्रकारतानिरूपित टापदजन्यस्मरण प्रकारावलीढ विशेष्यताकान्वयबुद्धित्वेन समं सामानाधिकरण्यमेव प्रयोज्याभावप्रतियोगितायां निवेशनीयं, नतु तदवच्छिन्नत्वमिति वाच्यं, घटेनेति घटकर्मतां घटटाइति घटकरणतां बोधं यतीति व्युत्पन्नस्य पुंसोघटेन घटटेति पदद्वयजनितस्य घटीयाकर्मताकरणताचेति बोधस्याभावं प्रति घटेनेत्यानुपूर्वी ज्ञानाभावस्य प्रयोजकत्वोपगमे व्यस्तटाघटादिपदजनित पदार्थोपस्थिति सहकारेण घटकरणता शाब्दप्रसंगादिति विभाव्यते;- तदाघटपदजन्योपस्थिति प्रकारत्वोपलक्षिते धर्मे ऽवच्छेदकतां प्रकारविधयावगाहमान मुपलक्षणधर्मेषु च तदनवगाहमान माकांक्षाज्ञानं हेतुरिति वक्तव्यं, प्रकारीकृत्यावच्छेदकतायां गृह्यमाणाया मुदासीने धर्मसामानाधिकरण्यग्रहणे बाधकाभावात ।

तथा च घटपदजन्य स्मरणप्रकारवृत्त्यवच्छेदकतानिरूपकावच्छिन्नत्व वृत्त्यवच्छेदकतानिरूपक प्रकारतावृत्त्यवच्छेदकत्व प्रतियोगिनी या टापदजन्योपस्थिति प्रकारवृत्त्यवच्छेदकता निरूपकावच्छिन्नत्व वृत्त्यवच्छेदकता प्रतियोगिनी विशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकता तन्निरूपकानुभवत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकोभावो घटेनेत्यानुपूर्वीज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव प्रयोज्यइति व्युत्पत्तिः । घटपदजनिता कलशो ऽस्थि रादेशस्मारितटाप्रभृतिजनिता करणता पदार्थोपस्थितिश्च घटीयाकरणता इत्यन्वयबुद्धौ कारणं । सर्वनामशब्दानां बुद्धिप्रकारत्वोपलक्षिते धर्मे प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिव पदजन्यस्मरण प्रकारत्वोपलक्षिते ऽवाकांक्षानिरूपकत्वमपि सुग्रहम् । भवतु वा घटपद ज्ञानत्वावच्छिन्न कारणतानिरूपित कार्यतावच्छेदकविषयता निरूपिता या टापदज्ञानत्वावच्छिन्न कारणतानिरूपित कार्यतावच्छेदिकाविषयता तद्विशिष्टानुभवत्वावच्छिन्नाभावप्रयोजकीभूताभाव प्रतियोगित्वमाकांक्षा ।

ननु तादृशानुभवत्वावच्छिन्न कार्यतानिरूपित कारणत्वमेव प्रवेश्यतां, अक्रमभावयोः प्रयोज्यप्रयोजक भावान्तर्भावेणेति चेत? स्यादेवं, यदि घटेनेत्यानुपूर्वीज्ञानस्य घटकरणता गोचरान्वयानुभवत्वं जन्यतावच्छेदकंस्यात् , नच तथा, व्यभिचारात, किन्तु घटेनेत्यानुपूर्वीज्ञाना व्यवहितोत्तरोत्पत्तिक ज्ञानत्वम् । घटकरणतान्वय बुद्धित्वावच्छिन्नाभावस्तु घटेनेत्यानुपूर्वीज्ञानाभावेन प्रयोज्यते, यद्धर्मावलीढोत्पत्ति प्रयोजकसामग्रीकुक्षौ यद्धर्मावळीढ़स्य कारणस्यानुप्रवेश स्तदवच्छिन्नाभावयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावा भ्युपगमात् । घटीयाकरणतेत्यन्वयबुद्धे रुत्पत्तौ घटेनेत्यानुपूर्वीज्ञानं घट पदेन टापदेन च जनिता कलशकरणत्वयो रुपस्थितिः घटेनेत्यानुपूर्वी विशिष्टे निरुक्ताकांक्षाज्ञानं चेति सम्भूयप्रयोजकम् । अतोभवत्य संसर्गा ग्रहादिजन्यतावच्छेदक घटकरणता गोचरान्वयबुद्धित्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावम्प्रति घटेनेत्यानुपूर्वीज्ञानाभावः प्रयोजकः । भवति च घटपदज्ञानत्वेन टापदज्ञानत्वेनच पदार्थोपस्थितिद्वारा जनकतायां कलशत्वावच्छिन्न विषयताकानुभवत्वं जन्यतावच्छेदकम् । अथवा तत्रापि घटपदज्ञानाभावप्रयुक्ताभाव प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव विषयतायां प्रवेशनीयम् , इत्थं च घटपदज्ञान व्यतिरेकप्रयोज्याभाव प्रतियोगितावच्छेदकविषयतानिरूपितेन टापदज्ञानव्यतिरेकप्रयोज्याभाव प्रतियोगितावच्छेदकेन विषयत्वेनावच्छिन्न प्रतियोगिताकस्यान्वयबुद्ध्यभावस्य प्रयोजको घटेनेत्यानुपूर्वी ज्ञानाभाव इत्येव माकांक्षाबुद्धेः कारणत्व मवसेयम् ।

एतादृशीचाकांक्षा यदि सुबन्ततिङन्तानांवृत्तिरिति शाब्दिकाभिप्रायः तदा भ्रममूळ एव । नहि अस्या माकांक्षायां ताद्रूप्येण पदार्थानामभिनिवेशः, घट तृतीयादीनां शक्यलक्ष्यार्थसहस्रभेदेन कारणता बाहुळ्यप्रसंगात् ।

स्या देतत, घटेनेत्यानुपूर्वीविशिष्टे घटपदार्थटापदार्थान्वयबोध जनकज्ञानविषयत्वस्वरूपाया माकांक्षायां गृहीतायामपि न विशेषण विशेष्यभावं प्रति नियमः सम्भवति । तथाहि - यजेत इत्यादा वाख्यातेन प्रकृत्यर्थविशेषणतया विधे स्तद्विशेष्यतया भावनाया इव घटेनेत्यादौ तृतीययापि प्रकृत्यर्थ प्रतिविशेषणतया संख्याया विशेष्य तया च करणत्वस्य बोधो जन्यते । तत्र करणत्वविशेषणकघट विशेष्यकान्वयबोधं को वारयेत । नहिघटेनेत्यानुपूर्व्या स्तृतीयार्थ विशेषणकबुद्धौ न सामर्थ्यं, संख्याया अप्यविशेषणत्वप्रसंगात । नचार्थभेदेनाकांक्षाभेद मनुमन्यते भवान् । नचासंसर्गाग्रहजन्यताव च्छेदक घटप्रकारककरणत्वविशेष्यकानुभवत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजक सामग्र्यामेव घटेनेत्यानुपूर्वीज्ञानस्यानुप्रवेशो न तथाविधकरणत्व प्रकारकघटविशेष्यकान्वयानुभवत्वावच्छिन्नोत्पत्ति प्रयोजिकाया मिति वाच्यं, कस्यचि दन्यथा व्युत्पन्नस्य घटेनेत्यतोपि करणं घटइति बोधोत्पत्त्या घटेनेत्यानुपूर्वीज्ञानस्य तत्सामग्र्या मनुप्रवेशावश्यकत्वात । एवं घटएकइति घटीयमेकत्वमिति बुद्धिद्वयेपि घटेनेत्यानुपूर्वीज्ञानस्य प्रयोजकत्वमावश्यकमिति पदार्थविशेषान्तर्भावेन घटेनेत्यानुपूर्वी विशिष्टे घटविशेषितकरणताबोध सामर्थ्यमेवशक्तिः, सैवच ज्ञाता घटीयाकरण ते त्यन्वयबुद्धा वुपयुज्यते । इति पदस्फोटवादिनिगर्व इति चेत ? उच्यते,

सामान्येन प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थो विशेषतः ।
आकांक्षायां निविशते न तद्रूपतया द्वयम् ॥ ६ ॥

घटेने त्यानुपूर्वीज्ञानत्वावच्छेदेन घटपदज्ञानजन्यतावच्छेदका वच्छिन्नप्रकारतानिरूपितकरणतात्वावच्छिन्न विशेष्यताशालिबुद्धिजन कताग्रहएव स्वाव्यवहितोत्तरोत्पत्तिक ज्ञानत्वावच्छेदेन कारणम्, एव मपि घटपदार्थसहस्रभेदेन कारणताबाहुल्याभावप्रयुक्त लाघवसम्भवात ।

एतादृशाकांक्षाग्रहेण शाब्दबोधे जननीये टापदजन्या क्वचिदितपदश-क्तिभ्रमजन्या करणतोपस्थिति स्सहकारिणी, न तयोराकांक्षाभेदः । एतादृशाकांक्षाबुद्धिसहकृत मानुपूर्वीविशेषज्ञानं घटप्रकारिकां करण ताविशेष्यिकां, विलोमाकांक्षाज्ञानसहकृतं तु करणताप्रकारिकां घट विशेष्यिकां बुद्धिं जनयति । यस्तु - द्विविधा मप्याकांक्षां प्रतिस-न्धत्ते स घटीया करणतेति करणं घट इति द्वेधापि बुद्ध्यत एव ।

यत्तु तृतीयार्थकर्तृकरणत्वादिभेदेन नाकांक्षाभेदो गौरवात ; किन्तु - वाचकतावच्छेदकभेदेन ; टापदस्यहि संख्याया मेकवचनत्वेन वाचकता करणत्वादौ तृतीयात्वेन वाचकता; तथाच घटेनेत्यानुपूर्वी विशेषावच्छेदेन घटपदत्वविशिष्टज्ञानप्रयोज्यप्रकारतावच्छिन्न तृतीयात्व विशिष्टज्ञानप्रयोज्यविशेष्यताकानुभवजननसामर्थ्यस्वरूपाकांक्षा गृह्य माणा सती तृतीयात्वविशिष्टस्मारितकरणत्व कर्तृत्वादिविशेष्यकमनु भवं जनयति ; यस्तु - विलोमाकांक्षां प्रतिसन्धत्ते स कर्तृत्व करणत्वादिविशेषणतयैव प्रतिपद्यते ; एवं घटपदार्थविशेष्यतानिरू पितैकवचनत्वविशिष्टार्थप्रकारताकबुद्धिसामर्थ्यं घटेनेत्यत्र गृहीतं घट विशेषणतयैकत्वं भासयति ; तथा यजेतेत्यादौ लिङ्त्वेन विधौ लत्वेन भावनायां शक्तिरिति शक्तताबच्छेदकभेदादेव व्युत्पत्तिभेदो न तदभेदे कुत्रापीति मतम् । तच्चिन्त्यम् ।

ननु - घटपदार्थान्वितटापदार्थबोधकं घटेनेति पद मित्याकां-क्षायां गृहीतायामपि घटान्वितकरणताबोधकत्वाभाववद्घटेनेति पद मित्यसामर्थ्यविशेषानिर्णयसम्भवात् तदा घटीया करणतेत्यन्वय बुद्धिप्रसंग इति घटेनेत्यानुपूर्वीविशेषावच्छेदेन घटान्वितकरणता बोधकत्वज्ञानमेव कारणं वाच्यं, विशिष्टबोधकत्व मेव च विशिष्ट शक्तिः । नच भवतु विशिष्टबोधकत्वज्ञानं करणं, नचेयं वृत्तिः, एत ज्ज्ञानस्य पदार्थस्मरणद्वारा कारणत्वाभावादिति वाच्यम् ;

एत ज्ज्ञानकारणत्वावश्यकत्वे स्मारकवृत्तीना मेतद्ग्राहकत्वे नैवोपक्षयात् प्रकारान्तरेण पदानामानुभावकत्वग्रहे ऽनपेक्षणीयसन्निधीनां वृत्तिज्ञानजनितपदार्थोपस्थितीना मन्यथासिद्धत्वात् । एवं च प्रत्ययप्रकृतिसमुदाये विशिष्टानुभावकत्वमेव शक्तिः, तद्ग्रहः साक्षादन्वयबोधोपयोगी, न पुनरर्थस्मरणमपेक्षते, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन तद्गोचरस्मरणासम्भवात् । प्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थस्या पूर्वत्वेपि घटप्रकारतानिरूपित करणताविशेष्यक बुद्धित्वावच्छेदेन पदजन्यत्वस्य सुग्रहतया न शक्तिग्रहानुपपत्तिः, वाक्यार्थमगृहीत्वापि तज्ज्ञानसम्भवादिति स्फोटवादो दुरपवादइति चेत्? आस्तांतावदापाततो विशिष्टार्थबोधजननसामर्थ्यं शब्दस्यविशिष्टवृत्तिः, तथापि-

वाक्यार्थ इव वाक्यार्थबुद्धि श्चेन्नानुभूयते ।
तथातत्कारणत्वस्या ज्ञानेप्यन्वयधीर्ध्रुवा ॥ ७ ॥

यस्यपुंसो घटान्वितकरणता तज्ज्ञानंवा नानुभूतचर न्तस्यापि घटेनेत्यादिवाक्यात् घटान्वितकरणत्वानुभवस्य सर्वानुभवसिद्धतया न विशिष्टवृत्तिर्वाचकसमुदाये गृह्यमाणा विशिष्टानुभाविका । यत्र च घटटापदजनिते घटकरणतयोरुपस्थिती घटेनेत्यादि समुदायत्वावच्छेदेन घटपदार्थान्वित टापदार्थबोधकत्वं प्रतिसन्धानं च विद्यते, तदासत्यपि समूहे घटकरणताबोधकत्व बाधबुद्धिर्नप्रतिरुणद्धि, जनयत्येव घटेनेतिपदं घटकरणताबुद्धिम् । यदाहुः- "नह्य विदितसामर्थ्योग्निर्न दहति पचति" इति । भवतु वा घटेनेति पदत्वावच्छेदेन घटकरणताबोधकत्वाभाव बुद्धिविरहो निरुक्त सामग्रीघटकः, तादृश बुद्धौ तादृशबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वात्, सत्यां घटेनेतिपदे घट करणताबोधकत्वाभावबुद्धौ घटेनकलशेनेत्युभय विधानुपूर्वीज्ञानसत्वे घटकरणताबुद्धिः सामग्र्यन्तरादेव ।

नु अयमान्तघटपदस्य तृतीयान्त पटपदस्य च विषये सामान्यतोऽव्युत्पन्नस्य पुंसः घटेनेतिपदं श्रुत्वा घटकरणताप्रतीति रनुभव सिद्धा । नच तत्र घटेनेत्यानुपूर्वीज्ञानत्वावच्छेदेन घटपदार्थान्वित टापदार्थबोधकत्वं प्रतीतचरमिति तुल्योनुयोगः । अथादन्तात प्रातिपदिकात टाकारस्येनमादिशता शब्दानुशासनेनादन्तप्रातिपदिकानन्तरितेनत्वावच्छेदेनादन्त प्रातिपदिकार्थान्वित टापदार्थबोधकत्वं बुद्ध्यते, सच यादृशानुपूर्वीकादन्तप्रातिपदिकोत्तरमिनषदं तादृशानुपूर्वीक पदार्थावच्छेदक धर्मविशिष्टान्वित टापदार्थतावच्छेदक धर्मविशिष्ट बोधकमित्याकारोबोध श्शाब्दस्वाभाव्याददंतप्रातिपदिकवृत्ति निखिलानुपूर्वीं विशेषानखिलांश्च पदार्थतावच्छेदकान् धर्मान् बुद्धिविषयत्वावच्छेदकत्वादिक मुपलक्षणीकृत्य विषयीकरोति, तज्जनितस्मृति सहकृता विशिष्यपदार्थोपस्थितिः घटेनेत्यानुपूर्वी विशेषावच्छेदेन घटान्वितत्वरगता बोधकत्वमपि बोधयति , एव मेव तदादिशब्दानां प्रयोगजनक बुद्धिविषये लटो वर्तमानत्वे च स्मारकशक्तिः सुग्रहा, तत्तत्पदप्रयोगकारण बुद्धिविषयतोपलक्षित धर्मवति तत्तच्छब्दस्य तल्लट्प्रयोगाधिकरणतावच्छेदक लवत्वावान्तर तत्तच्छब्दत्वादिधर्मवति तल्लटः शक्तिः, अत एव घटं बुद्धाप्रयुक्तोपि तच्छब्दो न पटस्य नचैकस्मिन् काले प्रयुक्तं लट्पदं कालान्तरस्यवाचकं, नवा तत्कालीनोबोधः शक्तिभ्रमाजन्यः । शक्तिग्रहस्तु सामान्योपलक्षित विशेषावगाही सर्वोपसंहारेण । तथाहि- तत्पदत्व लट्त्वाद्यवान्तरतत्तत्वोपलक्षिता स्तत्पदत्वव्यक्ती धर्मितावच्छेदकीकृत्य तत्पदप्रयोगोपधायक बुद्धिविषय लडधिकरण लवत्वावान्तर तत्तत्वोपलक्षित धर्मविशिष्टबोधकत्वावगाही वृत्तिग्रहः फलत स्तत्तत्पदत्वावच्छेदेन तत्त धर्मवाचकता मेवावगाहते । संकेत शक्तिपक्षेप्ययमेवप्रकारः शरणीकरणीयः । एव मवगते सामान्योपलक्षित विशेषेषुवाचकभावे प्रत्यक्षादिनावोपस्थिते तत्पदस्य तद्व्यक्तित्वादिना वाच्येवाचकेचोपलक्षणधर्मापहारेण तत्पदव्यक्तौ मनसा तत्पदार्थ

बोधकत्वं प्रतिसन्धीयते, वाचकत्वोपनायिकायाः स्मृतेः सत्त्वात् । सामान्य संकेतग्रहस्य वाचकभावसन्देहापनायकतयैवोपयोगः । बुद्धिविषयत्वाव च्छेदेन तत्तत्पदप्रवृत्ति निमित्तत्वे घटत्वत्वावच्छेदेन बुद्धिविषयत्वेच गृहीते घटत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं नवेत्यादि शंकानुदयात् । यद्यपि तत्पद व्यक्ति र्घटत्वविशिष्टबुद्धिजनिकेति शक्तिग्रहोऽभिमतः, तत्र च विरोधिनी तद्व्यक्ति र्घटत्वविशिष्ट बोधिका नवा घटत्वं तद्व्यक्तिजन्यप्रतिपत्तिप्रकारो नवेत्या दि शंका न सामान्यसंकेतग्रहापनेया, सामान्यधर्मानवगाहिनि विशेष विषयके सन्देहे तथाविधनिर्णयस्यैव विरोधित्वादित्युच्यते; तदाभवतु बुद्धिविषयत्वाद्युपलक्षणधर्ममात्रेण तत्पदव्यक्तित्व घटत्वाद्यवगाहिनी सामान्यशक्तिग्रहप्रभवा शक्तिस्मृतिरेवान्वयबोधांगं । तच्छब्दत्वावान्तर तत्त्वस्य तच्छब्दप्रयोगजनकबुद्धिविषयत्वस्य वाचकतावाच्यतावच्छेदक यो रुद्बोधकाभावादस्मरणेनानवच्छिन्नतत्पदव्यक्तित्वघटत्वयोरवगाहनेन मनसापदव्यक्ति र्घटबोधिकेति स्मरणसम्भवादिति चेद् ? हंतैवं घटेनेत्या नुपूर्वी विशेषावच्छेदेन घटकारणताबोधकत्वमपि मनसानुग्रह इत्यानुभा विकीशक्तिः स्मारकसमुदायवृत्ति रन्वयबोधांगं स्मारकशक्ति रानुभाव कशक्त्युपक्षीणेति पक्ष एव साधीयानिति चेत्? अत्राहुः- अनुभवस्मरणयो स्तुल्यप्रकारताकत्वेन कार्यकारणभावा दवच्छिन्नप्रकारताकानुभवा दनव च्छिन्नप्रकारताकस्मरण मनुपपन्नम् । नचानुपूर्वीप्रभृतिविशिष्टं वस्तु सामान्येन प्रतीयते प्रतीतं वा विशिष्टत्वेन स्मर्यते । मनस्तु सति विशेषदर्शने प्रायेण बाह्यार्थसंशायक मेवेति सामान्येनादन्त प्रातिपदिकार्थान्वित टापदार्थबोधकत्वमेवाकांक्षा । साच प्रथमतो ऽनुशासनेनादन्तप्रातिपदिकप्रकृतिकेनत्वावच्छेदेन प्रतिपद्यते । यदातु घटे नेत्यत्राश्रुतं च इनसमभिव्याहारं शृणोति तदा तत्रादन्तप्रातिपदिकसम भिव्याहृतेनपदत्वं प्रतीत्यानुशासनातिदेशवाक्यार्थं स्मरति, घटेनेत्यादि पदत्वावच्छेदेन निरुक्ता माकांक्षा मुपमिमीते, मनसा वा निश्चिनुते, विशेषदर्शनसत्वात् । अदन्तप्रातिपदिकार्थत्वन्तु अत्वावच्छिन्न मुख्यविशे

ष्यताशालिपदज्ञानजन्यस्मरणप्रकारावलीढ़त्वं, दशरामशरा इत्यादौ पदार्थस्मरणायोगात्। चरमवर्णमुख्यविशेष्यको विच्छिद्य पदग्रह एवार्थस्मारकः ।

नन्वेवं घटेनेतिपद मदन्तप्रातिपदिकार्थान्वित टापदार्थबोधकमिति बुद्धावपि घटपदं ना दन्तप्रातिपदिकमिति निर्णये घटेनेतिपदं न घटपदार्थान्वितटापदार्थबोधक मित्यवधारणेवा सत्यां घटटापदजनितायां घटकरणत्वयो रुपस्थितौ घटीया करणते त्यन्वयबुद्धिप्रसंग इतिचेन्न;- घटपद मदन्तप्रातिपदिकमिति बुद्धेरपि तत्र सहकारित्वोपगमात । अन्यथा घटपदोत्तरेनत्वावच्छेदेना दन्तप्रातिपदिकानन्तारितेनत्वादिस्वरूपावच्छेदकधर्मदर्शनाभावा दाकांक्षाया एव दुष्प्रधारणत्वापत्तेः । एतादृशाकांक्षया प्रातिपदिकत्वेनोपस्थितेन घटपदेन जनितां घटपदार्थोपस्थितिं टापदजनितां करणतोपस्थितिं चा साद्य जननीयं शाब्दबोधं घटेनेतिपदस्य घटपदार्थान्वितटापदार्थबोधकत्वादिबाधबुद्धि र्नविरुणद्धि, इदं पद मिदानीं मदीयशाब्दबुद्धे रजनकमिति प्रतीतिवत फलकारणयो रेकतरस्या विघटनात । परंतु प्रातिपदिकत्वाद्यनुपस्थितिदशाया मपि घटेनेत्यानुपूर्वीविशिष्टज्ञानात् शाब्दबोधदर्शनात् अपरमस्ति साम ग्रीद्वयम् । यत्र घटपदार्थान्वितटापदार्थबोधकत्वस्वरूपां घटान्वित करणताबोधकत्वादिरूपां चा कांक्षां यथायथ मवगाहमानाभ्यां ज्ञानाभ्यां घटितं, तयोरेव क्रमात् निरुक्तबाधद्वयं परिपन्थि; एकविध एव लिंगेऽन्वय व्यतिरेकिणि नानाविधव्याप्तीनामिव तुल्यानुपूर्वीकेपि पदेऽनेक विधाकांक्षाणामपि ज्ञानं हेतुः । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधित्वेनानुपसंहार्य इवा कांक्षाविशेषपरिपन्थितया विशेषबोधकताबाधो ष्याभास तया व्यवह्रीयते ।

स्यादेतत, भवतु सामग्रीत्रयं प्रयोजकं, तथापि पदजनितपदार्थोपस्थितीनां घटकरणताबोधकत्वस्वरूपाकांक्षाज्ञानघटितायां सामग्र्यां

नानुप्रवेशः। नहि विशिष्टबोधकत्वज्ञाने पदार्थस्मरण विलंबेन शाब्द विलंबः, मानाभावात्। अतएव वसनसादाववविदितप्रकृतिप्रत्ययविभागोपि युष्मत्संबंधबोधकत्व मनुसंधाय तथा प्रमिमीते, इति चेत्? अभिनवो यमांशिकस्फोटवादः । घटेनेत्यानुपूर्वीविशेषावच्छेदेन घटत्वावच्छिन्न प्रकारतानिरूपित करणतात्वावच्छिन्नविशेष्यताक बुद्धिजनकत्वग्रहे पदजन्यपदार्थोपस्थिते रभावे घटकरणतायाः पूर्वानुभूतत्वे स्मरणमेव, नानुभवः; पूर्वमननुभवेतु पदस्य मूकीभाव एव, नतु तादृशसामर्थ्य ज्ञानघटिता भिन्ना सामग्री, तत्कल्पने गौरवादिति वस्तुगतिः ।

अखण्डस्फोटवादिनस्तु कत्वगत्वादिनोपलभ्यमानावमवा ध्वनयो वाचकाः, तदभिव्यक्तस्फोटस्तुवाचकः । सचावयवशब्दे रारब्धोद्रव्य विशेषः शब्दस्वरूप एकमिदंपद मेकं वाक्यमेको ग्रन्थ एकोवेद इत्याद्यनुभवसाक्षिको वश्यमभ्युपेतव्यः । तन्निष्ठा जातयः पदत्व वाक्यत्व ग्रन्थत्व वेदत्वादयः। वर्णसमुदयेनैव पदादिव्यवहारो पद र्शनेतु तन्तुमालातिरिक्तपटस्या प्यस्वीकारप्रसंगः। सचस्फोटो वर्णानां नित्यत्वादाश्रयविनाशाभावात् नित्यएव, समवेतद्रव्याणां विनाशित्वनियमे मानाभावात्। कादिशब्दानां वायुविशेषः स्फोटस्य चरमवर्णप्रत्यक्ष मभिव्यंजक मपेक्षते पदस्फोटाभिव्यंजने घटादिवर्णमालाया म- र्थसंगते वाक्यस्फोटाभिव्यंजने पदानामाकांक्षाया ग्रन्थस्फोटाभिव्यंजनादौ वाक्याना मेकवाक्यतापन्नत्वस्य च ग्रहः । पदस्फोटस्तु पर्याय पदेन नभिद्यते, समवायिभेदेपि द्रव्याभेददर्शनात् । यथाच षट्भीरूपै रारब्धस्य चित्रस्यावयवस्य नीलपीताभ्यां रक्तश्वेताभ्या मन्यत रत्वेनाभिव्यंजनम् । तथाच एकस्य स्फोटस्य क्वचित् घटवर्णमालया क्व चित् कलशवर्णमालयाभिव्यजनं न विरुद्ध्यते । तदुक्तं वाक्यपदीये- "यथा मणिकृपाणादौ रूपमेक मनेकधा। तथैव ध्वनिषु स्फोट एकएव हि विद्यते ॥" इति ।

यद्वा प्रतिपर्यायं भिन्न एव स्फोटः । अतएव घटकलशयो रेकं पद मिति न व्यवहारः । अस्तुवा प्रत्येकपर्यायाभिव्यंजनीयो वर्णमालाया मसमवेत एव स्फोटः, तेनवर्णाना मस्थिरत्वपक्षे यौगपद्यासम्भवात् स्फोटारम्भस्य ना नुपपत्तिः । भवतुवा बोपदेवोक्तमनुगत व्यवहारयुक्त्या पदत्ववाक्यत्वादयो जातयएव घटत्वादिजाते र्वाच्यिकाः, जाते र्वाच्यतायामिव वाचकतायां मप्येकत्वादिसम्भवात् । तदाहुः – "शक्यत्व इव शक्तत्वे जाते र्लाघव मीक्ष्यता" मिति । वर्णव्यक्तयस्तु वाचकजाते रभिव्यंजकतयैव वाक्यार्थबुद्धा वुपयुज्यन्ते, न साक्षात् । अवाचकशब्दत्वे च ध्वनय इति व्यवह्रियन्ते । तदुक्त मभियुक्तैः · "अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता । कैश्चि द्व्यक्तय एवा स्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः" इति । नचैवं स्फोटस्य जातिरूपत्वे तस्य ब्रह्मत्ववादाविरोधः, जाते र्ब्रह्मातिरेकानभ्युपगमात् । तदुक्तं · "सत्यासत्यौतु यौभावौ प्रतिभावं व्यवस्थितौ । सत्यं यत्तत्र साजाति रसत्या व्यक्तयो मताः।" इति । वाक्य पदीयेच "सम्बन्धिभेदा त्सत्तैव विद्यमाना गवादिषु । जाति रित्युच्यते तस्यां सर्वेशब्दा व्यवस्थिताः ॥ तांप्रातिपदिकार्थंच धात्वर्थंच प्रचक्षते । सानित्या सा महानात्मा ता माहुस्त्वतळादयः । "इति वदंन्ति । तत व्यवहारदशाया मुपेक्षणीयम् ।

इति गोकुलनाथ महामहोपाध्याय विरचिते पदवाक्यरत्नाकरे

स्फोटनिराकरणं समाप्तम् ॥

तत्र वाचकशब्देषु प्रकृतिः प्रत्य इति पाणिनेः परिभाषा । प्रकृति र्द्विधा· प्रातिपदिकं धातुश्च । सुपः स्त्रीप्रत्य स्तद्धित मिति त्रिविधाः

प्रातिपदिकप्रकृतिकाः प्रत्ययाः । तिङ्कृदिति द्विविधाधातुप्रकृतिकाः । तत्र सुपः किं लक्षणाः कतिविधाः किमर्था श्चेति प्रस्तूयते ।

स्वौजस्सूत्रेण विहिताः प्रत्ययाः सप्तधासुपः ।
त्रिभि स्त्रिभि र्लवै स्तेषामन्वर्थाः प्रथमादयः ॥ १ ॥

" **स्वौजसमौट्छसि"त्यादिसूत्रेण प्रातिपदिका त्परे विहिता एकविंशति प्रत्यया आद्यन्तवर्णग्रहणेन सुप इति संज्ञायन्ते । तेषां समुदायापन्नानां लवा विभक्तयः प्रथमाद्वितीयादिखण्डत्वयोगात् प्रथमाविभक्ति रिति क्रमेण सप्तधा व्यवह्रियन्ते । एकैकस्यच लव स्या वयवा स्त्रिशोभवन्ति ।**

ऐक्यद्वित्वबहुत्वानां क्रमेण प्रतिपादकाः ।
विभक्तीना मवयवाः प्रत्येकं स्यु स्त्रयस्त्रयः ॥२॥

एकैकस्या विभक्ते स्त्रीणि त्रीणि वचनानि । तत्राद्य मेकत्वं द्वितीयं द्वित्वं तृतीयं बहुत्व मभिधत्ते ।

सप्तकानुगताधर्मा नलभ्यन्ते यतस्त्रयः ।
अतःसुत्वादिनैतेषां संख्यावाचकतेष्यते ॥ ३ ॥

तेषां वचनाना मेकत्वादिविशेषवाचकत्वं सुत्वादिना, नतु स्वमूटाप्रभृतिसप्तकानुगतधर्मेण, तस्यानुगतस्या नतिप्रसक्तस्य लघो र्नियमतो ज्ञायमानस्य दुर्लभत्वात् । एकवचनादि परिभाषाविशेष विषयत्वाज्ञानेपि स्वादिश्रवणमात्रा देकत्वावगमात् ।

अन्यधर्मं पुरस्कृत्य वाचकत्वग्रहं प्रति ।
अन्यधर्मावलीढस्य नाकांक्षा सहकारिणी ॥ ४ ॥

प्रकृतिस्वादिसप्तक तिबादिषट्कसाधारणैक वचनत्वाव च्छिन्नस्यै कत्ववाचकत्वग्रहजनितेन पदार्थस्मरणेन जन्यमानामन्वय

बुद्धिं नसुत्वावच्छेदेन प्रातिपदिकसाकांक्षत्वबुद्धिं जनयितुमर्हति । यद्धर्मसामानाधिकरण्येनाकांक्षाप्रतिसन्धानं तद्धर्मावच्छिन्न वृत्तिज्ञान जनितपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधांगत्वात । अन्यथा सुत्वावच्छेदेनै कत्ववाचकत्वाभावग्रहदशायां सुबन्तरजनित एकत्वस्मरणे घट एक इति शाब्दजननप्रसंगात । सुत्वावच्छेदेनैकवचनत्वादे र्ग्रहस्यापि कारणत्वाभ्युपगमे गौरवात् ।

ननु व्याकरणेन सुत्वाद्यवच्छेदेनैकवचनत्वं ग्राहितमिति श्रोत्रोपस्थितेन सुत्वेन स्वा वेकवचनत्वं गृह्यते , तत्सा- मानाधिकरण्येन घटपदाकांक्षा . तदवच्छिन्नवृत्ति ज्ञानेन चैकत्वं स्मार्यइति सूपपादो घटएक इत्यन्वयबोध इतिचेत; - एवं सत्यमरमारभ्य देवतापर्यंतं कोशपठितानां नाम्नां तद्गणपठितत्वस्वरूपा नुगतपुरस्कारेणैव देवतावाचकत्वसंभवात्र पर्यायाणां प्रत्येक वाच कत्वानुपपत्तिः । कोशकारपुरुषपठितत्वादि ननित्यसंकेतविषयो भवितु मर्हतीतिचेत? पाणिनिपरिभाषितत्वादिरपि न तथास्यात ।

नन्वमरादौ संकेतग्राहकेण कोशेन षड्विंशतिवृत्तिधर्मो नोप स्थापितः, यदवच्छेदेन देवतावाचकत्वं प्रतीयेत, "द्व्येकयोर्द्विवचनैकव- चने"इतिसूत्रंतु एकवचनपरिभाषाप्रवृत्तिनिमित्तानुगतधर्मावच्छेदेनएकत्वं बोधयतीतिचेत्? स्यादेवं, यदिपाणिनीयपरिभाषाया अनुगतेन निमि त्तेनप्रवृतिः स्यात, नत्वेवम् । तथाहि - प्रत्याहारा स्तावत्श्रूयमाणाः प्रत्येकवर्णवृत्तिभि रत्वादिभिरेव धर्मैरकारादिषु प्रवर्तंते । नतु तावदन्यतमत्वादिभिः । अत एव अक् इक् प्रभृतिभिः शब्दै रुपस्थापिता अको दीर्घप्लुतावपि बोधयंति । तेन कुमारी आस्ते इत्यादौ अचिपरे इको यकारोयुज्यते । तथाहि - इक्शब्देन इत्वेन ह्रस्वमात्रवृत्तिधर्मेणोपस्थितइः , तेनचाष्टादशभेदभिन्नस्वर साधारणजात्यवच्छिन्नवाचकेन दीर्घादयोपि स्मार्यंते, द्विरेफपदस्मारितेन

भ्रमरपदेनेव षट्चरणः ! इक्पदेनैववा स्ववाच्यवाच्यत्वरूपा जहल्लक्षणया ऽष्टादशभेदा उपस्थाप्यन्ते , इक्पदस्यहृस्वभिन्ने ऽपरिभाषितत्वात् । "आदिरन्त्येन सहेते"त्यनेन माहेश्वरसूत्रपरिपठित हृस्वानामेव प्रत्याहार प्रत्याय्यत्व व्युत्पादनात । " अणुदित्सवर्णस्यचा प्रत्यय " इत्यनेनापि अत्वाद्यसाधारणधर्मै रणां सवर्णग्राहकत्व मुच्यते । अन्यथा हृस्वशब्दोपात्ताना मणामपि तथात्वप्रसंगात् । नच श्रोत्रोप स्थिताना मणामेव सवर्णग्राहकत्वं, नतु शब्दांतरस्मृतानामिति वाच्यं, इक्पदोपात्ताना मप्यतथात्वप्रसंगात । नच इ॰ारोपस्थिति कालेष्टादशसाधारणजाते रप्युपस्थितत्वात तया सामान्यलक्ष णया ऽष्टादशाना मप्युपस्थितिः, नतु हृस्वाना मष्टादशसु शक्तिरित्य-त्राणुदित्सूत्रस्य तात्पर्यमितिवाच्यं, एवं सति वृत्त्या पदानुस्थितेषु तेषु षष्ठ्यर्थानन्वयप्रसंगात् । इक् प्रभृतिना प्रत्याहारेण हृस्वमात्रवृत्ति धर्मावच्छिन्नोपस्थित्य सम्भवात् ! ननु माहेश्वरसूत्रपठितेषु हृस्वेषु दीर्घादिसाधारण्या अपि जातेः श्रोत्रोपस्थितत्वा त्तस्याएव प्रत्येकव. र्णाना मणादिप्रत्याहाराणांच प्रवृत्तिनिमित्ततावोधकं अणुदित्सवर्ण स्यचेति सूत्रं नियमार्थं, नानाजातीनां श्रोत्रोपस्थिततया तदेकतर परिच्छेदकत्वादिति चेत् ? एवमपि श्रोत्रानुपस्थितानि तावदन्यतम त्वादीन्यादाय परिभाषाप्रवृत्ते रसम्भवात् । एवं सुप्प्रत्याहारोपि सुत्वादि नैवबोधकः, नतु निमित्तान्तरेण । नितरां श्रोत्रोपस्थितान् वर्णान् त-च्छब्देन परामृष्य " तान्येकवचन द्विवचन बहुवचनान्येकश ' इत्य धिकृत्य "सुप" इतिसूत्रं प्रत्येकधर्मावच्छिन्नाना मेकवचनादिपद वाच्यतां ग्राहयति । येन रूपेणैकवचनपरिभाषाविषयत्वग्रह स्तद्रूपेण एकवचनशब्दा दुपस्थिते सावेकत्ववाचकत्वग्राहकं " द्व्येकयो र्द्विवचनैकवचने " इति सूत्रं कदाचि देकवचनपरिभाषाप्रवृत्तिनि मित्तत्वेन स्वरूपसतोपलक्षणेना नुगतीकृतेषु सुत्वादिषु युगपदेव वाचकतावच्छेदकत्वं ग्राहयेदिति न वाक्यभेदः । वस्तुतो द्व्येक

यो रित्यतिदेशवाक्य मेकवचनपरिभाषितत्वोपलक्षिते धर्मिण्येकत्व वाचकतां बोधयत् एकवचनपरिभाषाविषयः सुरिति सुत्वावच्छेदे नोपलक्षणधर्मवत्ताग्रहसहकारेण सुत्वावच्छेदेनैकत्ववाचकता मुपमाप यति । ननु साक्षात् शक्तता वच्छेदकधर्मपरिच्छेदकम् । अत एक वचनपरिभाषणा मननुगतप्रवृत्ति निमित्तकत्वेपि नक्षतिः ।

एकत्व मेकवचनैः सदृशान्तरवर्जितम् ।
आख्यायते नहि द्वाभ्यां पशुभ्या मिज्यते शिवः ॥ ५ ॥

पशुना रुद्रं यजत इत्यादौ कर्मार्थतृतीयैकवचनेन स जातीयनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक मेकत्व मुच्यते, सा- जात्यं च यागव्यक्तिकर्मपशुत्वेन । तथा च यस्यां यागव्यक्तौ यत् पशुकर्मत्वस्यान्वयः तत्र पशौ तद्यागव्यक्तिकर्मपशुनिष्ठान्योन्याभाव प्रतियोगितानवच्छेदकैकत्व मेकवचनार्थः । तेन न द्विपशुकर्मको रुद्रसम्प्रदानको यागः । यागव्यक्तिकर्मपशुत्वव्यापकैकत्वव्यक्ति निरूपितसमवायसंसर्गेणैकत्वं पशौ प्रकार इति तत्वम् ।

एवं द्वित्वं सजातीयान्तरशून्यं विभक्तितः ।
प्रतीयते सरस्वत्या न मेषै र्यजनं त्रिभिः ॥ ६ ॥

द्विवचनै रपि सजातीयनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक मेव द्वित्वं प्रत्यायते । अन्यथा "सारस्वतौ मेषौ" भवत इत्यत्र त्रिभि र्मेषैः सरस्वतीदेवताकयागस्य विध्यर्थाबाधे क्रतुवैगुण्यानापत्तेः । सिद्धान्तेतु मेषकर्तृकभावनाक्षिप्तायां यस्यां भावनायां सर स्वतीदेवताकयो र्मेषयोः कर्मतयान्वयः तद्भावनाकर्मपशुनिष्ठान्योन्या भावप्रतियोगितानवच्छेदकं द्वित्वं द्विवचनविधेयं बहुपशुकर्मकयाग भावनायां विरुध्यत इति द्वाभ्यां क्रतुषाड्गुण्यं, नतु त्रिभिः ।

जसादिभिस्तु त्रित्व दि बहुत्वत्वेन बोध्यते ।
गच्छन्ति वाहा इत्युक्ते कतीति प्रश्नदर्शनात ॥ ७ ॥

बहुवचनानां तु बहुत्वत्वजात्या प्रवृत्तिनिमित्तेन त्रित्वादौ शक्तिः, नतु त्रित्वत्वादिना, नानार्थतापत्तेः । त्रित्वादीनां ताद्रूप्येण बहुवचना द्बोधोपगमे वाहा गच्छन्तीत्युक्ते कतीति प्रश्नानुपपत्तेः । ज्ञाते संख्या त्वा वान्तरत्रित्वत्वादिधर्मे संख्यात्वावान्तरधर्मजिज्ञासाविच्छेदात् , प्रयोक्तृपुरुषजिज्ञासाविषयसंख्यात्वावान्तरधर्मव द्विशिष्टशक्तस्य कति शब्दस्य निर्विषयकत्वेनाबोधकत्वात ।

प्रायेण प्रकृते रर्थे सुबर्थवचनान्वयः ।
क्वचि त्तदेकदेशेपि तात्पर्या दनुशासन त ॥ ८ ॥

द्रव्याणि गुणाः कर्माणीत्यादौ बहुत्वस्य, सौमित्रीवासुदेवावित्यादौ द्वित्वस्य, गगनं भगवा नित्यादौ एकत्वस्य, सुपास्मारितस्य वचनार्थ संख्यायाः प्रकृतिमुख्यार्थ एवान्वयः; नतु तदेकदेशे, द्रव्यत्वादौ बहुत्वस्य सुमित्रापुत्रत्वादौ द्वित्वस्य शब्दस्वरूपे गगनत्वे समग्रैश्वर्यादिस्वरूपे भगवत्त्वे चैकत्वस्यान्वयायोग्यत्वात । प्रायिकं चेदं, तेन यदादिशंति पूज्यपादा इत्यादौ पूजायामनिर्धारित विशेषस्य "वामेबहुकुशान् कृत्वादक्षिणेतु कुशत्रय"मित्यादौ बहुपदार्थैकदेशे बहुत्वत्वावच्छिन्नत्रित्वे बहुत्वत्वेन त्रित्वपर्यवसितस्य बहुत्वस्य, "स्वरव्ययं स्वर्गनाक त्रिदिवत्रिदशालया" इत्यादौ तत्पद लाक्षणिकस्वर्गादि पदार्थैदेशे स्वर्गपदादौ चतुष्ट्वादि परिणतस्य बहुत्वस्यान्वयेपि नक्षतिः । अतएव वामकरेण नत्र- हुकुशधारणम् । कोशेच स्वर्गादिपदं न स्वर्गादि पदस्वरूपपरम् , वाच्य वाचकभावस्य लेशतोप्य प्राप्तेः कोशत्वासंभवात , स्वःपदवाच्यं स्वर्गादिपदवाच्यैरभिन्न मिति बोधस्यैवा भ्युपेयत्वात् । अतएव शब्दानां पर्यायत्वम प्यर्थतः, स्वर्गनाकादीनांतु भेदाभेदौदासीन्येनद्वंद्वः समासः। अतएव " भेदाख्यानायनद्वंद्व " इति प्राथमिकी प्रतिज्ञाप्येता दृशस्थल उपयुज्यते । स्वरूपपरतातु तत्रैव, यत्र वाचकतावाचिशब्दांतरं श्रूयते " मृगे कुरंगवातायुहरिणाजिनयोनयः । " " विनायके विघ्नराज द्वैमातु

रगणाधिपाः । "" ऐरावतेभ्रमातंगे रावणाभ्रमुवल्लभाः ।" इत्यादौ । "उर्वश्यप्सरसः""सीतारामदारा" इत्यादौ अनन्वितमेव बहुत्वं, पदानुपस्थितेषु गणेषु तदन्वयइति मतस्यात्यन्तमसम्भवदुक्तिकत्वात् । पुष्पवन्तौ नासत्यावित्यादौ तात्पर्यवशा द्व्यत्तयोर्जात्यो र्वाद्वित्वान्वयः । साधर्म्य वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञान मित्यत्र साधर्म्यवैधर्म्यत्वयोः, नीलघटयोरभेद इत्यादौ नीलत्वघटत्वयोः । गोदौग्रामः इत्यादौ त्वनन्वितएव द्विवचनार्थः, नित्यं द्विवचनान्तत्वेनानुशिष्ट गोदपदार्थे तदेकदेशेच द्वित्वविशिष्टे द्वित्वेच द्वित्वस्यान्वयायोगात् ।

"पशुना रुद्रं यजेत, वायव्यं श्वेतमालभेते" त्यादौ पश्वादौ, वेदाः प्रमाण मित्यादौ पदार्थैकदेशे प्रमाणत्वएव तात्पर्यवशा देकवचनार्थस्यान्वयः । सम्पन्नोव्रीहिः सम्पन्नाव्रीहय इत्यादौ " जात्याख्याया मेकस्मिन् बहुवचन मन्यतरस्या " मिति सूत्रेणानु शिष्टैक वचनस्य बहुवचनस्य चार्थ एकत्वं जातावेव, " विंशत्याद्याः सदैकत्वे संख्याः संख्येय संख्ययो "रिति कोशेनानुशिष्टस्य विंशतिर्ब्राह्मणा इत्यादा वेक वचनस्यार्थः संख्यायामेव पदार्थैकदेशेऽन्वेति । यत्रतु विंशतित्व संख्यायामेव बहुत्वान्वयो विवक्षित स्तत्र बहुवचनमपि प्रमाणं । "असंख्याताः सहस्राणि "" येरुद्राअधिभूम्या " मित्याम्नाये, "तिस्रः कोट्योर्धकोटीच तीर्थानां वायुरब्रवी" दितिपुराणे, " किमेकयैव विंशत्या बाहुभिस्त्वंविकत्थसे । पश्यरावणनाराचैःश्छिन्नत्ति कतिविंशती " रिति लोकेच, प्रयोगदर्शनात् । "तेशतानिवयंचे" त्यत्र शतशब्दोऽनेकपर्यायः । तदर्थैकदेशे नेकत्वेदशत्वादौ बहुत्वान्वयः ।

अविवक्षानन्वयो वा संख्याया यत्र तादृशे ।
वाक्येपि प्रातिपदिका द्धातोर्वैकवचः स्मृतम् ॥ ९ ॥

यत्र ब्राह्मणेन हतः पतति, गृहं सम्मार्ष्टीत्यादा वुद्देश्यगता संख्या न विवक्षिता, यत्रवा चैत्रेणस्थीयते इत्यादा वाख्यातोपात्त

संख्यान्वय योग्य प्रथमान्त पदार्थो भावनान्वयी नदृश्यते, तत्रापि ब्राह्मणगृहादि प्रातिपदिकात् स्थाधातो श्चैकवचन प्रयोगः प्रायेणयुज्यते; विभक्तिर्विनाकृतायाः प्रकृतेर साधुतया करणकर्म भावनार्थाना दाय तृतीया द्वितीयातिङां प्रयोगस्यावश्यकत्वे प्रथमोपात्तस्य एकवचन प्रथम पुरुषादे स्त्यागायोगात् । उष्ट्रासिका आस्यन्ते हतशायकाः शय्यन्त इत्यादावपि भाष्यकार प्रयोग ज्ञापितमेव बहुवचनानां साधुत्वम् , उष्ट्रासन सदृशमासन मुष्ट्रासिका, हतशयन सदृशं शयनं हतशायिका, तयो स्तादात्म्येन धात्वर्थान्वितयोः कर्तृ कर्मणो भावनान्वयिनः प्रथमांतार्थस्यवाऽभावेन तिङुपात्तस्यच बहुत्वस्यानन्वितत्वात् । एक वचन मित्येवसूत्रं, नत्वेकस्मि न्नेकवचनमिति । तेनैकत्वाद्य विवक्षा यामपि सामान्यतः प्राप्तमेकवचनं द्व्येकयो र्द्विवचनैकवचन इति विशेष सूत्रेण द्वित्व विवक्षायां बाध्यत इत्यपि कल्पयन्ति ।

ननु गगनपदार्थैकदेशस्य शब्दस्य बहुत्वविवक्षायां गगनानीति प्रयोग प्रसंगः, यदिच सुबुपात्तं बहुत्वं न पदार्थैक देशान्वयीति मतं तदा कथं वामे बहून् कृत्वेत्यत्र बहुत्वे बहुत्वान्वयः? अन्यथा नवकुशधारणानुपपत्तेः; धर्मिणिच बहुत्व विशिष्टे नबहुत्वान्वयः, घटो घट इतिवन्निराकांक्षत्वात् , कथंवा सहस्राणि इत्यादा सहस्रत्वे, पूज्यपादा इत्यत्र पूजायांवा बहुत्वान्वयः? कथं वा द्वंद्वपदार्थैक देशेषु स्वर्गादिष्विति चे दुच्यते–

उपसर्जनतां दैवात् पदार्थो यत्र गच्छति ।
तस्मि न्नर्थैकदेशेपि बहुत्वस्यान्वय स्सुपाम् ॥ १० ॥

गगनपदस्य शब्दोन मुख्यार्थः, बहुशब्दस्यतु संख्यैव मुख्यार्थः संख्येये भक्तिः । अतएव "बहुषु बहुवचन" मिति संख्यायामेव तत्प्रयोगः । बहुवचनस्य संख्येय वाचकतायाः सर्व तंत्र विरुद्धत्वात् । एवं विंशत्यादि शब्दा अपि संख्यामेव प्राधान्येना भिदधते । द्रव्य

वाचि शब्द समानाधिकरणास्तु बह्वादयो लक्ष्यार्थोपसर्जनीभूतेपि स्वशक्यार्थे सुवर्थबहुत्वान्वयं बोधयितुमीशते । एवं कृदर्थोपसर्जनीभूते " स्वं रूपं शब्दस्या शब्दसंज्ञे " इत्यादि ग्राहित संगतिके स्वर्ग शब्द स्वरूपादौ च बहुवचनार्थान्वयः ।

गुरुत्वगुणयो रैक्यं तादात्म्यं द्रव्य तेजसोः ।
गुणसौरभगन्धाना मभेद इति दर्शनात् ॥ ११ ॥
द्वन्द्व गर्भपदार्थैकदेशे द्वित्वबहुत्वयोः ।
अन्वयोयुज्यते किंवा साधुत्वाय विभक्तयः ॥ १२ ॥

गुणसौरभगन्धाना मभेद इत्यत्र नित्य मेवोपसर्जनीभूतासु जातिषु यदि बहुत्वान्वय स्तदा द्वंद्वे भिन्नैव व्युत्पत्तिः । नचेदापोगृहाः सिकतावर्षाःसुमनसोप्सरसोद्वाजा इत्यादाविव साधुत्वार्थकमनन्विब स्वार्थमेवेदृशस्थले बहुवचनम् ।

एकत्वं द्वित्वमप्यर्थो जसादेरनुशासनात् ।
आहैकवचनं द्वित्व माह द्वि वचनं बहु ॥ १३ ॥

यत्र जात्यन्वितं एकत्वं विवक्षितं तत्र बहुवचन मप्यानुशासनिकं । साधुसम्पन्नो व्रीहिः सम्पन्ना व्रीहय इत्युभयप्रयोगदर्शनात् । सम्पन्नपदादीनान्तु बहुवचनं विशेष्यपारतन्त्र्यप्रयुक्तं । एवं अहं ब्रवीम्यावां ब्रुव इत्यर्थे अन्यतरस्यां वयं ब्रूमइति प्रयोगात् अस्मदर्थान्वित मेकत्वं द्वित्वंच, यूयं गुरवइत्यत्र युष्मदर्थान्वित मेकत्वं बहुवचनार्थः । पुनर्वसु पुनर्वसूवा विशाखा विशाखेवा नक्षत्रमिति छन्दसिद्वित्व मेकवचनार्थः । लोकेतु पुनर्वसु विशाखा शब्दौ नित्य द्विवचनान्तौ पुष्पवन्त नासत्यपदवत् । तिष्यश्च पुनर्वसू चेत्यादिविग्रहे तिष्य पुनर्वसू सिद्धया पुनर्वसू इत्यादि द्वंद्वस्य द्विवचनं बहुत्व मभिधत्ते, "तिष्य पुनर्वस्वो र्नक्षत्रद्वंद्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्य " मित्यनुशा-

सनात् । अत्र बहुवचनस्य विशिष्योपादानात् एतादृश स्थले तिष्य पुनर्वस्विति कर्मैकवचनांत प्रयोगो प्यस्तीत्यवगम्यते । तेनज्ञायते सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकव द्भवतीति, तत्र तिष्य पुनर्वस्विति एकवचन मेव, नतु तिष्य पुनर्वसुनी इति द्विवचन मिति काशिका ।

नन्वेकत्व विशिष्ट घटादौ प्रातिपदिकानामेव शक्तिरस्तु, सन्तु व्यंजकान्ये कवचनादीनीति चेत्? उच्यते-

गुरुत्वा विनिगम्यत्व शक्तिग्राहकविप्लवैः ।
अप्रसिद्ध्याच शक्यस्य नसंख्याव्यंजकाः सुपः ॥ १४ ॥

सुप्रत्ययांत घट पदत्वादिना वाचकताया मेकत्व विशिष्ट घटत्वादिना वाच्यतायांच गौरवं शरीरतः । घट पदोत्तर सुत्वादिना वाचकत्व सम्भवेन एकतर परिच्छेदक विनिगमकाळाभः । "द्व्येकयो र्द्विवचनैकवचने" इति व्याकरणस्य वाक्यार्थ बुद्धेः पूर्व मेकत्वादि विशिष्ट घटाप्रसिद्ध्या तत्र प्रमाणांतरस्यच शक्ति ग्राहकस्य व्याकोपः । सुतरांच गगनानि ब्रह्माणीत्यादौ बहुत्व विशिष्ट गगनादे र्बहुवचनांत गगनादि पद शक्यस्या प्रसिद्धिरिति विभक्तीना मेकत्वाद्यर्थ इत्येवोचितम् , नतु सुपो व्यंजकत्वम् ।

इति वचनार्थ विवरणम् ।

विभक्तिः प्रथमा तेषु स्वौजसः प्रत्यया स्त्रयः ।
आभिमुख्यं तदर्थ स्तदभीष्ट प्रत्ययात्मकम् ॥ १ ॥

सुपां मध्ये सु औ जस् इति त्रयः प्रत्ययाः प्रथमाविभक्ति रित्यन्वर्था प्राचीनानां तदनुसारिणां पाणिनीयानां च संज्ञा । शक्तिस्तु सत्वादिनैव, उकारजकारयोरनुबन्धयोः प्रयोगे नित्यमश्रूयमाणयो

र्वाक्यानन्तर्भावात् । तस्याः प्रथमायाः ब्रह्मन्पालय चण्डमुण्डौगच्छतं देवाः प्रसीदत इत्यादा वाभिमुख्यमर्थः । तच्चाभीष्टज्ञानस्वरूपं । तत्र समवेत समवायिभावेन प्रातिपदिकार्थस्याभीष्टज्ञाने, तस्य च विषय तया एकत्वत्कर्तृकाशंसाविषयपालनक्रियाया माशंसाविषयपालनकर्त र्येकत्र वा ख्यातोपात्ते कर्त्तरिकृतौ वा तादात्म्येनाधाराधेयभावेनाध्या- हृतत्वंपदार्थस्यविशेषणतया विशेष्यतयावान्वयः, युष्मदिसमानाधि करणे मध्यमपुरुषविधानात् , सम्बोधनप्रथमान्तार्थेन कर्तुरन्वयासंभ वात् । तथा च ब्रह्मसमवेताभीष्टज्ञानविषयः एकत्व त्कर्तृकाशंसाविषय पालनक्रियेति आशंसाविषयपालनकर्तृकस्त्वमिति वा ब्रह्मन्पालयेत्यत्र वाक्यार्थबोधः । सम्बोधनप्रथमायास्तु ज्ञानमिच्छाचखण्डशोर्थः । ज्ञानं विशिष्टवाक्यार्थत्वावच्छिन्नविषतयाक्रियाया, मिच्छा च प्रातिपदिकार्थ समवेत वाक्यार्थज्ञानत्वावच्छिन्नविषयतया ज्ञानेन्वेति । तेन वाक्यार्थ विषयक ज्ञानसमवायितयोद्देश्यत्वस्वरूपं सम्बोध्यत्वमर्थतः प्रतिपाद्य पुरुषेप्रतीयते । सम्बोध्यत्वंचैकवचन सहकृत प्रातिपदिकेन एकत्व विशिष्टस्वप्रवृत्तिनिमित्तधर्मावच्छेदेन बोध्यते । यद्रूपावच्छेदेनच सम्बोध्यत्वं प्रथमाप्रत्यार्थं तद्रूपविशिष्टमेव युष्मदा परामृष्यते , सम्बोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मविशिष्ट एव युष्मत्पदशक्तेः । अत एव ब्राह्मणा स्त्वं प्रसीद त्वां प्रणमामि त्वया भुज्यता मित्यादयो न प्रयोगाः । बहुब्राह्मणत्वावच्छिन्नाया एव सम्बोध्यतायाः प्रथमयो पात्तत्वेन तद्रूपावच्छिन्नस्यैव युष्मदापरामर्शे तत्रैकवचनस्यानन्वितार्थ कत्वा दसाधुत्वा च्च । एवं यत्पदगर्भवाक्येन यद्रूपविशिष्टस्योप स्थिति स्तद्रूपविशिष्टपरामर्शिनि तच्छब्देपि वचनैक्यव्यवस्था द्रष्टव्या, ये पचन्ति तमानयेत्यप्रयोगात् । यच्छब्दगर्भवाक्येन बहुत्वविशिष्ट पाककर्तृमनुष्यत्वविशिष्टस्योपस्थिततया तद्रूपविशिष्टपरामर्शितच्छब्दार्थे एकवचनस्यार्थानन्वयात् । हे चण्ड हे मुण्ड बलै र्बहुलैः परिवारितौ तत्र गच्छन्तं, गत्वाच साक्षमानीयतां लघु, इत्यादा वेकत्वविशिष्ट

ण्डत्वाद्यवच्छेदेन प्रथमया सम्बोध्यत्वबोधनेपि तादृशरूपद्वयावच्छिन्न परामर्शिनोपि युष्मच्छब्दा द्विवचनं नानुपपन्नं, एकघटैकपटावित्यादि द्वन्द्वसमास इव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनानात्वे तावत्समानाधिकरण संख्याया एव वचनप्रतिपाद्यत्वात । अत एव "यश्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परं गतः । ता वुभौ सुख मेधेते सीदत्यन्तरितो जनः" इत्यादौ यच्छब्दगर्भवाक्येनैकत्वविशिष्टमूढतमादे रुपस्थापितत्वे तदुभयपरामर्शिन स्तच्छब्दा द्विवचन मप्युपपन्नम् । "हे सौमित्रे सखा य स्ते निर्विशेष स्त्वया गुहः । युवांगत्वा नदी मेनां शीतमान यतं पयः ॥" इत्यत्र यच्छब्दाकांक्षापरिपूरणक्षमेन तच्छब्देनयुष्मद् एक शेषे स्मृत तच्छब्दार्थं युष्मल्लक्ष्यं वादाय द्विवचनोपपत्तिः । "जानीहि नाथ हीनोस्मी" त्यादौ अप्रामाण्यशंकाशून्यनिश्चयोपि ज्ञाधातो रर्थः , अन्यथा मदीयदीनभावस्वरूपवाक्यार्थे प्रथमार्थनाथसमवेताभीष्टज्ञानस्य विषयतयान्वयेन विवक्षितार्थनिष्पत्तौ जानीहीत्यस्य पौनरुक्त्यप्रसंगात ।

यत्तु - नाथपालयेत्यादौ सम्बोधन प्रथमान्तपदार्थ एव पालन कृत्यन्वयइति । तदपिन, आभिमुख्ये गुणीभूते प्रथमान्तार्थे आख्याता र्थान्वयायोगात । अन्यथा नारायणइव नरोगच्छतीत्यादौ नारायणेपि गमन कर्तृत्वान्वयप्रसंगात् । युष्मदाख्यातयो राकांक्षारूपसामानाधि करण्यं विना मध्यमपुरुषस्या साधुत्वाच्च । नच युष्मदः स्थानिन्यपि मध्यमपुरुषोनुशिष्यते, युष्मदः स्थानित्वं युष्म त्पर्यायसम्बोधन पदप्रयोगे प्युपपद्यतइतिवाच्यं; भवच्छब्द सामानाधिकरण्येपि तथात्व प्रसंगात ।

स्यादेतत् , यदि सम्बोध्यः पुरुषो ज्ञाने समवेतत्वेन विशेषणं, विषयतयाचेच्छा, तच्च ज्ञानं वाक्ये प्रधानतया प्रतिपाद्यमानभावना यां क्रियायां प्रथमान्तार्थेवान्वेति; तदा सम्बोध्यवृत्तिवाक्यार्थज्ञानस्य सिद्धत्वनिश्चयदशायां सम्बोध्यवृत्तिवाक्यार्थज्ञानस्य वाक्याजन्यत्वनिश्चय दशायांच चैत्रत्वं गच्छेत्यादिवाक्य प्रयोगापत्तिः, भाविभूतपुरुषान्त

रीयेच्छाविषयत्वस्य चैत्रीयवाक्यार्थज्ञाने ऽबाधितत्वात् । अगृहीतपद संकेतं म्लेच्छमुद्दिश्यार्यैः प्रयुज्यमानस्य शुंगापसरेत्यादिवाक्यस्य शक्तिभ्रमाजन्यत्वेनोपहास्यत्वाभाव प्रसंगाच्च । तत्कालीन तत्पुरुषीयेच्छाविषयत्वस्य तद्वाक्यजन्यत्वस्यच ज्ञानेप्रवेशे संबुद्धिपद शक्त्यानन्त्यं दुर्ग्रहत्वंचस्यादितिचेत ? उच्यते-

यथायुष्मत्पदादीनां कालपुंवाक्यभेदतः ।
प्रवृत्तयो नभिद्यन्ते प्रथमायान्तथैवताः ॥ २ ॥

कालपुरुषान्तरीयेच्छाविषय प्रमाणान्तरजन्यवाक्यार्थबुद्धि समबाधितावच्छेदक धर्मवति म्लेच्छे युष्मच्छब्दस्यार्यैः शक्तिभ्रमं विना ऽपयोगाद्यथाविशिष्य तत्तत्पदानां तत्तत्पदप्रयोगजनकेच्छाविषय तत्तत्पदजन्य वाक्यार्थबुद्धिसमबाधित्वं तदवच्छेदकत्वं वा प्रवृत्तिनिमित्तं, तदनुगमकं वा साधारणधर्मपुरस्कारेण वक्ष्यमाणरीत्या गृह्यतइति नाननुगमः, तथा सम्बुद्धिप्रथमाया अपिशक्तिः कालपुरुष वाक्यविशेषोपलक्षिताभीष्टज्ञाने नाननुगममावहतीति व्युत्पादयिष्यते ।

ननु तथापि " अखण्डशङ्कितनिर्भिन्ने वत्से जहतिचेतनाम् । हताश राम कस्यार्थे दग्धजीवितमिच्छसि " त्यादौ वक्तरिसम्बोध्यत्वमनुपपन्नं, तदाहि तस्य पुंसो वाक्यार्थज्ञानस्यासत्त्वे वाक्यप्रयोगोनुपपन्नः, सत्त्वेतु तत्रेच्छासिद्धेविषये वाक्यजन्योवाक्यार्थबोधश्च न सम्भवतीति प्रथमार्थबाध इति चेत ? उच्यते,

प्रमाणान्तरनिष्पन्न वाक्यार्थज्ञानजन्मना ।
वाक्येन जन्यार्थधीच्छा धीर्वक्तर्यपि न बाधिता ॥ ३ ॥

प्रमाणान्तरजन्यायां वाक्यार्थबुद्धौ सत्यामपि वाक्यजन्यवाक्यार्थ बुद्धित्वावच्छेदेनेच्छा नानुपपन्नाः, श्रवणसिद्धावपि मननेच्छावत् । सिद्धिस्तु शाब्दबुद्धिम्प्रति न प्रतिबन्धिका । प्रतिबन्धिका चेत् अस

स्यामेव शाब्दबोधेऽन्वयामिति वक्तुरपि स्ववाक्यजनिताभीष्ट तात्पर्य बुद्धिसम्पादयितया सम्बोध्याय मयार्थितमिति ।

अचेतनेऽपि सम्बुद्धिप्रथमा या प्रयुज्यते ।
तस्या स्तुल्या गति स्तेषु निर्दिष्टै र्युष्मदादिभिः ॥ ४ ॥

“ अदिहितरत्नां लक्ष्मीमेतान् त्यजामरपादपान् हृदय हतया किं ते चिन्तामणेरपि चिन्तया । जठरदहनज्वालाशान्त्यै यदि स्फुरसीति द्वास्त्रपिबदुदधेर्वीर्यं निर्वापयेयुरुपर्युधं ” इत्यादाव चेतनस्य हृदयस्य सम्बोध्यत्वबाधेऽपि प्रथमाप्रयोगो युष्मच्छब्द मध्यमपुरुषादिप्रयोगेन तुल्य योगक्षेम श्चेतनक्षेत्रज्ञतादात्म्यारोपेण सम्बोध्यत्वभ्रमजनकतया गौणवृत्त्या अर्थान्तरप्रतिपादकतया वा लक्षणीयः । अत एव तुल्येप्रस्तुते तुल्यार्थस्याभिधान मप्रस्तुतप्रशंसाविशेषस्य लक्षण मुदाहरता काव्यप्रकाशकारेण “ कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं शाखोटकं विद्धि मा ” मित्यादा वकिञ्चनस्य किञ्चि दनुपकुर्वतो मनस्विनः प्रस्तुतस्य तादात्म्यारोपेण युष्मच्छब्दसम्बुद्धिमच्छब्दोत्तमपुरुषाणा मर्थे शाखोटकाभेदेना ध्यवसितः प्रस्तुतार्थः सम्बध्यत इत्युक्तम् । प्रस्तुतार्थस्य व्यंजनया लक्षणया वोपस्थिति रित्यन्यदेतत् । यत्र च व्यंजनया लभ्योऽर्थः प्रकृतवाक्यार्थे तादात्म्येना ध्यवसितः तत्रा न्वयबोधे निविशते तत्र गुणीभूतव्यंग्य मेव, नत्वप्रस्तुतप्रशंसा । यथा – “ आगत्य सम्प्रति वियोगविसंष्टुलांगी मंभोजिनीं क्वचिदपि क्षपितत्रियामः । एनां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते तन्वंगि पादपतनेन सहस्ररश्मिः ॥ ” । अत्र व्यंजनया वृत्त्या प्रतीतिपथ मवतर न्नायकयो र्वृत्तान्तो रविकमलिनीवृत्तान्ते तादात्म्येन गुणीभूय भासते । नतु प्राधान्येन, दृशि कर्मत्वानुपपत्तेः । नापि ध्वनिविधयोदीच्य वाक्यार्थबोधे पश्यत्यंश मपहाय, तथा सति खण्डितामान मपनिनीषतः सागसः प्रियस्याशंसां प्रतिपादयतो लोटोऽनुपपन्नत्वप्रसंगात् । नहि तदा तस्य मानापनोदप्रेरणायाऽन्य दाशास्यम् । नच रविकमलिनी

वृत्तान्तदर्शनं तदुपायः, रविकिरणपतनजनितकमलिनीकुसुमव्याकोश तादर्शनस्य कथापि विधया खण्डिताया मानत्यागाध्यवसाया जनकत्वात् । नायकप्रणिपातजनितमानिनीप्रसादाभेदेनावगतस्य दर्शनन्तु प्रियप्रणामान्तो मान इति निश्चयद्वारा प्रभवति तस्याः प्रणयकोप भंगायेति विस्तरो रसमहार्णवे नुसन्धेयः ।

एकतिङ्वाक्य मित्युक्तं कात्यायनमहर्षिणा ।
सम्बोध्यत्वं क्रियाशेष स्तदर्थ इति शाब्दिकाः ॥५॥

समर्थसूत्रे " एकतिङ्वाक्य " मिति कात्यायनवाक्यम् । तत्र भाष्यकारेण ब्रूहि ब्रूहि देवदत्तेतिवाक्य मुदाहृतम् । तस्याय मभिसन्धिः, यदि न क्रियया सह सम्बोध्यत्वान्वयः, आख्यातसम्बोधनांतयो र्व्यपेक्षा न स्यात्, तदा निघातोनाम सर्वानुदात्त स्वरः देवदत्तपद आमन्त्रिते नयुज्येत, " आमन्त्रितस्य " ति सूत्रेणा मन्त्रितप्रत्ययान्तानां पदात्पराणामेव निघातविधानात् । पदयोस्तु व्यपेक्षादिरूपसामर्थ्य विरहे पदसम्बन्धि नो विधेरप्रवृत्तेः समर्थः पदविधिरितिव्यवस्थापनात् । अतएव समा नवाक्ये निघात युष्मदस्मदादेशाइतिपठन्ति । तयोर्व्यपेक्षातु सम्बोध नपदार्थस्य प्रधानाभूतायां क्रियायामन्वये सत्युपपद्यते । नचाख्याता र्थएव कर्तरि सम्बोधनप्रथमान्तार्थस्य तादात्म्येन सम्बोधनपदार्थस्य वा आश्रयाश्रयिभावेनान्वयोस्तु, एतावतैव चैकवाक्यतानिर्वाहइतिसाम्प्रतम्; मध्यमपुरुषार्थे युष्मदर्थातिरिक्तस्य तादात्म्येनान्वयायोगात् । देवदत्त व्रजानीत्यादावाख्यातोपात्ते कर्तरिसम्बोध्यत्वस्य बाधाच्च । यदुक्तं हरिणा - " सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणं । व्रजानिदेवदत्तेति निघातोत्र तथासति । " इति । तस्मात्सम्बोध्यत्वं प्रातिपदिकं प्रति विशेष्यं, क्रियायान्तुविशेषणं; क्रियां विनाकृतं वाक्यमेव नास्तीति कात्या यनानुयायिनो वैयाकरणाः ।

एकतिङ्वाक्यविद्वेषि महाभाष्यानुसारिभिः ।
वाक्यबोध्ये प्रधानार्थे सम्बोध्यत्वान्वयो मतः ॥ ६ ॥

महाभाष्यकृत स्तावदेकतिङ्वाक्यमिति कात्यायनवाक्यं नाद्रियन्ते । तर्हि पश्यमृगोधावति जानीहि जगज्जगन्नाथाज्जायत इत्यादौ धावनदर्शनयो र्जनिज्ञानयोः कर्मकर्मिभावेन, अस्तिसाधवः खादन्ति भवतिदुर्जनामोदन्ते इत्यादौ साधुखादनसत्त्वयो मोदभवनयोश्च कर्तृक्रियाभावेन, अनुभवसिस्मरिष्यसि यजसे स्वर्गं भोक्ष्यस इत्यादौ सिद्धसाध्यसमभिव्याहारस्थले त्वत्कर्तृकयो रनुभवस्मरणयो र्यागस्वर्गभोगयोश्च कार्यकारणभावेनान्वय मभ्युपगच्छन्तो बहुतिङन्तमप्येकं वाक्यमभ्युपगच्छन्ति । स्मरन्तिच – " सुबन्तं हि यथानेकं सुबन्तस्य विशेषणम् । तथा तिङन्तमप्याहु स्तिङन्तस्य विशेषणं ॥ " इति । अत एव तिङन्तभिन्नात परं तिङन्तं निहन्यतइत्यर्थके " तिङ्ङ तिङ " इति सूत्रे अग्निमीळ इत्यादा वाख्यातांतेळेशब्दस्य निघातस्वरंविदधति पश्यति पश्येति वाक्ये पश्येत्यस्य तद्वारणार्थं पूर्वपदे तिङ्पर्युदासाया तिङइति प्रयुक्तम् । अन्यथा ख्यातयोः सामर्थ्याभावादेव पदविधे रप्रसक्तौ तदानर्थक्यं स्यात । नच सुप्सहित तिङ् वाक्यमिति युज्यते, " शशीदिवसधूसरो विगतयौवनाकामिनी सरोविगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः । प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो नृपांगणगतः खलो मनसि सप्तशल्यानिमे ॥ " इत्यादौ सुबन्तचयस्य; पश्यपचतीत्यत्र तिङन्तचयस्य केवलस्यापि वाक्यत्वदर्शनात् । आख्यातपदंविना पदान्तरसहितसकलपरिकरमपि मूकतयावतिष्ठत इति कात्यायनप्रलापस्त्वाज्ञामात्रम् । व्युत्पत्तिभेदेन कस्यचि दाख्यातार्थः कस्यचित प्रथमान्तार्थएव वाक्येन प्रधानतया बोध्यते । तत्र तत्रैव सम्बोधनपदार्थस्या भीष्टज्ञानस्य तावद्विशिष्टविषयता संसर्गेणान्वयइति व्यर्थः क्रियान्वयाभि निवेशः । अत एव देवदत्त को यज्ञदत्तइत्यादौ जिज्ञासाविषय जातिगोत्रादिगुणविशिष्ट यज्ञदत्तत्वावच्छिन्नविषयतया देवदत्त समवेतत्वेनाभीष्टज्ञान मन्वेतीत्युपपद्यत इति सर्वदर्शनसमञ्जसः पन्थाः ।

एतेन क्रियामात्रसाकांक्षपदगणने सम्बोधनान्तस्योल्लेखः प्रमाद मूळकएवेति ध्येयम् ।

अन्यत्रामन्त्रणा ल्लिंगवचने प्राह केवलम् ।
विभक्तिः प्रथमा कर्माद्याधिक्ये न्या विभक्तयः ॥ ७ ॥

आमन्त्रण प्रथमाभिन्ना प्रथमा नरइत्यादौ पुंस्त्वं, लक्ष्मीरित्यादौ स्त्रीत्वं, बृहन्नळमित्यादौ नपुसंकत्वं, एकत्वादिसंख्यास्वरूपं वचनंचा भिधत्ते । द्वितीयादयस्तु विभक्तयः कर्माद्यधिक मभिदधाना एव लिंगवचने प्रतिपादयन्ति । ननु कैवल्येन । ननु "प्रातिपदिकार्थ लिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमे" त्यनुशासनात जातिवाचिनो गवादि पदात व्यक्तिलाभार्थं प्रथमाया व्यक्तौ, द्रोणो व्रीहि रित्यादौ द्रोणादि परिमाणस्य व्रीहौ भेदान्वयाद्गुरुत्वस्वरूपे, तथैवाराळिःकुण्ड मित्यादौ परिमाणस्वरूपेपि शक्ति रावश्यकी; अन्यथा व्यक्ते रलाभात प्राति पदिकार्थयो र्भेदेनान्वयायोगादिति चेत्? उच्यते –

अन्यलभ्यतया जातिमतो गुणवत स्तथा ।
निरर्थः प्रातिपदिकाद्यर्थेषु प्रथमाविधिः ॥८॥

गवादिप्रातिपदिकादेव आक्षेपा ल्लक्षणया शक्त्यावा व्यक्ते र्गुरुत्व परिमाणवतो लाभसम्भवे व्यर्थः प्रातिपदिकार्थादौ प्रथमावाच्यत्व विधिरिति ।

सूत्रेण प्रातिपदिकार्थः सत्ता व्यक्ति रेव सा ।
आकृतिः परिमाणं तद् [वृत्ति] व्यक्तिधर्मोपलक्षणम् ॥ ९ ॥
प्रसिद्धे लिंगवचने तावन्मात्रे विवक्षिते ।
प्रथमान्तप्रयोगस्य साधुत्व मनुशिष्यते ॥ १० ॥

प्रातिपदिकार्थः सत्ता, वृत्त्या तथैव व्याख्यानात; वचना न्येकत्वद्वित्वबहुत्वसंख्याः, परिमाण माकृति रवयवसंस्थानस्वरूपा, तया प्रवृत्तिनिमित्तसामान्य मुपलक्ष्यते, तावत्तु परस्पराविश्रृंखलित

विषयताकेषु विवक्षितेषु कर्मादौ वा विवक्षिते प्रथमान्तप्रयोगो नप भ्रष्टतया नादित्वेनाभ्युदयविशेषसाधनत्वेन जातिविशेषेण वा साधु रित्येव प्रातिपदिकेत्यादिसूत्रार्थः। ननु प्रातिपदिकार्थवाचिका प्रथमे त्यनुशासन मिदम्। "अनपभ्रष्टता ऽनादि र्यद्वाभ्युदयसाधनम्। व्याक्रिया व्यंजनीया वा जातिः कापीह साधुता॥" इत्यनेन लक्षि तस्य साधुत्वस्यानुशासनाय व्याकरणप्रवृत्ति रित्याकरेषु, "साधुत्व ज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः" इति वाक्यपदीये च व्यक्तत्वात्। "अशिष्यं" "प्रधानप्रत्ययार्थवचन मर्थस्यान्यप्रमाणकत्वादि" ति सूत्रे ऽर्थस्य पदार्थयो र्वाच्यवाचकभावस्य प्रधानोपसर्जनभावस्यच प्रमाणान्तर सिद्धत्वेन व्याकरणाप्रतिपाद्यत्वमिति पाणिनिनैवाभिहितत्वात्। "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे समानायामर्थावगतौ साधुभिश्चा साधुभिश्च गम्याच गम्येतिवन्नियमः क्रियत" इति भाष्यस्वरसाच्च। व्याकरणस्यशक्ति ग्राहकमध्ये परिगणनन्तु- प्रातिपदिकार्थेत्यादिसूत्रेण व्यक्तिलिंगप्रवृत्ति निमित्तसंख्याबोधकं प्रथमान्तंसाध्विति कण्ठतउक्ते बोधकत्वान्यथा नुपपत्त्यावृत्तौ कल्प्यमानायां प्रातिपदिकाप्राप्ययो र्लिंगसंख्ययोः सुपां सुप्प्राप्ययो र्व्यक्तिप्रवृत्तिनिमित्तयोश्च प्रातिपदिकानां शक्तिः कल्पत इति प्रमाणान्तरोत्थापकतया, नतु साक्षात्।

अभेदत्वेन नामार्थे सुपां वृत्ति रितिभ्रमः।
व्याक्रियातः प्रतीयन्ते साधुत्वार्थाः सुपो यतः॥ ११॥

यच्च प्राग्व्युत्पादितं स्वरूपभेदाभावत्वेन प्रातिपदिकार्थव्यक्तयो विशेषणविभक्तीनामर्थ इति। तदपि न, विशेषणविभक्तीनां साधुत्व मात्रार्थकत्वस्य व्याकरणसिद्धत्वात्। तथाहि - "लुपियुक्तवद्व्यक्ति वचने" इत्येकं, लुप् शब्देन लुप्ते प्रत्यये प्रकृतिर्लिंगवचनेएव प्रयो क्तव्ये, नतु लवणादिपद वद्विशेष्यनिघ्नतया लिंगवचनान्तरप्रयोगः, यथा पञ्चालानाम क्षत्रिया नियत बहुवचनपुंल्लिंगविषया स्तेषां निवासे

जनपदे तद्धित लुपि कृते पांचालाजनपद इति, तथा विदेहाः कुरवोम गधाभत्स्या अङ्गावङ्गाः कलिङ्गाः सुह्मा इत्यादीत्यर्थकम् । अपरन्तु " विशेषणानां चा जाते " रिति, तद्विशेषाणानां च तद्व्यक्तिवचने स्यातां, जातिवाचिपदंवर्जयित्वा, यथा पांचालारमणीयाः, जातौ तु पांचालाजनपदः, एवं गोदौ बहुक्षीरघृतौ, जातौतु गोदौ ग्रामइत्यर्थकम् । एतत्सूत्रद्वितयं प्राचीनवैयाकरणाना मनूद्य "तद शिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्" इति पाणिनि रसूत्रयत् । पांचालादीनां नियतलिंगवचनत्वं तद्विशेष णानां वा तुल्ययोगक्षेमं न शिष्यं, यतः संज्ञानियतो व्यवहार स्तस्मा देवं प्रमाणा दनर्थकानां पंचालादिषु विशेषणपदेषु तत्तल्लिंगवचनवाचि तुल्यानुपूर्वीकानां सुपां प्रति नियमनस्य सिद्धत्वात् ; आपोदारा इतिव दित्यर्थः ।

सुबर्था एव नामार्थाः सुपा मल्पत्वलाघवात् ।
व्यंजकं प्रातिपदिकं मत मित्यप्यसंगतम् ॥ १२ ॥

येतु घटादीनपि प्रातिपदिकार्थान् वाचकसंख्यालाघवेन सुपा मेव वाच्या नाहुः, तेषां मते यदि घटाद्युत्तरसुत्वेन वाचकतायां प्रविष्टत्वमेव प्रातिपदिकस्य व्यंजकत्वं तदा क्व लाघवावकाशः । अथ सुत्वेनैव वाचकत्वं, तत्र च प्रातिपदिकसमभिव्याहारे विकरणादे रवाचकस्योपधान मिवोपयुज्यते इति मतं, तदापि समासे सुब्विनाकृता दन्वयबोधो न स्यात , न स्या त्स्वार्थवत्त्वाभावे प्रातिपदिकसंज्ञेवेति दिक् ।

कालापास्तु चैत्रः पचति ओदनः पच्यते, छेत्तुं सांप्रतं वृक्ष इत्यादौ तिङ् निपातादिभि रभिहितं कारकं प्रथमार्थः । तथा च चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्राभिन्ने कर्तरि पाककर्ता चैत्रीयकर्तृत्वे वा पाक कर्तृत्वं तादात्म्येनान्वेति । प्रतिपाद्यतां वा सुबाख्याताभ्यां कर्तृ तात्वेनैकव्यक्तिः एकत्वत्वेनैव एका संख्या, अन्यथा ब्राह्मणस्य पाक कर्तृत्वसम्प्रदानत्वोभयविवक्षायां पचति ब्राह्मणाय देहीति प्रयोगप्रसं-

गात् । सिद्धान्ते तु तिङुपात्तकारकाणां प्रथमोपात्तकारक एव तादात्म्येना न्वया च्चतुर्थ्याश्च सम्प्रदानाभिधायित्वात् तदर्थे कर्तृत्वतादात्म्यबाधा देव न तथा प्रयोगः । पचति चैत्रेणेत्यादौ तृतीयोपात्ते कारके न तादात्म्येनान्वयः, तृतीयाया स्तिङादिभि रनभिहिते कारक एव साधुत्वात् । धात्वर्थान्वितकर्तृत्वं तृतीयार्थो नतु तिङर्थान्वयद्वारेत्य नभिहितसूत्रार्थः । अथवा लिङ्गा स्वार्थस्य प्रातिपदिकार्थान्वयबुद्धौ जननीयां तदर्थबोधकसुपोपि सहकारित्वम् । अत एव चैत्रः पचत इति न प्रयोगः। आख्यातोपात्तद्वित्वान्वये सुपूजनितद्वित्वोपस्थितेरपि सह कारित्वात् , उभाभ्यां प्रत्ययाभ्या सुपस्थितस्यैकद्वित्वस्यान्वयबोधोपग मात् । तथाच कर्तृत्वमपि यदि सुपानुपस्थितं स्यात् नाख्यातेन बोधयितुं शक्येतेति तस्य प्रथमान्तार्थतासिद्धिः । एतेना प्रथमा समानाधिक रणे लटि शत्राद्यादेशनियमात् पचते देवदत्तायेति प्रमाणं, नतु पचति देवदत्ताय देहीतिवाक्यं, अतो व्यर्थ स्तदुपपादनाय प्रथमाया अभि हितकारकाभिधायित्वकथनप्रयास इत्यपास्तं: संख्यांशइव कारकांशेपि सुप्तिङो स्तुल्यार्थत्वावश्यकत्वात् । अपाक्षीद्देवदत्तायदेहीति प्रयोगस्य तथाप्यप्रत्याख्यानाच्च, तत्र शतुरप्रवृत्तेः । यत्रच कृत्तद्धितसमासैः कार काभिधानं पाचकश्चैत्रइत्यादौ तत्राप्यध्याहृतास्ति क्रियाकर्तृत्वमेवप्रथ मार्थः । अतएव "अस्तिर्भवन्तिपरः प्रथमपुरुषेऽप्यप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती." तिकात्यायनः । प्रथमपुरुषइत्युपलक्षणं, देवदत्तत्वं शूरोहं ब्राह्मणइत्या दावस्यस्मि इत्यादे रप्यध्याहारोध्येयः । द्वितीयादि विभक्तयस्तु तिङ् कृत्तद्धितसमासै रनभिहिते कारके भवन्तीति सर्वदर्शनसमानमिति वदन्ति । तान् प्रत्युच्यते –

उक्तार्थानाम प्रयोगा द्विभक्त्यन्तरबाधतः ।
अर्थतः प्रथमोपात्ता प्रथमैव प्रयुज्यते ॥ १३ ॥
पार्थएव घटोनास्ति हंसीवविमलंजलं ।
कल्की म्लेच्छान्तकः कालात्रय इत्यादिदर्शनात् ॥ १४ ॥

चैत्रः पचतीत्यादावाख्यातेन कर्तृत्वेऽभिहिते ऽनभिहिताधिकारी या तृतीया नसम्भवत्येव । अनभिहिताधिकारश्च उक्तार्थनामप्रयोगइति न्यायस्यैव ज्ञापकः । अतएव बहुपटुरित्यादौ बहुचा उक्तार्थत्वादग्रेकल्प बाद्यनुत्पत्त्या बहुपटुकल्पा इत्याद्याः प्रयोगा नभवन्ति । नच केवलाप्रकृतिः प्रयोक्तव्या इति चैत्रपदानन्तरं सुपः प्रयोगावश्यकत्वात् , प्रथमोपात्तस्य त्यागे बीजाभावाच्च प्रथमैव साधुः, पचति चैत्रायेति प्रयोग प्रसंगस्तथापिदुरुद्धरः । आख्यातार्थकर्तृत्वादेः प्रातिपदिकार्थेन सह न कुत्राप्यन्वयो येन तथाविधः प्रयोग प्रसंगः , अपितु प्रथमार्थेनेति चेत ? सम्बुद्धि प्रथमार्थे तथा प्यन्वयसम्भवेन चैत्र पचतीति प्रयोगप्रसंगात् , सम्बोधनप्रथमाया अपि प्रथमात्वेनकर्तृत्ववाचकतासंभवात।

अथ प्रकृत्यर्थविशेषितस्वार्थ बोधकभिन्नया प्रथमयासहैवाख्यातस्य तादात्म्येनान्वयबोधौपयिकाकांक्षा भ्युपेतव्या, अत एव धृतिः स्वाहेत्यादौ छन्दसिव्यत्ययानुशासनबळेन संप्रदानत्वार्थिकापि प्रथमा नाख्यातसव्यपक्षेतिचेत ? तर्हि प्रकृत्यर्थ विशेषित कर्तृत्वादि बोधिका प्रथमापिकथं तथास्यात , चैत्रकर्तृत्वं पाककर्तृत्वाभिन्नमिति बोधेचैत्रस्य कर्तृत्वविशेषणत्वात् । यदिचपाककर्तृत्वाभिन्न कर्तृत्ववांश्चैत्र इति बोधोऽभ्युपेयते, तदा शुद्धकर्तृत्वत्वावच्छेदेन पाककर्तृत्वान्वयबोधजनने कृतिः पाककृतिरिति वाक्यस्येवा सामार्थ्यं दुरुद्धरम्। तादात्म्यसंसर्गावच्छिन्न तद्धर्मविशिष्ट निष्ठप्रकारता निरूपित विशेष्यताया निरवच्छिन्नावच्छेदकतासंसर्गेण वाक्यार्थबुद्धे स्तद्धर्मभेदप्रयोज्यत्वात् । चैत्रकृतिः पाककृतिरित्यादौतु कृतित्वनिष्ठविशेष्यता वच्छेदकता सामानाधिकरण्येन चैत्रीयत्वावच्छिन्नैव, तद्विशेष्यविशेषणतया भासमानस्यापि तन्निष्ठावच्छेदकतायां सामाधिकरण्येना वच्छेदकत्वात् । विशेष्यतायामेववा ऽवच्छेदकताद्वयानिरूपितत्वं, अवच्छेदकतायां वा-स्वनिरूपक विशेष्यतानिरूपकत्व संबन्धेनावच्छेदकता विशिष्टभिन्नत्वं। नच स्वंस्वविशिष्ट मन्यत्रात्माश्रय सहनशीळ विशेषणत्वादि संबन्धेभ्यः।

अथ प्रथमाया निरर्थकत्वे वचनादिमात्रवाचकत्वेवा आख्याता पात्तं कारकं न प्रथमांतप्रातिपदिकेन्वियात्, सुबाख्यातोभयोपस्थित व्यक्तेरेव प्रातिपदिकार्थविशेषणतया भानव्युत्पत्तेः, वचनवदितिचेत् ? एवं सत्येकवचनतिङ्तथाविध प्रथमांतयो राकांक्षाभ्युपगमस्या वश्यकत्वे किमत्रप्रथमायाः कर्तृत्वार्थकत्वेनोपकर्तव्यं, अकारकाभिधायित्वेपि प्रथमो पात्तत्यागायोगेनैव प्रथमा प्रयोगसंभवात् । अन्यथा पार्थएव धनुर्धर इत्यत्रा न्ययोगविशेषणतापन्ने पार्थे, घटोनास्तीत्यत्रात्यन्ताभाव विशेषणतापन्ने ऽस्तित्वाभाव विशेष्येवा घटे, हंसीव धवळा कीर्ति रित्यत्र सादृश्य विशेषणे हंस्यां च, कर्तृत्वबाधेन प्रथमाप्रयोगोनुपपन्नः स्यात् ।

ननु पार्थएवेत्यादौ अस्तिर्भवंतिपरो ध्याहर्तव्यः, तत्कर्तृत्वंच विशेषणविशेष्ययो रध्याहृतमिति पार्थइव धनुर्धरेच प्रथमा ; घटोनास्ती त्यत्र कर्तृत्वाभावएवा ख्यातप्रथमयोरर्थः, नञ्पदं व्यञ्जकमेव, अन्यथा तिङ्सुबन्तयो र्निर्व्यपेक्षत्वे घटौ घटावा नास्तीतिप्रयोगप्रामाण्यप्रसं गात् ; हंसीव धवळाकीर्तिरित्यत्र कीर्तावस्तिना प्रथमया हंस्यामिव निपातेन प्रथमया च भवनकर्तृत्व मुच्यते ; यादृशानुपा यदुपकारक लिंगवचनादि बोध्यते तादृशमेवोपमेय इवनिपातेन प्रत्याय्यते; अत एव " मुक्तामालेवनक्षत्रै र्भूषिता चैवशर्वरी । हंसीव धवळ श्चन्द्रः सरांसी वामलं नभः ॥ " इत्यादा वुपमानोपमेययोः कारक लिंगवचनवैरूप्य मुपमादोषइति चेन्न ;- " शरैरुस्रैरिवोदीच्या नुद्ध रिष्यन्रसानिव " इत्यादा विवनिपातेनाभिहिते करणत्वकर्मत्वादावुस्र रसयोः प्रथमाप्रसंगतादवस्थ्यात् ; तृतीयानुपपत्तेश्च । दृश्यतेच विमळं जलं नद्या इति क्रियानिरपेक्षं वाक्यम् । अस्त्वत्रास्ति र्भवन्तिपर इति चेत् ? कल्की म्लेच्छान्तक इत्यादौ भविष्यति तद्योगासम्भवात् । भवन्तिपर इत्युपलक्षणं भविष्यतीत्यस्यापीति चेत् ? कालास्त्रयः अतीतं तदात्वमायतिरित्यादि विभाजकवाक्य आसीदस्ति भविष्यतीत्येकत मस्यापि प्रयोगासम्भवादिति दिक् ।

इति प्रथमाविवरणम् ॥

द्वितीया मौट्शस स्तत्रा नुबन्धावक्षरे टशौ ।
तस्मा दौ वेदति द्वित्वं बहुत्वं ब्रुवतेत्वसः ॥ १ ॥

अम् औट् शसिति द्वितीया । सम्पदं, उशनसौ, ग्लाव इत्यादौ श्रूयमाणा स्तदीया भागा अम् औ अस् इत्येव वाचकाः । टशावनुबन्धौ वाचकानन्तर्भूतौ । अत एव प्रथमा द्वितीया साधारणे नौ त्वेन द्वित्ववाचकत्व मस्त्वेन बहुत्ववाचकत्व मित्यनुगमोपि सम्भवति । शस् जस् ङसि ङसां लिङ्गाभिधानौपयिकैकरूप मभ्युपेयम् ।

फलव्यापारयोः सर्वधातूनां वृत्तिरिष्यते ।
द्वितीयार्थो धिकरणं फलगामीति शाब्दिकाः ॥ २ ॥

सर्वधातूनां फलव्यापारयोः पुष्पवन्तादिपदवन्नानार्थवद्वा शक्तिः। एकपदोपात्तयो रपि परस्पर मन्वयो न विरुद्धः, परेषा मप्याख्यातार्थे कृतौ वर्तमानत्वस्य वैयाकरणानां कर्तरि संख्याया श्चान्वयबोधदर्शनात् । फलन्तु संयोगविक्लित्यादितावद्रूपेणैव गमिपच्यादिवाच्यम् । व्यापारास्तु रथो गच्छतीत्यत्र स्पन्दविशेषत्वेन, तुरगो गच्छतीत्यत्र प्रयाणत्वेन, वह्निः पचतीत्यत्रोर्ध्वज्वलनत्वेन, शरीरं पचतीत्यत्राधिश्रयणावतारणफूत्कारत्वादिना, पुरुषः पचतीत्यत्र प्रयत्नत्वेन, अवगम्यमान सकलव्यापारानुगतधर्मविरहात् अननुगतानां प्रवृत्तिनिमित्तानां स्वरूपसता मनुगमकेन बुद्धिविशेषविषयत्वेन सर्वनाम्ना मिव धातूनां शक्याः । भवतु वा फलजनकतावच्छेदकत्व मेव प्रयत्नत्वादीनां स्वरूपसदनुगमकम् । अत एव यद्धर्मावच्छेदेन विक्लित्यादिजनकता ग्रह स्तद्धर्मावच्छिन्न मेव पच्यादिनो पस्थाप्यते । धात्वर्थव्यापार एव भावनोत्पादिता क्रियेति व्यपदिश्यते । तत्रैव प्रधानतया भासमाने ऽनुकूलत्वसंसर्गेण फलस्य, आश्रयत्वेन वर्तमानत्वादे राधेयत्वेन विभक्त्युपस्थाप्य कर्तु रन्वयः । कर्तरि त्वाख्यातोपात्ते तदर्थ संख्याया आधारत्वेन, प्रथमार्थस्य तादात्म्येन, प्रथमार्थे प्रथमोपात्त

संख्यादे रितिसम्बन्धः । फले च कर्मविभक्त्युपस्थाप्यस्याधिकरणस्या धेयत्वेन, अधिकरणेच द्वितीयान्तार्थादे रभेदेन, द्वितीयान्तार्थे द्विती यार्थे वा द्वितीयोपात्तसंख्याया विशेषणत्वम् । तेन चैत्र ओदनं पचती त्यत्र एकचैत्राभिन्नैकाधिकरणवृत्ति रेकौदनाधिकरणवृत्तिविक्लित्तिजनि का वर्तमाना क्रियेत्यन्वयबोधः ।

युज्यते च क्रियायाः प्राधान्यं, तत्र गुणीभावः कारकाणां। अत एव “भावप्रधान माख्यात” मिति निरुक्तस्मृतिः आख्यातान्त पदाना मर्थेषु भावस्य क्रियाया एव प्राधान्य मभिधत्ते, “धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते” इति परिभाषणात् । अत एव पचन्ति कल्पं चैत्रदेवदत्ता इत्यादौ साधुत्वार्थं नियतं नपुंसकैकवचनं, क्रियायाः लिंगसंख्यान्वयायोग्यत्वेन बहुवचनादे रसमवेतार्थकत्वात् । कर्तुः प्राधान्येतु तत्र लिंगसंख्यान्वययोग्ये तिङुपात्ते च सुबुपात्तापि संख्यान्वियादिति बहुवचनप्रयोगप्रसंगः; आचार्यकल्पा द्विजा इतिवत् ।

किंच पश्यमृगोधावति इत्यादावेकवाक्यत्वं “तिङ्ङतिङः” इति सूत्रस्वरससिद्धम् । तत्र यदि धावनकर्तामृगोदर्शनक्रियायां कर्मतया न्वेति तदामृगात् कर्मणि द्वितीयाप्रसंगः । अप्रथमासमानाधिकरणस्य लटः स्थाने शतु र्नित्यत्वेन तादृशप्रयोगएव न साधुः स्यात । सिद्धा न्तेतु मृगकर्तृकधावनक्रियाया दृशिक्रियायामन्वयइति धातोः प्रातिपदि कसंज्ञाविरहा त्रद्वितीयाप्रसंग इति सर्वथा भाष्याभ्युपेतक्रियाप्राधा-न्यमेव श्रेयः ।

तथा चौदनं पचति चैत्र इत्यत्र एकोदनाधिकरणके विक्लित्त्यनु कूले व्यापार एकचैत्राभिन्नकर्तृके प्रतीयमाने ओदनादेरन्यलभ्यत्वा दधिकरणमात्रं द्वितीयार्थः । अधिकरणत्वंचा खण्डोपाधि र्गगना भावादिस्वरूपो तिरिक्तो वा स्वरूपेणैव जातिवत् द्वितीयापदप्रवृत्ति निमित्तम् । अत एवाधिकरणत्व माधेयत्वं वा द्वितीयार्थो नात्वधिकरण

मिति दार्शनिकमत मपास्तम्, अधिकरणतात्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् । काकं पचतीति प्रयोगप्रसंगात्, विक्लृतौ कालवृत्त्यधिकरणता निरूपकत्वस्याबाधात् । तत्तत्संसर्गावच्छिन्नाधिकरणतानां तत्त द्धातु सव्यपेक्षद्वितीयाशक्यत्वे नानाशक्तिकल्पन प्रसंगः । अधिकरणस्य द्वितीयार्थतावादेतु तत्तद्धात्वर्थे फले संसर्गविशेषेण द्वितीयार्थाधिकरणान्वयइति व्युत्पत्तिरेव विचित्रा, नतु शक्तिः । अत एव कर्म लकारपर्यायत्वमपि द्वितीयाया उपपद्यते, चैत्रेणौदनः पच्यते इत्यादौ हि एकौदनाधिकरणक विक्लृतिजनिका एकचैत्राभिन्नकर्तृका पचिक्रिया प्रतीयते । तत्रौदनादे रन्यलभ्यत्वादाश्रयमात्रं लकारार्थः, नत्वाश्रयत्वं, प्रातिपदिकसामानाधिकरण्या नुपपत्तेः ।

ननु तथापि यत्र कर्तृकर्मोभयगामि संयोगादिफलं तत्र चैत्र श्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगप्रसंगः, चैत्राधिकरणक संयोगजनकस्य गमनस्याबाधितत्वादिति चेन्न;- परया कर्तृसंज्ञया बाधितत्वेन द्वितीयाप्रवृत्ते रभावात्, कर्मसंज्ञैव हि द्वितीयानिमित्तम् । अत एव "अपादान सम्प्रदान करणाधारकर्मणां कर्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्तत" इति पठन्ति ।

तस्मा द्वितीयोपात्तमधिकरणं फलगामि धात्वर्थफलेन्वेति । तथाहि- पच्यर्थविक्लृता ववयवघटितपरम्परया, गम्यर्थसंयोगे त्यज्यर्थ विभागेच समवेतत्वेन द्वितीयार्थाधिकरणस्यान्वयः । जानाते रावरण भङ्गः प्राकट्यंवा फलम् । आवरणं स्वविद्याज्ञानमिति व्यपदिश्यमानो भावविशेष औपनिषदानांप्रसिद्धः । अतीतानामपि सूक्ष्मरूपेणावस्थितानां मिदानींतनेन ज्ञानेन फलं जन्यते, तेनातीत मनागतं वा जानातीति नानुपपन्नं । यदाह हरिः- " तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता । लब्धक्रमतिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते ॥ " इति ।

जानातीच्छति द्वेष्टि करोति पश्यतीत्यादौ ज्ञानेच्छा द्वेषप्रयत्न दर्शनादीनि फलानि, तदनुकूलामनोयोगादयो व्यापाराएव क्रियाः ।

अतएवचक्षुः पश्यतीति क्वाचित्कप्रयोगः । तत्तच्च विषयत्वोद्देश्यत्वबाध्यत्व साध्यत्व साक्षात्कारित्वैः सम्बन्धै द्वितीयार्थाधिकरणस्य ज्ञानादौ फलेन्वय इत्यपि केचित् ।

वस्तुतस्तु धातुना प्राधान्येन बोध्यमानो धात्वर्थः क्रिया, यत्र विशेषणतया भासमानो धात्वर्थः फलमिति परिभाष्यते । क्रियायाः साक्षादधिकरणं कर्ता, फलस्याधिकरणं कर्म । अतएव फलस्यैव प्राधान्यविवक्षायां तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादौ विक्लित्तिरेवक्रिया, तदधिकरणे कर्तरिलकारः । तथाच जानातेर्विषतात्रज्ञप्तिश्च, इच्छते रुद्देश्यताकामश्च, करोतेः साध्यतायत्नश्च, द्विषेर्द्विष्टताद्वेषश्च, दृशेर्लौकिकीविषयता साक्षात्कारश्च, अनुमितेर्विधेयतानुमितिश्चे त्येवं फलव्यापारौ क्रमात् प्रतिपाद्यौ । तत्र फलेविषयतादावाधाराधेयभावेन द्वितीयार्थाधिकरणान्वय इति वैयाकरणाः ।

ननु- तन्मते करणाधिकरणादि निष्ठव्यापाराणामपि धातुना प्राधान्येनाभिधानसम्भवा द्धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वेन स्वतन्त्रतया कर्तृत्वं स्यादितिचेत् ? स्यादेव, असिश्छिनत्ति पचतिस्थाल्य पसरति धराधरो ददातिद्विज इत्यादौ कर्तृताकारकान्तरे । साध्वसिश्छिनत्तीत्यत्रावयववृत्त्यारंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागश्छिनत्तेरर्थः फलं, तच्चावयविना द्वितीयार्थाधिकरणेन समानाधिकरणतया व्यपेक्ष्यते, नत्वाधाराधेयभावेन । अतएव तृणंछिनत्तीति प्रयोगो नतु दलद्वयमिति । तत्फलानुकूलव्यापारः करणनिष्ठो यदा विवक्षित स्तदाकरणस्यापि कर्तृत्वम विरुद्धं । अतएव "विवक्षातः कारकाणिभवंती"तिप्रवादः । एवं स्थालीपचतीत्यत्राधिकरणस्य विक्लित्यनुकूलोव्यापारः संतापनादिः, गिरि रपसरतीत्यत्रा पादानस्या पसरतिफलविभागानुकूलकर्माभिमुख्यादिः, द्विजो ददातीत्यत्र ददातिफलस्य स्वत्वध्वंसस्य स्वत्वान्तरस्य वा नुकूलोनुमत्यादिः सम्भवतीति विवक्षावशात् सर्वस्य कारकान्तरस्य कर्तृत्व मवसेयम् ।

ननु तथापि कर्मवृत्तिव्यापारे प्रतिपाद्ये कर्मणामपि कर्तृत्वं स्यादिति चेत्? कुतो न स्यात,

अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्दधाति च ।
इत्यादि दर्शनात् कर्मण्यपि कर्तृत्व मिष्यते ॥ ३ ॥

अधिगमविषयत्वं स्मरणविषयत्वं श्रद्धाविषयत्वं च धातुना फलव्यापारयो र्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन प्रत्याय्यते । प्राधान्यवशात् क्रियाभावप्राप्तस्य फलस्याधिकरणं शास्त्रार्थो भवत्यधिगम्यादिकर्ता ।

यत्तु – ' एकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पचादयः । स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यं रूपं समास्थिताः ॥ " इति वाक्यपदीयवाक्यस्य– ' एकदेशे फलमात्रे व्यापारमात्रे समूहेवा धातवः प्रवर्तंते, तेनव्यापारा विवक्षायां फलमात्रे फलाविवक्षायां व्यापारमात्रे च धातुप्रयोगः, यथा पच्यते ओदनः स्वयमेव पचति चैत्रइत्यादा ' वित्यर्थं व्याकुर्वाणा अधिगच्छति शास्त्रार्थ इत्यादौ विषयता स्वरूप फलमात्रं गमिर्वदति अतएवा यमकर्मको धातुरिति वदन्ति । तन्न, तथासति अधिगच्छति स्मरति श्रद्दधाति धातूनां पर्यायता प्रसंगात् । तस्मा दधिगमव्यापार विशेषिता विषयता धात्वर्थ इति सारम् ।

नन्वेव मधिगमादेः फलत्व प्रसक्त्या तदधिकरणानां कर्मत्वं स्या दितिं शिष्य मधिगच्छति शास्त्रार्थ इति प्रयोगप्रसंगः ; नच "बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचि" दिति दर्शनादिष्टापत्तिः, तत्र कर्मप्रवचनीयेन प्रतिनायोगात द्वितीयाया अकर्मण्येव साधुत्वा दिति चेत? उच्यते–

विशिष्टवृत्तिस्वीकारा देकदेशे ष्वनन्वयात् ।
कर्मस्थभावको धातु र्नद्वितीयां व्यपेक्षते ॥ ४ ॥

स्मरति शास्त्रार्थ इत्यत्र स्मृतिधातोः स्मरण विषयतायां विशिष्टायां लक्षणास्वरूपा वृत्तिः, नतु विशेषण विशेष्यभाव व्यत्यास

मात्रेण कल्पिताभ्यां खण्डशक्तिभ्यां निर्वाहः, खण्डशक्ति जनित पदार्थोपस्थितेः फल विशेषणक व्यापार विशेष्यक शाब्दबुद्धि प्रयोजिकायां स्मृधातुत्वा वच्छेदेन तादृश शाब्दबुद्ध्यभाव प्रयोजकीभूताभाव प्रतियोगित्व बुद्धाविव सहकारित्वा भ्युपगमात । व्यापार प्रकारक फल विशेष्यक बुद्ध्युपयोगि व्युत्पत्त्यन्तरं तत्र खण्ड शक्तिग्रहजनित खण्डोपस्थितेः सहकारिकल्पनंवा पश्य विशिष्टोपस्थितेः जनिका विशिष्ट वृत्तिरेव कल्पयितुमुचिता । तथाच विशिष्टपदार्थैकदेशे नद्वितीयार्थान्वयो युज्यत इतिकर्मस्थभावकानां प्रायेणाकर्मत्वमन्यत्र भावदेशकालाध्वभ्यः । स्मरति शास्त्रार्थ इत्यादौ विषयताफलं, उद्बोधकादिः स्मरणीयमात्रवृत्तिव्यापार इति फलव्यापारयो वैयधिकरण्याभावाद कर्मकः कर्मस्थभावको धातुरित्यपिवदंति ।

नन्वेवं पचति ओदन इत्यपिस्यात , कर्मव्यापारविवक्षायां ओदनादेः कर्तृत्वसंभवादितिचेत? उच्यते

निर्वर्त्येच विकार्येच कर्मवद्भाव इष्यते ।
तस्मात्कर्तृलकारेपि धातोः स्युर्यक्चिणादयः ॥ ५ ॥

यन्नाम निवर्त्यं विकार्यंचकर्म, तन्निष्ठभावविवक्षायां सकर्मकाद्धातोः कर्तृलकारेपि कर्मवद्भावानुशासनसिद्धः । तथाच सूत्रं – 'कर्मवत्कर्मणातुल्यक्रिय' इति । कर्मवृत्तिक्रियाश्रयः कर्ता कर्मवद्भवतीति तदर्थः। तदप्यनुशासनं कर्मातिदेशत्वा द्यक्चिणात्मनेपदादीनि कर्मकार्याणिविधत्ते, तेनच पच्यते अपाचि ओदनइत्येवप्रमाणम् । नतु पचत्यपाक्षीदिति ।

नन्वेवं यत्र भावेलकारः तत्र कर्मकार्यं द्वितीयास्यादिति तण्डुलं पच्यत इति प्रयोगप्रसंग इति चेत? उच्यते–

कर्मव त्कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यनुशासने ।
द्विलकारकनिर्देशात् सूत्राल्लित्यनुवर्तते ॥ ६ ॥

ल्लिङाशिषीतिसूत्रे द्विलकारौ संयुक्तौ निर्दिष्टौ, तयो राद्यं लकारमनुवर्त्य लकाराभिहितकर्ता कर्मवत् स्याद्यदि कर्मवृत्तिक्रियोभवतीति कर्मवत्सूत्रशरीरं पर्यवस्यति । अतो लकारेण कर्तुरनभिधाने कर्म कार्यं न प्रसज्यते । अत एव कृत्यक्तखलर्थ प्रत्यया अपि कर्मकर्त्तरि न भवन्ति, कर्तुर्लकारेणा नभिधानात् कर्मत्वादि देशाप्रवृत्तेः । अत एव स्वयमेवभेत्तव्यं भिन्नं सुभिन्नंवा कुसूलेनेत्यादौ भावार्थानान्त व्यक्तखलानां योगे कर्तरितृतीयैव प्रमाणम् ।

ननु कोऽसौ निर्वर्त्यविकार्यप्राप्याणां कर्मणां विशेष इति प्राप्ते, कथ्यते –

यदुत्पत्तिस्वरूपेण फलेन व्यतिषज्यते ।
तन्निर्वर्त्यं विकार्यंविकारैः प्राप्य मतोन्यथा ॥ ७ ॥

यत्कर्मोत्पत्तिस्वरूपेण क्रियाजन्यफलेन संसृज्यते तन्निर्वर्त्यं नाम । यथा कटं करोतीत्यत्र उत्पादनार्थककरोत्यर्थफलीभूतोत्पत्ति संसृष्टः । यत्तु विकारै र्धात्वर्थफलैः संसृज्यते तद्विकार्यम् । विकार स्तु क्वचिन्नाशस्वरूपः, यथा - शत्रुं हिनस्तीत्यत्र शत्रुः । क्वचि न्नाशानुकूलो ऽवयवविघटनादिः, यथा-तृणंछिनत्ति कुसूलं भिनत्तीत्यादौ तृणकुसूलादिः । उत्पत्ति विकारभिन्नेन फलेन संसृष्टं कर्मप्राप्यं, यथा ग्रामं गच्छति रूपं पश्यतीत्यादौ संयोग विषयत्वाधिकरणं ग्रामरूपादिः । हरिस्तु-"सतीवा विद्यमानावा प्रकृतिः परिणामिनी । यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते । प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्य" मित्येकंपक्षमुदाजहार । यस्य कर्मणः प्रकृतिः समवायिकारणं परिणामित योपादानतया नोपादीयते तत्क्रियाफलोत्पत्तिम न्निर्वर्त्यंकर्म । यथाकटं करोतीत्यत्र कटः । नह्यत्र सदपि कटोपादानं वीरणं तथात्वेनविवक्ष्यते । यत्रच प्रकृतिरुपादीयते तद्विकार्यं । यथा कनकं कुण्डलं करोतीत्यत्र कुण्डलं । कनकपदं कनकोपादाने लाक्षणिकं, कुण्डलपदसमानाधिकरणं । अथवा उपादानत्वं साध्यताच कृञर्थः, तत्रोपादानत्वेन कनकस्य

साध्यत्वेन कुण्डलस्यान्वयः । तथाच कनकोपादानकः कुण्डलसाध्यकः प्रयत्नोवाक्यार्थः । विकार्ये कर्मणि प्रकृति र्द्विविधा, क्वचित् सती-उपादेय कालिकी, यथा वीरणं कटं करोति कनकं कुण्डलं करोति वेणुदळं चक्रं करोतीत्यादौ । क्वचि दविद्यमाना कार्या सद्वृत्तिः, यथा काष्ठं भस्म करोति तण्डुलानोदनं पचतीत्यादौ । अत्रध्वंस उत्पत्तिश्च फलविधयाकृञोर्थः, काष्ठध्वंसस्य भस्मोत्पत्ते श्चानुकूलोव्यापारो वाक्यार्थः । पचेरपि विकृतिरुत्पत्तिश्च पदार्थः, तण्डुलविक्लेदिका ओदनोत्पादिका क्रियावाक्यार्थः । प्रकृतित्वन्तु काष्ठस्य परम्परया व्यावहारिकमिति तदर्थः ।

पक्षान्तर मप्याह हरिरेव कैश्चि दन्यथा निरुच्यानं- " निर्वर्त्यश्च विकार्यश्च कर्म शास्त्रे प्रदर्शितं । यदसज्जायते यद्वा जन्मनायत्प्रकाशते । तन्निर्वर्त्यं विकार्यन्तु द्वेधाकर्मव्यवस्थितं । प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किंचित्काष्ठादिभस्मवत । किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥ " इति । पूर्वमसतएव सत्त्वमध्वस्तसमयसम्बन्धस्य समयसम्बन्ध उत्पत्तिरिति वैशेषिकादयः । कालिकविशेषणता सामान्येन नकोपि कुत्रापि समये संसृष्टः, दैशिकसंसर्गभेदेन कालिकविशेषणतानां भेदावश्यकत्वात् । अत एव गवावयवावच्छेदेन संयोगसंसर्गावच्छिन्नकालिक संसर्गावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावो गोमत्यपि काले वर्तते , नतु समवाय संसर्गावच्छिन्नकालिकविशेषणतासंसर्गेण ; इदानीमवयवेषु समवायेन गौर्नतु संयोगेनेति प्रतीत्या काले ऽवयवावच्छेदेन गवाभावस्य विषयीकरणात् अवयवेसंयोगेन गवाभावस्य व्याप्यवृत्तितया, कालावच्छिन्नत्वासम्भवात । अतएव चिरान्तरितस्याप्यनुभवयागादेः भवतासुकृतादि संसर्गावच्छिन्नकालिकविशेषणतया स्वर्गस्मरणा व्यवहित पूर्वक्षण वृत्तित्वेन तत्करणत्वं सूपपादम् । तथाच ध्वंसप्रागभावादि स्वरूप दैशिकसंसर्गावच्छिन्न कालिकेनसर्वस्मिन्नपि काले प्रत्यासीदत्येव सर्वोभाव इति नाभावोविद्यते सतः । जन्मतुप्रकाशएव । प्रका-

शस्तु समवायतादात्म्याद्य वच्छिन्नकालिक विशेषणतया प्रथमसमय सम्बन्ध इति कापिलाः। यदाहहरिरेव- "उत्पत्तेः प्रागसद्भावो बुद्धयवस्थानिबन्धनः। अविशिष्टः सतान्येन कर्ताभवति जन्मनः॥ कारणं कार्यभावेन यदावाऽयवतिष्ठते। कार्यशब्दं तदा लब्ध्वा कार्यत्वेनोपजायते॥ यथाहेः कुण्डलीभावो व्यग्राणांवासमग्रता। तथैव जन्मरूपत्वं सतामेके प्रचक्षते"। इति। एवंचासतः सत्वंसतः प्रकाशोवा भवत्युत्पत्तिः। धात्वर्थफलोत्पत्तिम न्निर्वर्त्यं कर्म, यथाकटंकरोति ओदनं पचतीत्यादौ कटौदनादिः। धात्वर्थ फलीभूत विकार संसृष्टं विकार्यं, यथाशत्रुं हिनस्ति काष्ठं भिनत्तीत्यादौ शत्रुकाष्ठादिः यथावा कनकंकुण्डलं करोतीत्यादौ कनक कुण्डलादि। "प्रकृत्युच्छेदे" त्यादिकारिका 'यदुच्छेदेन सम्भूतं निर्वत्यं कर्म साप्रकृति र्विकार्यकर्म, यथा-काष्ठोच्छेदसम्भूतं भस्म निर्वर्त्यमिति काष्ठंविकार्यम्, सत्यामेव यस्यांप्रकृतौ गुणोत्पत्तिर्धातुना प्रत्याय्यते तदपि द्वितीयं विकार्यं कर्म, यथा सदेवशलाकास्वरूपं कनकं अवयवानाम नारम्भक संयोगमात्र विरोधिना कर्मणा भुग्नत्वगुणोत्पत्त्या विकार्यं, कुण्डलपदस्य भुग्नंद्रव्य मर्थः, धात्वर्थोत्पत्तिस्तु भुग्नत्व एवा र्थतोन्वेति, इत्यर्थिका।

प्राप्यलक्षणमाह हरिरेव- "क्रियाकृत विशेषाणां सिद्धिर्यत्र नगम्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्य मितिकथ्यते"॥ इति। तत्र क्रियाकृता विशेषा उत्पत्तिक्षयोपचयादयो भावविकारा एवागणनीयाः।

तदेवं वैयाकरणस्य मतं निरूप्य नैय्यायिकानां मतमुत्थाप्यते।

कर्मत्वघटकाभागा लभ्यंतेपरतोयतः।
द्वितीयार्थ स्ततो भेदसंबन्धाविति तार्किकाः॥ ९॥

परसमवेतक्रियाविशेषणधात्वर्थ फलसमवायित्वं कर्मत्वं। भवति च ग्रामंगच्छतीत्यत्र ग्रामभिन्नसमवेतायां क्रियायां विशेषणीभूतेन संयोगावच्छिन्न स्पन्दवाचकस्य गमे रर्थेन संयोगेन संसृष्टो ग्रामः।

कर्मत्वघटक पदार्थास्तु ग्रामक्रियाफलानि नामधातुभ्यामिवलभ्यंते, प्रतियोग्यनुयोगिभावादयस्तु संसर्गमर्यादयाभासन्तइति न वाचकं पदमपेक्षंते। कर्मफलयोः सम्बन्धः परत्वस्वरूपो भेदश्चानन्यलभ्यत्वात द्वितीयार्थः। प्रातिपदिकार्थ विशेषितः संम्बंधः फले भेदश्च सामानाधिकरण्येन क्रियायामन्वेति। प्रातिपदिकार्थस्तु भेदे तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न प्रतियोगितयान्वेति। नञ्पदान्यप्रतिपाद्ये भेदे प्रतियोग्यविशेषणधर्मावच्छिन्नस्यापि प्रतियोगित्वस्य संसर्गत्वेविरोधाभावात्। भवतुवा प्रातिपदिकार्थ आधाराधेयभावेन भेदे भेदस्तु प्रतियोगितावच्छेदकतासंसर्गेण क्रियायां विशेषणम्। विद्यतेच गमनवद्भेदो ग्रामे।

ननु भेदांशशक्तिरनर्थिका, तदनुभवस्य विवादग्रस्तत्वाद्। चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगप्रसंगश्च परया कर्तृसंज्ञया बाधादेव प्रतिहतः। संज्ञैव द्वितीया प्रयोजिका, नतु वस्तु, अधिशीङोधिकरणादपि द्वितीयादर्शनादितिचेत्; उच्यते-

भूमिं प्रयाति विहगो विजहातिमहीरुहम्।
नतु स्व मितिनिर्देशे भेदएव निषिध्यते॥ १०॥

भवतिताव त्सार्वजनीनः खगोभुवंगच्छति नतुस्वमिति प्रयोगः। तत्र खगे भूकर्मक गमनकर्तृत्वं स्वकर्मकगमनकर्तृत्वाभावश्चोभयं, अथवा खगकर्तृकेगमने भूकर्मकत्वं स्वकर्मकत्वाभावश्चेति द्वयं तुकारेण तत्तदर्थएवानूद्यते। ननु मैत्रोभुङ्क्ते चैत्रस्तु पचतीत्यत्रेव पूर्ववाक्य विधेयव्यावृत्त्यर्थस्तुकारः, पौनरुक्त्यप्रसंगात। स्वपदसमभिव्याहृता द्वितीया यदिवृत्तित्वमात्रमभिधत्ते तदागम्यर्थफले द्वितीयांतार्थस्यस्ववृत्तित्वस्य, गमनेवा स्वसमवेतसंयोगजनकत्वस्य कथं नञानिषेधोयुज्यते। भेदस्य द्वितीयार्थतावादेतु विहंगवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव गमने निषिध्यते। एवं रूपं न गच्छतीत्यत्र गम्यर्थसंयोगे रूप वृत्तित्वाभाव एव नञा प्रतिपाद्यते।

ननु तथापि चैत्रो ग्रामं गच्छति न मनुष्य मित्यादिप्रयोगो ऽनुपपन्नः, गमिफले मनुष्यसमवेतत्वस्य गमने मनुष्यान्तरनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च निषेधायोगात्; कथं वा चैत्रो मनुष्यं गच्छतीत्यादिको न प्रयोग इति चेदुच्यते -

फलान्वयिनि वृत्तित्वे भेदे व्यापारगामिनि ।
अन्वेति व्यक्ति रेकैव तत्सामान्यं निषिध्यते ॥ ११ ॥

या प्रातिपदिकार्थव्यक्ति र्द्वितीयार्थवृत्तित्वेऽन्वेति सैव भेदे, वृत्तित्वन्तु फलान्वयिभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया व्यापारान्वयीति चैत्रो मनुष्यं गच्छतीति न प्रयोगः, वृत्तित्वान्वितमनुष्यव्यक्ते र्भेदान्वयायोग्यत्वात् । चैत्रो न मनुष्यं गच्छतीत्यत्र तु तत्तन्मनुष्यवृत्तिसंयोगजनकत्वविशिष्टे यावत्तत्तन्मनुष्यनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं ताव दभावकूट एव नञा प्रतिपाद्यते । भवतु वा स्वसमवेतसंयोगजनकत्व स्ववृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताको मनुष्यसामान्याभाव एव गमने नञा बोध्यः । द्वितीयातु संयोगेन घटो नास्तीत्यत्र संयोगादिपद मिव प्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गानुवादकतया साधुः । एव मेव चैत्रस्यैवायं भ्राता इत्यादौ चैत्रान्यनिरूपितानि यावन्ति भ्रातृत्वानि तेषां भ्रातृत्वसंसर्गेण चैत्रान्यसामान्यस्य वा व्यवच्छेद एवकार प्रतिपाद्यः । भ्रातृत्वन्तु स्ववृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदिका स्वजनकपुरुषप्रयोज्यतावच्छेदिका च या शरीरत्वावान्तरजातिः तद्वत्त्व मिति बौद्धाधिकारविवरणे प्रपंचित मस्माभिः ।

स्या देतत्, अधिकरणत्वं निरूपकतयाधेयत्वं वा स्वरूपेण फलान्वयि नद्वितीयार्थः, कालं पचतीति प्रयोगप्रसंगात्, पचिफलस्य कालनिष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वात् । तत्तद्धातुसमभिव्याहृतद्वितीयायास्तत्तत्संसर्गावच्छिन्नाधिकरणत्ववाचकत्वे शक्त्यानन्त्यप्रसंगात् । त

द्वार मधिकरणं द्वितीयार्थः, तस्य तद्धातूपात्ते फले तेन संसर्गेणान्वय इति व्युत्पत्तिवैचित्र्यमिति चेत् ?

निमित्त मन्तरा शब्दाप्रवृत्ते स्सर्वकर्मसु ।
निमित्तैक्यासम्भवा च्च न द्वितीयाश्रयार्थिका ॥ १२ ॥

द्वितीयादिप्रत्ययानां विश्वस्मिन्नेवानवच्छिन्ना शक्तिः, तया स्वरूपेण स्मारिते वस्तुनि तादात्म्येन प्रातिपदिकार्थान्वय इति कल्पो न सम्भवति, स्वरूपतः तत्तत्पदार्थविषयकबुद्धित्वावच्छेदेन द्वितीया पदजन्यत्वावगाहिनो नित्यसंकेतस्य सम्भवेपि लौकिकैः तद्ग्रहणासम्भवात् स्वरूपेण विश्वस्यानुपस्थितेः । नापि विश्वत्व मुपलक्षणी कृत्य संकेतग्रहः, तादृशेन ग्रहेण स्वरूपतो विश्वस्य स्मरणासम्भवात् । एवं न कोपि शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तविरहितशक्तिमान् । अथ सर्वकर्मसाधारणं किमपि निमित्त माश्रयणीयम् ? तत्राधिकरणत्वं नाम तत्तत्संसर्गावच्छिन्नानुयोगित्वस्वरूपं संसर्गभेदा द्भिद्यत एव । नतु सकलसंसर्गानुगतम् । सम्भवदपि गगनाभावादितुल्यशरीरात्मा द्यभावादिभि रविनिगम्यतया शक्त्यानन्त्यापादकम् । नच तत्स्व रूपेण भासितु मर्हति, अजातित्वात् । तस्मा द्रोत्वजाति रिवा खण्डाश्रयत्व ममानकम् । स्या द्वा ऽभावादिवत् । तच्च न स्वरू पेण भासते । तस्मा त्संसर्गभेदभिन्न मधिकरणत्व माधेयत्वं वा द्वितीयार्थः । यत्तु अधिकरणत्वादेः शक्यत्वे तद्वृत्तिधर्मान्तरं शक्य तावच्छेदक मावश्यक मित्यनुशासनग्राहिता मधिकरणत्वस्वरूपविशिष्टे वृत्ति मेव किमिति न रोचये दिति । तत्तु तद्दर्शनसिद्धान्तानभिज्ञत्व द्योतनमात्रम् ।

ननु तथापि भावप्रधान माख्यातमिति निरुक्तस्मृत्या क्रियाया एव प्राधान्य मुपगम्यते, तत्कथं नैय्यायिकाद्यभिमतः प्रथमान्ताद्यर्थ विशेष्यको वाक्यार्थबोधो न विरुध्यत इति चेत् ?

भावप्रधान माख्यात मिति निर्वचनस्मृतेः ।
आख्यातार्थेषु भावस्य प्राधान्य मनुशिष्यते ॥ १३ ॥

भावप्रधान माख्यातमिति निरुक्तस्मृते राख्यातार्थेषु संख्या वर्तमानत्वादिकेषु भावनाया एव धात्वर्थं प्रति प्राधान्य मर्थः, भाव पदेन भावनाया अभिधानात । अथाचार्यकल्पा इतिवत् पचन्ति कल्पाः पुरुषा इति प्रयोगप्रसंगः, प्रधानप्रकृत्यर्थस्य ईषदपरिसमाप्तपाककर्तुः संख्यान्वययोग्यतया तिङुपात्ताया इव सुबुपात्ताया अपि बहुत्वसंख्याया अन्वयसम्भवादिति चेत ? स्या दयं कर्तु राख्यातार्थतावादिनां दोषः, भावनातु धातूपात्तेव तिङुपात्तापि न संख्यान्वय मर्हतीति साधु स्वार्थक मेकवचनम् ।

पचन्ति कल्पं पुरुषा यान्तिरूपं जना इति ।
शाब्दिकाना मिवास्माक मप्येकवचनं ध्रुवम् ॥ १४ ॥

ननु पश्य मृगो धावतीत्यत्र मृगस्य धावनक्रियां प्रति प्राधान्येन तस्यैव कर्मतया दर्शनेन्वय स्स्वीकर्तव्यः, अन्यथा वाक्यभेद प्रसंगात् । तथा च मृगा द्वितीया दुर्वारा स्यात् , धातो रिव पर्युदासाभावेन प्रातिपदिकत्वादिति चेत? सत्यं, वाक्यैकवाक्यतयैवात्र वाक्यार्थः कर्मत्वेन विवक्षितो नतुवाक्यं प्रातिपदिकमितिकथं द्वितीयाप्रसज्येत । वाक्यं वृत्त्यार्थवत्त्वाभावात् कृत्तद्धितसमासाश्चेति नियमविधेर्वा न प्रातिपदिकम् । अतएव-

देवाकर्णयसंग्रामे चापेनासादिताःशराः ।
मलिनन्ते वपुस्स्नाया दित्यादावेकवाक्यता ॥ १५ ॥

संग्रामाधिकरणक चापकर्तृकासादनकर्मणां विशिष्टविषयतास्वरूपकर्मत्वसंसर्गेण देवसम्बोध्यकाकर्णनक्रियायां, मलिनस्य वपुषो विशेषण भागोपसंक्रान्तविशिष्टहेतुतासंसर्गेण स्नानेचान्वयेपि न कर्मणि

द्वितीया, नवाहेतौ पंचमी, वाक्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविरहात् । एवं धावतोमृगस्यापि विशिष्टकर्मतया दर्शनेनान्वयेनततोद्वितीया । कालय परिप्लुवन्ते गाव इत्यादौ परिप्लवनकर्तृगवां कालने कर्मतयान्वया देकवाक्यत्वम् ।

ननु तथापि केनविनिगमकेनेदं परिच्छिद्यते, यत्प्रथमान्तार्थ एव प्रधानमिति चेत्; उच्यते-

प्रयातिपुरुष स्तस्य पादयो रभिवादय ।
इत्यादौ प्रथमान्तार्थः प्राधान्यान्मृश्यतेतदा ॥ १६ ॥

यदि तिङ्प्रथमान्तयोः प्रथमान्तार्थस्य प्राधान्यं न स्यात् तदा प्रयाति पुरुष इत्यत्र पुरुषस्तच्छब्देन न परामृश्येत, गुणीभूतार्थस्य तच्छब्देन परामर्शासम्भवात् । अन्यथा "दर्शैतेराजमातंगा स्तस्यै वामी तुरंगमा" इत्यत्र राज्ञस्तच्छब्देन परामर्शप्रसंगात् । अतएवानु मानं निरूप्यतइत्युपक्रम्य तत्रानुमितिरिति तदानिरूपणपरामर्शासम्भ वात् तत्र निरूपणीये ऽनुमानइति प्रभाया मुपाध्यायाः ।

अत्र तत्तद्धातु समभिव्याहृतद्वितीयायाः संयोगविभागादिरर्थः, द्वितीया साकांक्षधातुत्वमेव सकर्मकत्वमिति शुद्धव्यापारस्य धात्वर्थता वादिनः । परेतु धात्वर्थफलावच्छिन्नव्यापारे द्वितीयार्थस्य फलान्वय मभ्युपगच्छन्ति । तदुभयमपि चिन्त्यम् ।

शाब्दिकतार्किकयो र्मतं प्रदर्श्य भाट्टदर्शनसिद्धान्तः प्रस्तूयते ।

आख्यातार्थे भावनायां वदन्तःकारकान्वयम् ।
भाट्टाः कर्तृत्वकमत्वा द्यखण्डामिति शासति ॥ १७ ॥

आख्यातार्थे भावनायां प्रधानभूतायां कारकाणामन्वयः । ननु धात्वर्थे, तस्यापि भावनायामन्वयात् कारकतया पदार्थानां कारकाणां परस्परमन्वयायोगात् । कारकन्तुकर्मकर्तृत्वादिक मखण्डएवपदार्थः ।

अतएवाध्वर्यु यजमानयो र्वाक्संयमनभावनाकर्मत्वं दम्पत्योः कर्तृत्वं व्यासक्तमित्युपपद्यत इति भट्टाः।

नन्वाख्यातस्य फलव्यापारोभयवाचित्वाभावात् सकर्मकत्व माख्यातार्थभावनाया मनुपपन्नमिति। मैवं,

करोति रुत्पादयति स्साधि र्भावयति र्जनिः।
विवृण्वते तिङन्तेनोत्पत्तिव्यापारयो रसौ॥ १८॥

तिङ्प्रत्यय स्ताव दुत्पत्तिवृत्त्यनुकूलव्यापारे उत्पत्तिव्यापारयो र्वा वर्तते। एकपदार्थयो रन्वयबुद्धा वनुकूलत्वस्य संसर्गत्वेनैव लाभ सम्भवात्। अत एवोत्पत्तिपरिच्छिन्नव्यापारवाचिनः करोत्यादयः आख्यातं विवृण्वते।

भावनावयवोत्पत्ता वाधारत्वेन संगतं।
कर्म तद्ब्रुवते क्वापि धातवः कुत्रचित्सुपः॥ १९॥

पचतीत्यत्र पाकं करोत्युत्पादयति साधयति भावयति जनयतीत्यादि विव्रियमाणस्या ख्यातस्या र्थे उत्पादनाया मेकदेशीभूताया मुत्पत्तौवा धाराधेयभावेनान्वितः पाकोधात्वर्थ एवकर्म। अत एव विवरणवाक्ये पाकपदात् कर्मानुवादिका द्वितीया। यत्रचौदनं पचति इत्यत्रा ख्यातार्थभूताया मुत्पत्तौ अन्वय योग्य मोदनादि वृत्तित्वं द्वितीयोपस्थापितं, तत्रसुपां प्रातिपदिकानामर्थ एवकर्म। धात्वर्थस्य तत्रकरणत्वे नौदनोत्पत्तावन्वयः। अतएव पाकेनोदनं भावयतीत्येव तादृशवाक्यस्यविवरणं। अतएव

भावनाकर्मभूतस्य धात्वर्थस्य विशेषणे।
अग्निहोत्रं जुहोतीति द्वितीया प्रतिपद्यते॥२०॥

यत्र नित्यस्थले न फलान्तरं भावनान्वययोग्यं, तत्र नित्यतया प्राप्तकर्तव्यताको जुहोतिधात्वर्थएव भाव्यतया कर्म। अतएवजु

हीति समानाधिकरणे कर्मनामधेयाग्निहोत्रपदे द्वितीया, कर्मविशेषण पदत्वात्, नीलंघटमानयेत्यत्र नीलपद इवेत्युपपद्यते ।

विनाभाव्यान्तरं यत्र नोपपन्ना प्रवर्तना ।

श्रुतंवा कर्मकरणीभूय तत्रक्रियान्वयः ॥ २१ ॥

यस्यां भावनायां स्वर्गादिभाव्यंविना निष्फलत्वेन नलिङुपात्तप्र वर्तनाया अन्वयसम्भवः, तत्र क्रियाया न कर्मत्वेनान्वयः; एककर्माव रुद्धकर्मान्तरस्यानाकांक्षितत्वात् । किन्तुकरणत्वेन । अतएव सोमेनयजेते त्यत्र स्वर्गस्वरूपेण स्वर्गकामपदोपात्तेनाक्षिप्तेनवा भाव्येन सकर्मिकायां भावनायां करणतया यागादेरन्वयः । तथाच स्वर्गवृत्ते र्यागकरणिका या उत्पत्तेरनुकूलो व्यापारः प्रवर्तनागोचर इति यजेतेत्यत्रवाक्यार्थः । अतएव यजेतेत्यस्य यागेन स्वर्गं भावयेदितिविवरणम् ।

यजत्यर्थसमानाधिकरणेहि विशेषणे ।

तृतीया दृश्यते यागकरणत्वा नुवादिका ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र कर्मनामधेय ज्योतिष्टोमपदा त्तृतीया श्रूयते । साच यागभावनायाः संसर्गतया लब्धस्य करणत्वस्यानुवाद करवएव संघटते, करणपदसमानाधिकरणे नाम्नि तृतीयायाः कुटिलेन दण्डेन गामानयेत्यादौ दर्शनात् । नन्वेवं “ गोदोहेन पशुकामस्य प्रणयेत् ”, “ दध्नेन्द्रिय कामस्य जुहुयादि ” त्यादौ प्रणयनहवना देः धात्वर्थस्य न करणतया भावनान्वयः, दधिगोदोहना दिना करणेना वरुद्धायां करणान्त राकांक्षानुदयात् । नापिकर्मतया, पश्विन्द्रियभाव्या वरुद्धायां भाव्यान्तरनिराकांक्षत्वादितिचेत् ?

क्वचि त्प्रकरणोपात्तक्रियाया अनुवादकः ।

धातु रन्वयवैधुर्या दाख्यातं न व्यपेक्षते ॥ २३ ॥

यत्र प्रकरणवशा दुपस्थितो धात्वर्थः शब्दोपात्ते भावना करणकर्मणी तत्र केवलस्य प्रत्ययस्या साधुत्वा दाख्यातप्रयोगमात्र प्रयोजनको धातु रनुवादकः, नतु तदर्थो वाक्यार्थे निविशते । भावनायां कर्मत्वकरणत्वान्यसंसर्गेण क्रियाया अनन्वयात तयोश्चा कांक्षाविरहात् ।

हन्तैव मप्राप्तधात्वर्थके पदोपात्ताकरणकर्मके सोमेन यजेते त्यादौ क्रियाया भावनान्वयो दुर्घट इति चेत्?

सोमादिशब्दे मत्वर्थलक्षणा मवलम्ब्य यः ।
विशिष्टविधि रत्रापि भावनाकरणं क्रिया ॥ १४ ॥

सोमेन यजेतेति वाक्यं सोमगुणविशिष्टं यागमेव भावनाक-रणतयाभिधत्ते । तदुपपादनाय सोमपदस्य सोमवति लक्षणा स्वी कार्या । तेन सोमवता यागेन स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थः ।

नन्वेव मुत्पत्त्यवच्छिन्नव्यापारे भावनाया मुत्पत्ता वधिकरण तयान्वितं कर्म, करणतयान्वितं करणं, व्यापारांशेधिकरणत्वेना न्वितः कर्तेत्यधिकरणत्व माधेयत्वं वा करणत्वं कार्यत्वं वा तृतीया दीना मर्थोस्तु ; कृत मखण्डकर्तृत्वकरणत्वकर्मत्वादिस्वीकारेणेति चे दुच्यते –

भावनाकर्मणि स्वर्गे व्रीहौ धात्वर्थकर्मणि ।
कर्मानुगतबुद्ध्यैवाखण्डं कर्मत्व मिष्यते ॥ १९ ॥

स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गो भावनाया व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्रीहि र्धात्वर्थावहननस्य कर्मेत्यनुगत्य प्रतीयते व्यवह्रियते च । तत्र धात्वर्थतावच्छेदकेन तिङर्थतावच्छेदकेन सम्बन्धो नानुगमेन निर्वक्तुं शक्यत इति पदप्रमाणकं कर्मत्व मखण्ड मनुगत मभ्युपे-तव्यम् । एवं कर्मत्वकर्तृत्वादे रखण्डत्वादेव –

विधिवाक्येषु कर्मत्व मध्वर्युयजमानयोः ।
दम्पत्यो रपि कर्तृत्वं व्यासक्त मिति युज्यते ॥ २६ ॥

अध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छत इत्यत्राध्वर्युयजमानयोः कर्मत्वं, क्षौमे वसानावग्नीनादधीता मित्यत्र दम्पत्योः कर्तृत्व मेक मेव द्वयोः पर्याप्यत इत्यधिकं विधौ बोधयिष्यते ।

स्या देतत्, मतत्रयेपि घटं जानातीत्यादा वावरणभंगः प्राकट्यं विषयतास्वरूपं वा धात्वर्थफलं, अजन्येपि व्यापारविशेषणे धात्वर्थान्तरे फलपरिभाषा मादाय कर्मसंज्ञाप्रवृत्तेः । अखण्डकर्मत्व पक्षेपि दर्शनान्तराभिमतकर्मत्वव्यंग्यस्यैव तस्याभ्युपगमात् । एवमपि भगवान् भगवन्तं जानात्यात्मनात्मानं वेत्सीत्यादौ भगवतः क्षेत्रज्ञस्य वा भेदा द्व्यापारफलयो स्तुल्याधिकरणत्वात् परया कर्मसंज्ञायाः कुतो न बाधः? कथं वा तत्र क्रियायाः परसमवेतत्वं? यत्त्ववच्छेदक भेदादेकस्यापि कर्तृत्वकर्मत्वोभयं न विरुद्धमिति; तन्न, भेदाभेद वादोपगमे चैत्र श्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगापत्ते स्तथापि दुर्वारत्वादिति चेत् ? सत्यम् ।

आधेयत्वंच भेदंच युगपद्वक्तुमक्षमः ।
जानासित्वांत्व मित्यादौ भेदहानेनलक्षणा ॥ २७ ॥

यद्यपि त्वमेवत्वां जानासीत्यादौ विषयतास्वरूप फलगाम्या धेयत्वमात्र मभिधयाप्रतिपादयितुममानशक्यते, तस्य पुष्पवन्तादिपद वदेकयोक्त्याफलगाम्याधेयत्वं कर्त्रादिगामिभेदं चाभिधातुमेव सा मर्थ्यात् । तथापि भेदांशापहारेणा धेयत्वमात्रे द्वितीयाया लक्षणा सं भवत्येव, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वांशापहारेण विधेरिवश्येनादौ । तथा चात्र भेदहानेनवाक्यार्थबुद्धिरिति तार्किकसरणिरेव श्रेयसी ।

ननु लोके विभक्तौ न लक्षणा, तथाहिवार्तिकं, "सुपांकर्माद योऽप्यर्थाः संख्याचैव तथातिङां । प्रसिद्धोनियम स्तत्र नियमः प्रकृते

वा ॥ " इति । सुपांतिङां च यथानुशासनं कर्मादिकारकमेकत्वा दिसंख्याचार्थः। तत्रानुशासनानि नियमपर्यवसायीनि । सच नियम एकवचनमेवैकत्वं द्विवचनमेव द्वित्वं द्वितीयैवकर्मत्वं प्रतिपादयतीत्याकारः। तेनद्वितीयाभिन्ने कर्मत्वबोधकत्वाभावः फलति । नन्वेवं द्वीतीयाक्वचित् कर्मापहाय गमनमपि बोधये दुक्तनियमभंगप्रसंगविरहादित्यतः पक्षांतरमाह (नियमः प्रकृतेषुवेति) तथाच द्वितीया कर्मण्येवेति नियमशरीरम्। तथाच यावन्तोनुशासनसिद्धा द्वितीयार्थास्तस्मात् प्रकृतादन्यमर्थं द्वितीया नप्रतिपादयतीत्यर्थतः फलितमिति तस्यवार्तिकस्य विवरणम्। अतः कथमननुशिष्टे कर्मैकदेशे द्वितीया साधुरितिचेन्न; –

विभक्तिः प्रकृतेष्वेवेत्येवं नियमवादिनि ।
चतुर्थे चरणेऽनास्थायां वाकारेणाह वार्तिकम ॥ २८ ॥

कथितवार्तिकचतुर्थचरणे अनास्थायां वाकारः । विभक्तिः प्रकृतेष्वेवेतिनियमशरीरस्या संभवदुक्तिकत्वात् । तत्राह विभक्तित्वावच्छेदेन प्रकृतभिन्नप्रतिपादकत्वाभावः प्रकृतप्रतिपादकत्वं च प्रतीयते। ननु विभक्तित्वसामानाधिकरण्येन, विभक्तिः कर्मण्येव शब्दोवाचक एवेत्यप्रयोगात्; उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनो भयभागयोग्यत्व एवैवकारस्य साधुत्वात्। दृश्यन्ते च निरर्थका अपि निपातसमभिव्याहृताः सुपः। अव्ययार्था नामसत्त्वस्वरूपत्वेन संख्यान्वयेऽप्ययोग्यत्वात् । प्रातिपदिकार्थः सत्ताच सुपामर्थ इति प्रागेव निराकृतम ।

ननु - भवतुतर्हि प्रकृतेषु विभक्तिरिति परिसंख्या,विभक्तिः प्रकृतेतरन्नप्रतिपादयतीतितस्या एव छंदसि प्रतिप्रसवः क्रियते सुपांस्विति । तेन स्वर्गकामोयजेतेत्यत्र प्रथमैव स्वर्गस्य यागकरणकभावनाकर्मत्वं लक्षणया प्रतिपादयन्त्यपि नाननुशिष्टविषया । अक्षीणिमे दर्शनीयानि सुंदराः पादाः संपन्नाव्रीहयइत्यादौ जातिगतैकत्वाभिधायकं बहुवचनमपि

"जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्" .मित्यनुशासनयति प्र सूतमिति नास्त्यननुशिष्टे विभक्तीनां लक्षणेतिचेत्? तर्हि -

भेदाधेयत्वयोः शक्ति रमोनेकार्थमुद्रया ।
द्वयो रबाधे भेदस्य बाधेन्यस्य समन्वयः ॥ २९ ॥

कर्मणि द्वितीयेत्यनेन सूत्रेण कर्मषट्केषु क्रियाफल तदधिकरणाना मन्यलभ्यतया भेद आधाराधेयभाव अमोट्शसां शक्य इति प्रतिपाद्यते । शक्तिर्नयौगपद्येन, पुष्पवन्तपदवद्ग्राहकाभावात् । किन्तु नानार्थरीत्या। आकांक्षावैचित्र्या ह्येकपदोपात्तयोरपि भेदाधेयत्वयोर्यौगपद्येनान्वय बुद्ध्यनुप्रवेश औत्सर्गिकः । यत्रकर्तरि कर्तृमात्रेवा फलं-तदधिकरणान्वययोग्यः कर्ता, यत्रतु फलस्य व्यापाराधिकरणमात्रगतत्वेन भेदान्वयबाध स्तत्राधेयत्वमात्रं द्वितीययाशक्त्यैव प्रतिपाद्यते । नचानुशासनव्यत्ययइति बाधसापेक्षवृत्तित्वेनाभिधाया मेव लक्षणाव्यपदेशः । बाधश्चात्र फलाधिकरणभिन्ने व्यापारोनप्रवर्ततइति सामान्याकारेणोपतिष्ठते । तेन द्व्यनियतवृत्तिक संयोगादिफलकेधातौ नियमेनोभयान्वयएव । तेन चैत्रश्चैत्रंगच्छतीति न प्रयोगः । यत्र चैककर्ममात्रवृत्ति विक्लित्यादिफलं तत्र कर्मगतव्यापाराभिधायिनि धातौ "कर्मवत्कर्मणातुल्य क्रियः" इत्यनेन फलतो द्वितीया प्रतिषिद्ध्यते । कर्मवदितिसूत्रन्तु निर्वर्त्यविकार्यकर्ममात्रविषयकमित्यतः प्राप्यकर्मगतव्यापाराभिधायिनि धातौ जानातीत्यादौ आधेयत्वमात्रार्थिका द्वितीयानानुपपन्नेत्यधिकं सकर्मकत्वलक्षणे ऽ नुसन्धेयम् । ज्ञाधातोर्बुद्धिः फलं, तदनुकूलोव्यापारः क्रिया, बुद्ध्यन्वयिनिविषयत्वे द्वितीया लाक्षणिकी नकर्मसंज्ञा मपेक्षते । स्वंजानातीत्यादौ कर्तृसंज्ञावरुद्धेपि विषये द्वितीया नानुपपन्ना । "नियमः प्रकृतेषु वे" ति वार्तिकं तु निरूढलक्षणास्वरूपां वृत्तिमेव प्रकृतेषु नियमं प्रापयति । इयन्तु स्वारसिकी विभक्ते र्विषयत्वादौ लक्षणा । एवमेव स्वं हिनस्तीत्यत्र ध्वंसं तदुन

कूलव्यापारं चाभिदधतोर्हिंखेरर्थे ध्वंसे फले द्वितीयालक्ष्यं प्रतियोगित्व मप्यन्वेति। नचापेक्षते प्रतियोगिनि कर्मसंज्ञाम्, आकडारादेका सं-ज्ञेति कर्तरि तदसम्भवात्। अभिधेयमाधाराधेयभावमात्रन्तु द्वितीया प्रभवति प्रतिपादयितुं, भेद मादायैव तस्याः स्वाभिधेयप्रतिपादक-त्वात्। अतो न चैत्र श्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगः। नचैवं स्वारसि-कलक्षणाया अनियाम्यत्वे द्वितीयया प्रतिपाद्येतेति वाच्यं, स्वारसिक लक्षणायामपि भट्टपादै रप्रयोगस्य बाधकत्वोपन्यासात्। यदाहुः - "क्रियन्ते सांप्रतं काश्चित् काश्चि न्नैवाप्रयोगत" इत्युदाहरन्ति। रक्तं वस्त्रमिति प्रयोगतः क्रियते, रूपं वस्त्र मित्यप्रयोगतो न क्रियत इति कारिकाया अन्वयः। नेयार्थतापीयमेव पदप्रयोगप्रतिहता। लक्षणाप्रयोजनराहित्य मत्र नेयार्थताप्रयोजकमिति प्रयोजनप्रत्यय जननयोग्यतावच्छेदक सल्लक्षणत्वविरहपरमिति तत्र तत्र द्रष्टव्य मित्यपि वदन्ति।

अकथितंचेति सूत्रेण विषये कर्मसंज्ञा ज्ञाप्यते। यतेस्तु प्राधान्येन यत्नवाचिनो धात्वर्थ फलाभावाद कर्मकत्वान्न विषये कर्मसंज्ञेत्यपरे।

धातोरुत्सर्गतो वृत्तिः फलव्यापारयो र्द्वयोः।
विद्यन्ते केचनत्र्यर्था दुह्याच्पृच्छिरुधादयः॥ ३० ॥

उत्सर्गतो धातूनां फलव्यापारावर्थौ द्वावेवेति प्रपंचितप्रायम्। दुहादयस्त्र्यर्थाः। तथाहि - विभागः स्यन्दनंव्यापरश्चदुहेरर्थः। स्यन्दन त्वं द्रवद्रव्यजन्यतावच्छेदिका क्षीरादिक्रियावृत्तिर्जातिः। गां दोग्धि दुग्धं गोपाल इत्यत्र गोविभागजनकतया क्षीरस्यन्दने, तच्च तथैव गोपालव्यापारेऽन्वेति। दानं प्रतिश्रवः व्यापारश्चयाचेरर्थः। देय-त्वेनाभ्युपगमः प्रतिश्रवः। राजानं कनकं याचत इत्यत्र राजसम वेतं दानमनुकूलतया कनकविषयके प्रतिश्रवे, सच स्वलिप्साप्रका-शके देहीतिवाक्यादौ भिक्षुव्यापारे संसृज्यते। कनक विषयतैव

द्वितीयार्थः । एतज्ज्ञापक सिद्धैव विषयस्य कर्मसंज्ञा । समवायेन दानप्रतिश्रवयोः सामानाधिकरण्येपि समवाय विषयत्वाभ्यां वैयधिकरण्यमस्तीतिभवति प्रतिश्रवांशे धातोः सकर्मकत्वं । प्रतिश्रवोऽप्यापारश्चेत्युभयमेव धातोरर्थः । प्रतिश्रवश्च समवायिना विषयेणकर्मणा साकांक्षइतिभवति द्विकर्मको याचिरित्यपिवदन्ति । उत्तरमनुशास्यत्व मनुयोगश्चपृच्छेः । सामान्यवति विशेषबोधकं वचनमुत्तरम् । जिज्ञासितत्वेन प्रतिपत्तिरनुशास्यता । किमादि शब्दघटित वाक्यादिरनुयोगः । जानपदं पन्थानं पृच्छतिपथिक इत्यत्रपरम्परया जानपदान्वित मुत्तरं पथविषयक जिज्ञासितत्व प्रतिपत्तौ, साचकः पन्था इत्यादिवाक्ये जनकतयान्वेति । अत्राप्युत्तरमात्रम्फलम् । तच्च कृतिद्वाराधिकरणेन ज्ञानद्वाराविषयेन कर्मणान्वित मित्यपरे । विभागानुत्पादः कर्मानुत्पादो व्यापारश्च रुधेः । व्रजंगां रुणद्धीत्यत्र व्रजविशेषितो विभागानुत्पादोगोः कर्मानुत्पादे, सच पुरुषव्यापारे योगक्षेम साधारण्या जनकतयान्वेति । व्रजपदादि समभिव्याहृता द्वितीया भेद माधेयत्वं चाभिधत्ते, तेन गांगां रुणद्धीति नप्रयोगः । अतएव द्वितीयायाः केवल माधेयत्वे शक्त्या न निर्वाहः, कर्मसंज्ञाया स्तां प्रत्ययबाधकत्वेन निरुक्त प्रयोगापत्तेः । संयोग ध्वंस आकर्षण कर्म व्यापारश्च चिनोतेरर्थः । तरुं पुष्पं चिनोतीत्यत्र तरुसंयोग ध्वंस स्तदाकर्षणरूपे पुष्पकर्मणि, तच्च पुरुषव्यापारे जनकतयाविशेषणं । शाब्दबोधः स्मरणंशब्दश्चब्रुवः, नृपंहितं ब्रवीति इत्यत्र नृपसमवेतशाब्दबोधो हितविषयस्मरणे, तच्च वचने जनकतयान्वेति । शाब्दबोध एव ब्रवीति फलम् । सच समवायिविषयोभयगामीत्यन्ये । स्वामित्वध्वंसस्त्यागो व्यापार श्च दण्डेः । गर्गं शतं दण्डयतीत्यत्र गर्गविशेषितः स्वामित्वध्वंसः शतविषयके त्यागे, सच प्राड्विवाकव्यापारेन्वेति । कृति रुपदेशो व्यापारश्च शास्तेः । कृतिः प्रवृत्ति निवृत्ति श्च । उपदेशः कर्तव्यत्वेना कर्तव्यत्वेन वा व्यवसायः । शिष्यं धर्ममधर्मं वा शास्तीत्यत्र यथायथं शिष्यसमवेताप्रवृ

त्तिर्निवृत्तिरुपदेशयो र्धर्माधर्म विषयकयो स्तौच गुरुव्यापारे विशेषणं । दण्डयतेः प्रभुव्यापारो जयते स्तुद्यूतादि प्रधानमिति मुख्यार्थ कृतोर्थ भेदोनगुणकृतः । यथा आक्षिकं शतं जयतीति । मज्जनाख्यसंयोग ध्वंस उद्गमनाख्यं कर्म व्यापार श्च मन्थेः । क्षीरसागरं कौस्तुभं मथ्नातीत्यत्र क्षीरसागरादिसंयोगध्वंसः कौस्तुभादिकर्मणि, तच्च विलो- डनव्यापारेन्वेति । स्वामित्वे सति यथेष्टविनियोगः स्वत्वाभावे यथेष्टविनियोगो व्यापार श्च मुष्णातेः । वणिजं हिरण्यं मुष्णातीत्यत्र स्वामिनो वणिजो यथेष्टविनियोगाक्षमत्वं हिरण्यस्य स्वस्य विनियोग योग्यत्वे, तच्च तस्करव्यापारे प्रयोजकत्वेन । शिथिलावयवरूपा वि- क्लृति रुत्पत्ति र्व्यापारश्च पचेः । तण्डुला नोदनं पचतीत्यत्र ओदनो त्पत्तौ तण्डुलविक्लृतिः सा व्यापारे विशेषणत्वेनान्वेति । एते द्वादश धातवो दुह्यादयः । संयोगः कर्मव्यापार श्च नयतेः । ग्राम मजां नयतीत्यत्र ग्रामाद्युत्तरसंयोगे जाकर्मणि, तच्च पुरुषव्यापारे प्रेरणाया मन्वेति । नयतिनाऽऽरणादि वहतिनाऽनु राधेयकर्मानुकूलमाधार कर्म प्रत्याद्यत इति विवेकः । नौकादिस्वकर्मणा पुरुषे कर्म जन यित्वा देशान्तरं नयति । नाश्यसंयोगसंनिकृष्टसंयोगादित्रिकं नयति वत् कृषे रर्थः, वहतिवच्च हरते रिति चत्वारो न्यादयो धातवः । एवं षोडश त्र्यर्थाः । दण्डजयत्यादिवत् ग्रहिरपि त्र्यर्थ इति केचित् । तन्निर्मूल मित्यन्ये ।

तेषां त्रयाणा मर्थानां द्विक्रिये मध्यमान्तिमे ।
आदिमध्ये फले तत्र कृतार्थ मनुशासनम् ॥ ३१ ॥

कर्तृप्रत्ययान्तेन धातुना स्वार्थविशेष्यतया प्रतिपाद्यमानो व्यापारः, स्वार्थविशेषणतया प्रतिपाद्यमानं फलं । स्वजन्यस्मरणमुख्य विशेष्यतया भासमानः स्वार्थः । तत्र विशेषणविशेष्यते आकांक्षा नियम्ये, नतु प्राकृते, तेन कर्मप्रत्ययान्तेन धातुना फलस्य प्राधान्येन

प्रतिपादनेपि न व्यापारत्वम्, नवा तत्र गुणतया भासमानस्य व्यापारस्य फलत्वम् । नवा फलतावच्छेदकविशेष्ये फले व्यापारत्वं न व्यापार विशेषणे व्यापारतावच्छेदके फलत्वम् । तथाच गां दोग्धि दुग्धं गोपाल इत्यत्र स्यन्दनं पुरुषव्यापारश्च क्रिये, स्यन्दनं विभागश्च फले । तथा च मुख्यव्यापारशालितया गोपालस्येव गुणीभूतव्यापारवत्तया दुग्धस्यापिकर्तृत्वप्रसक्त्या तदपवादाया कथितं चेति सूत्रम् । एतेन धात्वर्थफलशालितया गोदुग्धयो र्द्वयो रपिकर्मत्वं " कर्तुरीप्सितम् " " तथा युक्तमनीप्सितं चे " ति सूत्राभ्यामेव सिद्धमित्यकथितसूत्रा रम्भोनिरर्थकइति समाहितम्, कर्तृकर्मोभयसंज्ञाप्रसक्तौ परत्वात कर्तृसंज्ञाया एव विनापवादं दुर्वारत्वात ।

विभागेन परिच्छिन्नं स्यन्दनं ब्रुवतोदुहेः ।
एकदेशान्विते कर्म संज्ञार्थं वा नुशासनम् ॥ ३२ ॥

भवतु तर्हि विभागजनकस्यन्दनं फलविधयाबोधयन् द्व्यर्थ एव दुह्या दि र्धात्वन्तरवत । तदर्थैकदेशान्वयं तत्प्रयुक्तागौणकर्मणि गवादौ कर्मसंज्ञांचा पूर्वं प्रतिपादयितु मकथितं चेत्यनुशासनम् ।

शाब्दिकास्तु "गान्दोग्धिदुग्धमित्यत्र गोः सम्बन्धमात्रविवक्षायां शेषेषष्ठीप्रसक्ता रजकस्यवस्त्रंददातीत्यादिवद, तदपवादायाकथितं चेति सूत्रारम्भः । तथा च गोसम्बन्धिपयः कर्मकन्दोहनं वाक्यार्थः । यदि च गोर्विभागाधिकरणत्व विवक्षा तदाप्राकृतीकर्मसंज्ञा । गवा धिकरणकविभागानुकूलं पयोधिकरणकं स्यन्दनं, तदनुकूलो गोपा धिकरणको व्यापारइतिबोधः । यदि च गोरवधित्वविवक्षा तदा गोःपयोदोग्धीति पंचमी । गोः सम्बन्धविवक्षायां षष्ठ्यपि प्रामाणि कीति प्राहुः ।

दुह्यादयोन्यादयश्च द्विविधास्ते द्विकर्मकाः ।
प्रथमोसौ गौणकर्मप्रत्ययप्रकृतिर्गणः ॥३३॥

यदिदं प्राक्प्रतिपादितं दुहादिरिति न्यादिरिति द्विकर्मकधातूनां द्वैराश्यम् । प्रथमोदुहादिर्गणो गौणे फलविशेषण फलाधिकरणे कर्मण्या ख्यातकृत्यक्त खलर्थानां प्रकृतिः, नतु मुख्ये ; न्यादिस्त्वर्थान्मुख्ये मुख्यव्यापारविशेषणफलाधिकरणे प्रतिपाद्ये कर्मप्रत्ययान् लभते, नतु गौणे । तत एव तयो र्गणयो रितरांशेकर्मानभिधाना द्वितीयैव प्रयोज्या । तथाहि- दुह्यते दोग्धव्या दुग्धा दुर्दोहा गौः क्षीरमित्यादौ कर्मप्रत्ययाः गोः कर्मत्व मभिदधते, नतु पयसः । अत एव राजाशतं याचितः अर्हामिदमचोद्यं चोद्ये इति पृच्छिपर्यायेण चु दिनाभाष्यम् । गामवरुध्यते व्रजः पुष्पमपचीयते लता हित मुक्तो भ्यसूयति गर्गाः शतं दण्ड्यन्ते जीयन्तेवा, धर्ममनुशास्यते शिष्यः देवासुरै रमृतमम्बुनिधि र्ममन्थे, रत्नानिमुषितोवाणिक् , ओदनाःपच्यन्ते तण्डुलानित्यादिप्रयोगाश्च दुहादिभ्योगौणे; नीयते ग्राममजा, द्वीपमुह्यन्ते नावा सांयात्रिकाः, निकटंकृष्यते कन्दुक इत्यादयश्च प्रधानेकर्मणि प्रत्ययं प्रयुञ्जते ।

गतिबुद्ध्यशनार्थेषु शब्दकर्मण्यकर्मके ।

अणौ कर्तासणौ कर्म नियमा दथवा विधेः ॥ ३४ ॥

गत्यर्थागमिव्रज्यादयः बुद्ध्यर्था ज्ञानत्व विशिष्टवाचकाश्च बुद्ध्यत्यादयः । नतु ज्ञानविशेषार्थाजिघ्रत्यादयः । अशनार्थाः गलसंयोगफल व्यापारवाचिनो भुज्याद्याः । शब्दकर्माणः शब्दवाचका इति केचित् । कर्मपदं कारकपरं, तेनशब्दा भिन्नकारको पलक्षितक्रियावाचिनइत्यपरे । अकर्मका देशकालभाव गन्तव्याध्वभिन्नैः कर्मभिरव्यपेक्षाः, नतु कर्मव्यपेक्षायोग्याः । अविवक्षितकर्मिणोपिगम्यादयः कुरून् स्वापयति पथिकंमासमासयति गुरुं गोदोहं स्वापयतिमाणवकं क्रोशं रमयति यात्रिकानिति प्रयोगवत् पाचयति चैत्रेणेत्येवप्रमाणं । एषां धातूनां णिजभावे यत्र कर्तृसंज्ञा तत्रणिच्समभिव्याहारे सति कर्मत्वं

संज्ञायते । गमयति दिगन्तर मरी नित्यत्रारीणां कृतिः,बोधयति धर्म माण वकानित्यत्र माणवकानामाधारत्वं, तदाधेयत्वं वा, भोजयति मि ष्टमतिथीन् इत्यत्रातिथीनां प्रयत्नः, एवं ब्रह्मव्यवहारयति इत्यत्रैतस्मिन् कर्तृत्वं, आसयत्यतिथिमित्यादा वतिथौ यत्नश्च द्वितीयार्थः । सच णिच् प्रकृतिधात्वर्थान्वयीति दार्शनिकाः । णिच्प्रकृतिधात्वर्थान्वित आश्रयो द्वितीयार्थइति वैयाकरणाः ।

नन्वेवं गमयति दिगन्तरमरीनित्यत्र णिजन्तधात्वर्थव्यापार विशेषणीभूत गमनादिफलवति कर्मसंज्ञायाः " कर्तुरीप्सिततमं- कर्म " इत्येवसिद्धेः गतिबुद्धि प्रत्यवसानार्थ शब्दकर्माकर्म काणामणि कर्तासणौ " इतिसूत्रं व्यर्थमितिचेत ? सत्यं, नियमार्थ मिदंसूत्रम् । णिजन्तप्रधानकर्मसंज्ञा ण्यन्तगत्यर्थादि ष्वेव, अन्यत्रतु णिच् प्रकृतिधात्वर्थाधिकरणतया कर्तृसंज्ञैवावतिष्ठते, तेन चैत्रेण पाचयत्यन्न मितिप्रयोगः सुपपादः । तदाहुः- " गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात प्रेरणे कर्मतांगतः । नियमात्कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते ॥ " इति । गुणक्रियायां णिच्प्रकृत्यर्थ व्यापारस्वातन्त्र्यं साक्षादाश्रयत्वं पंचम्यर्थः स्वधर्मेण तृतीययाभिधानेऽन्वेति प्रेरणे णिजर्थे कर्मतांगतोपीति शेष इतिप्राञ्चः ।

नवीनास्तु विधायकमेव गत्यादिसूत्रं । अन्यथा परया कर्तृ संज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधप्रसंगात् । प्रयोज्ये कर्तृसंज्ञां विना णिचएवानु त्पत्त्या तत्सापेक्षकर्मसंज्ञाया मुपजीव्यतयाकर्तृसंज्ञायाएव बलवत्वात हेतु मति णिज्विधीयते । कर्तृप्रयोजकश्चहेतुः स्वकारकविशिष्टाच क्रिया णिजर्थेन्वेति । गुणक्रियाकारकसंज्ञा न्तरंगतयाबलवती । अर्थतः प्रधानंच गुणक्रिया भवति । गमयति चैत्रइत्यत्रहि चैत्रकर्तृकव्यापार जन्यंगमनमित्येवान्वयबोधइति अन्वयानुरोधादेव संज्ञाबलवत्त्वं युक्तं । तदुक्तमभियुक्तैः " परत्वादन्तरंगत्वादुपजीव्यतया तथा । प्रयोज्य स्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादे र्विधितोचिते " ति । इति व्याकुर्वते ।

नन्वेवं गमयति दिगन्तरमरीन् इत्यत्रारीणां कर्तृसंज्ञापवादे कर्तुरीप्सिततमत्वाभावाद्दिगन्तस्य कर्मसंज्ञा नप्रवर्तेत इति चेत्? उच्यते-

संज्ञान्तरासमाविष्टे स्वतन्त्रे परिभाषितः ।
कर्तृशब्दःस्वतन्त्रेर्थे गौणो वाचकएववा ॥ ३५ ॥

यद्यपि कर्तृशब्दः संज्ञान्तरानवरुद्धे स्वतन्त्रे धातूपात्तव्यापारवति पाणिनिना परिभाषितः, आकडारमेकसंज्ञाप्रतिपादनात् । तथापि "कर्तुरीप्सिततमंकर्म" त्यत्र कर्तृपदं स्वातन्त्र्यमात्रे लाक्षणिकम्, समुदायशक्तस्यैकदेशे लक्षणाभ्युपगमात् । अतएव "प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधानेदुहादीनांण्यन्ते कर्तुश्चकर्मणं" इति भाष्ये कर्मसंज्ञावरुद्धेपि चतुर्थचरणे कर्तृशब्दप्रयोगः ।

वस्तुतस्तु कर्तृशब्दस्स्वतन्त्रमात्रस्य वाचकः, संज्ञान्तरानवरोधादेः परिभाष्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् । अपवादकैस्तु कर्तृसंज्ञा प्रयुक्तानि कार्याण्यपोद्यन्ते । आकडारप्रतिज्ञापि कार्यं प्रतिनियमार्थिकैवेति दिक् ।

यथानुशासनं ण्यन्त धातुयोगेन कर्तरि ।
कर्मसंज्ञाविधिक्षेपविकल्पानां व्यवस्थितिः ॥ ३६ ॥

ण्यन्तधात्वर्थकर्तरि कर्मसंज्ञाविधिर्जल्पश्रुग्रहदृशां, पुत्रमक्षराणि जल्पयति श्रावयति ग्राहयति दर्शयति वेतिप्रयोगात् । यत्तु शृणोतेः शब्दकर्मतया कर्तरिकर्मसिद्धेः न पुनर्विधानमुचितमिति ; तन्न, श्रुधातोः श्रावणत्वमिव शाब्दत्वमपि प्रवृत्तिनिमित्तं, आत्मा श्रोतव्यइति श्रोतव्यवहारात् । तथा च धर्मं श्रावयति सुतमित्यादिप्रयोगोपपत्तये विध्यन्तरावश्यकत्वात् । नच शाब्दबोधवाचकस्यापि श्रुवेर्बुद्ध्यर्थकतया गतिबुद्ध्यादिसूत्रेणोपग्रहइति देश्यं, बुद्धिसामान्यवाचिनामेवाहि बुद्ध्यर्थकतया निर्देशो नतुतद्विशेषार्थानां, दृशेश्चेति पृथगनु

शासनात् । स्मारयत्येनंगुल्मं स्वयमेवेत्यादौ भाष्यप्रयोगोन्नीतविधि बाधितं स्मरणकर्तरिकर्मत्वम् ।

परेतु शब्दकर्मेत्यत्र कर्मपदं कारकवाचि, तथाच यद्रूपावच्छेदेन शब्दः कारकं तद्रूपविशिष्टवाचकधातुरेव शब्दकर्म इत्युच्यते। श्रावणत्वावच्छेदेन शब्दःकर्म शाब्दबोधत्वावच्छेदेन करणमित्युभयार्थस्य श्रृणोतेरुपग्रहइति श्रृणोतौ न पृथग्विधिरिति । एवं ग्राहिरपि न द्विकर्मकः । अतएव जाययाप्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेतिविग्रहे जायाप्रतिग्राहित गन्धमाल्यामिति बहुव्रीहिणा जायाकर्तृकव्यापारजन्यस्य गन्धमाल्यकर्मकप्रतिग्रहस्य कर्त्रीमित्यन्वयबोधः । नह्ययं जाययाप्रतिग्राहिते गन्धमाल्येयामिति कर्मणि बहुव्रीहिः, ण्यन्तेकर्तुश्च कर्मण इत्यनुशासनात् प्रयोज्यकर्मण्येवक्तप्रत्ययसाधुत्वात् गौणेकर्मणि तदसम्भवात् । नच गन्धमाल्ये जायया प्रतिग्राहितामिति विग्रहा दर्ध पिप्पल्यादिवदसाविति देश्यम्, तत्पुरुषस्योत्तरपद लिङ्गग्राहकतयाटापो दौर्लभ्यप्रसंगादित्याहुः ।

गत्यादिसूत्रेण प्राप्ते कर्मवद्भावे क्षेपो निषेधः, यथा गतिविशेषित व्यापारवाचकतया गत्यर्थयो र्नीवह्योरदिखाद्यो रहिंसार्थस्यभक्षे रकर्मकस्य शब्दायतेश्च । तेनं नाययति वाहयति भारंभृत्येन आदयति खादयति वा न्नं वटुना शब्दापयति सैनिकैरित्यादयः सूपपादाः । भक्षयति बलीवर्दान् सस्यमित्यादौ भक्षिर्हिंसार्थः, क्षेत्रवृत्तिसस्यानां प्राणित्वात् । नियंतृकर्मकस्य वहेरप्रतिषेधः, नियन्ता पशुप्रेरकः, तेन वाहयति रथिनं वाहान् सूतः वाहयति गोणी र्बलीवर्दान्वणिक् इत्याद्युपपन्नं । क्वचित्प्रयोज्ये कर्तृकर्मसंज्ञयोर्विकल्पः । यथाहारयति कारयति दर्शयत्यभिवादयते पिता पुत्रेणपुत्रंवा इत्यादिप्रयोगात् । कारिहार्यो स्तिङन्तयो श्चाभिवादिदृश्योः ।

आधारोधिशयत्यादेः कर्म तत्र द्वितीयया ।
कर्तृसान्तर आधाराधेयभावो नुभाव्यते ॥ ३७ ॥

अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते अभिनिविशते उपवसत्यनुव सत्यधिवसत्यावसति वा जनपदमित्यादौ द्वितीया सप्तमीवत् कर्तृद्वारकं दैशिकविशेषणता संसर्गावच्छिन्नं वाधिकरणत्वमाधेयत्वं वाभिधत्ते । तत्रानुशासनिक माधारस्य कर्मत्वम् । यत्रपुनर्भोजनार्थ उपवसि स्तत्र वने षूपवसतीत्येव प्रमाणं । 'एकादशी मुपवसे द्वादशी मथवा पुन' रित्यादौ नाभोजनमुपवसे रर्थः, किन्तु दोषादुपावृत्तस्य गुणैस्सहवासः,

उपावृत्तस्य दोषेभ्यो यस्तुवासोगुणै स्सह ।
उपवासः सविज्ञेय इत्यार्षपरिभाषणात् ॥ ३८ ॥
कर्माणि देशकालाध्वभावा स्स्युर्गतिकर्मणां ।
आधाराधेयतां धातु र्द्वितीयावात्र भाषते ॥ ३९॥

अकर्मकधातूनां योगे देशादीनां कर्मत्वसंज्ञा, देशो जनपदः कुरुपांचालादिः । कालःकालावयवत्वेन परिभाषितः प्रहराहोरात्र मासा दिः । अध्वाक्रोशगव्यूति योजनादिर्गन्तव्यः । भावः क्रिया । तत्र कुरून् स्वपितिक्रोशमास्ते इत्यत्र दैशिकसंसर्गावच्छिन्नः, मासमास्ते गोदोहं तिष्ठतीत्यत्र कालिकसंसर्गावच्छिन्न आधाराधेयभावो धातोरत्र फल विषयार्थः । तत्र कुर्वादि देशादिनिरूपितत्वं द्वितीयार्थ इति केचित । आधाराधेयभावेधात्वर्थान्वयिनि द्वितीयानुशिष्यते । अत एव प्रथगनुशासनमर्थवत् , इतरथा कर्तुरीप्सिततम मित्यनेनैव कर्म संज्ञासिद्धेस्तद्वैयर्थ्यात् । कर्मसंज्ञातु मासमास्ते मास आस्यते इति कर्म णि सुप्तिङो रुपपादन येत्यपरे । तत्पाचिक्रियाजन्यविक्लित्यधिकरण त्वसति तत्पाचिक्रियानधिकरणत्वं तत्पाचिक्रियाकर्मत्वम् । तदेवच क र्मपदप्रवृत्तिनिमित्तं । तादृशकर्मत्व मुपलक्षणीकृत्य द्वितीयाप्रतिपाद्यत्वं कर्मणिद्वितीयेति सूत्रेण प्रतिपाद्यते । तत्रचान्नं पचतीत्यत्र पचेर्व्यापार मात्रं द्वितीयायाः फलं विक्लित्ति रर्थः । तत्र चाधाराधेयभावेनान्नस्या न्वय इत्यनन्यलभ्यफलं कर्मप्रत्ययप्रवृत्ते र्विषयः । भिद्यन्ते च तुल्या र्थाना मपि शब्दाना मन्वयविशेषबोधानुकूलाकांक्षाः । तथाहि द्वितीं-

यैव धातु माकांक्षति न कर्मपदं, समुच्चिनोतिधातु रेवपांसून् समुच्चिनोतीत्यादौ द्वितीया माकांक्षति न समुच्चयार्थोपि चकारादिः। यत्रार्थकः करोति रेव नयतति ज्ञानार्थको जानात्यादि रेव न वेत्तिः, इच्छार्थको वश्यादिरेव नरंजि द्वितीया माकांक्षति। द्वितीयार्थप्रकारकपच्यर्थविशेष्यकबुद्धौ अम्पदसमभिव्याहृतपाचिज्ञानस्य कारणत्व मित्यनया रीत्या यो धातु राकांक्षाप्रविष्टः स एव सकर्मक इत्युच्यते, ननु व्यापारव्यधिकरणफलवाचकधातुत्वं सकर्मकत्वप्रयोजक मित्येके। नव्यापारमात्रं धात्वर्थः, त्यजिगम्योः पर्यायत्वप्रसंगात ; किन्तु फलमपि, तथाच धात्वर्थफलान्वयि आधेयत्वं द्वितीयार्थ इत्यपरे। फलमात्रं धात्वर्थः, तदन्वय्याधेयत्व मधिकरणत्वं वा द्वितीयार्थ इति मण्डनः। सर्वमतेपि याव दप्राप्तं फल माधेयत्वं वा तावदेव द्वितीयार्थो नत्वाधारः, तस्य प्रकृत्यैव लाभात्। एवं चानभिहित इत्यधिकारस्याय मर्थः - यत्पदसमभिव्याहृतद्वितीयां विनापि तत्क्रिया कर्मत्वं तत्पदार्थे प्रतिपाद्यते तत्पदात द्वितीया न प्रयोक्तव्या निराकांक्षत्वात्। एवं चोक्तार्थाना मप्रयोग इति न्यायस्यैवानुवादः। तत्र-

कर्माभिधान माख्यातसमासाव्ययतद्धितैः।
कृता च तदभावेतु द्वितीया वक्ति कर्मताम् ॥ ४०॥

पच्यते ओदन इत्यत्र पाककर्मत्वं माख्यातेन, प्राप्तोदको ग्राम इत्यत्र उदककर्तृकप्राप्तिकर्मबहुव्रीहिणा, नारद इत्यबोधीत्यत्र बुद्धौ नारदकर्मकत्वं निपातेन, शत्य इत्यत्र शतकरणक्रयकर्म तद्धितेन, पक्व ओदन इत्यत्र पाककर्मकृता, पदान्तरसहकृतेन प्रत्याय्यते ; तत्र न द्वितीया। किन्त्वोदनं पचतीत्यादौ।

नन्वेवं कृतपूर्वीकटमित्यत्र क्तप्रत्ययेन कर्माभिधानात् कट मित्यत्र द्वितीयानुपपत्तिः, अन्यथा कटः कृतः पूर्व इत्यत्रापि द्वितीयाप्रसंगात्। नच कृतपूर्वीत्यत्र कृतमिति भावक्तान्तं, कर्मयोगे भावे प्रत्ययानुपपत्तेः।

एव मिष्टी सुरा नधीती वेदा नित्यादौ निष्ठाभिहिते कर्मणि द्वितीयानुपपत्तिः, "पूर्वादिनिः" "सपूर्वाच्च" "इष्टादिभ्यश्चे" ति सूत्रैश्च कर्तरिविहित इनिः, "श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठना" वित्यतोऽनेनेत्यनुषंगादितिचेत् ? उच्यते–

कटादेः कर्मतादात्म्यान्वयायोगात् कटादितः ।
द्वितीयोत्पद्यते धातुव्यपेक्षाकृतपूर्विणि ॥ ४१ ॥

कृतपूर्वीकट मित्यत्र क्तप्रत्ययेन कर्मणोभिधानेपि कटे कर्मतादात्म्यं न प्रतिपादयितुं शक्यते, कृतकटपदार्थयो स्तादात्म्यान्वये तन्त्रस्य समानविभक्तिकत्वस्याभावात् ; सविशेषणस्य कृतशब्दस्य वृत्त्यनुप्रवेशानुपपत्तेश्च, सविशेषणानां वृत्तिर्नेति कात्यायनस्मरणात् । अतः कटत्वावच्छेदेन कृततादात्म्यान्वयबोधस्य कर्मार्थकेनापि कृतपदेना नुपपादनात् कटपद समभिव्याहारेण द्वितीयोत्पत्तिं कोवारयिता । कृतपूर्वीकट मित्यत्राश्रय इनितद्धितार्थः । तत्र कृञ्धात्वर्थस्य प्रयत्नस्य भावनायावान्वयः, भावनायां च निष्ठोपात्तं कर्म द्वितीयोपात्तं कर्मत्वंच विशेषणत्वेनान्वेति । वृत्त्यनुप्रविष्टस्य कृतो धात्वर्थविशेषणस्वार्थबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । अत एव प्राप्तोदकोग्राम इत्यत्रोदकं तादात्म्येन कर्तरि कर्ताच प्राप्तौ साच बहुव्रीहिसमुदायवाच्ये चरमावयवलक्ष्येवा कर्मण्यन्वेति इत्युदककर्तृक प्राप्तिकर्मग्राम इत्यन्वयबोधः ।

भट्टास्तु कारकाणां प्रत्ययार्थभावनायामेवान्वयो न धात्वर्थे, "गुणानांच परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्या" दितिन्यायात् । कृतपूर्वी त्यत्रभावना तद्धितार्थः, सच कृतिरेव । तस्यां द्वितीयोपात्तकर्मत्वान्वयः । अतएवकर्तृकर्मणोःकृतीत्यत्र तद्धितार्थ कर्मत्वे षष्ठीप्रसंगवारणाय कृतिग्रहणमप्युपपद्यते इत्याहुः–तच्चिन्त्यं, एवंसति कृतमित्यत्रापि प्रत्ययार्थभावनाकर्मैवाभिधीयेत । अन्यथा तेनकृतमित्यत्र कर्मत्वान्वयस्यानुपपत्तेः । नच तद्धितार्थस्य कृतार्थस्यचा कृतेर्भेदः, नापिपदभेदात्कर्मभेदः, किन्तु क्रियाभेदात् । नच कृति

जन्योत्पत्त्याश्रयः कर्मानभिहितइति किमुपकृतं कृते द्वितीयार्थतावादेन । किंचैवं तद्धितार्थभावनायामपि कारकान्वयस्वीकारे कृतपूर्वीत्यादा विव पूर्वीत्यत्रापि कर्मान्वयप्रसंगः, पूर्वादिति सूत्रेण कर्तरिइनिविधानात; एवं श्राद्धमनेन भुक्तमित्यर्थे श्राद्धीत्यत्र भुजिक्रियायां तद्भावनायांवा इनिप्रत्ययोपात्तायां पाणिकरणकत्वादे रन्वयसम्भवात् पाणिना श्राद्धीति प्रयोगप्रसंगः; तथाच कृतपूर्वीकटमित्यादौधात्वर्थएव कट कर्मकत्वान्वयः, तदाश्रयमात्रं तद्धितार्थः। एवमधीतीवेदा नित्यादावपि क्तप्रत्ययार्थ आश्रय उत्पत्तिस्वरूपफले तच्च प्रयोजकतयाध्ययनव्यापारे सच तद्धितार्थकर्तरि संबध्यते, उत्पत्तिस्वरूपेफले वेदाधिकरणकत्वस्य द्वितीयार्थस्यान्वयः, स्वाश्रयोत्पत्ति वेदाश्रितेत्यन्वय बोधसम्भवः, प्रकारान्तरेण वेदवृत्तित्वस्यो त्पत्तावन्वयस्या सम्भावित्वेनानभिधानसत्वाच्चद्वितीयोत्पत्तिः । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्रकृत्पदं कृदर्थविशेषणक्रियापदं, प्रकृतेच क्रियानकृदर्थविशेषण मपितु तद्धितार्थइत्यतो न षष्ठी। अतएव चाख्यातार्थंप्रति धात्वर्थस्य प्राधान्य मितिवैयाकरणमते तिङन्ते प्रत्ययार्थविशेषणत्वाभावात् क्रियाया नकृ द्योगेषष्ठीप्रसंगः, शतृ शानजादौ लादेशे नलोकाव्ययनिष्ठेत्यादि सूत्रेणका रकषष्ठीप्रतिषेधात् नौदनस्यपचन्नित्यादि प्रसंगइति कृद्ग्रहणमनर्थक मितिनिरस्तम् । यत्तु- कर्तृकर्मणोःकृतीतिसूत्रे कृद्ग्रहणेन ज्ञाप्यते कृतपूर्वी कटमित्यादा वभिहितेपि कर्मणिद्वितीयेति । तच्चिन्त्यम् , उक्तयुक्त्या षष्ठीनियमने सिद्धे ज्ञापकतायां बीजाभावात् ।

इतिपदवाक्यरत्नाकरे कारकद्वितीयाविवरणम् ।

अकारकद्वितीयार्थो नामार्थेनापि संगतः ।
यथानुशासनं तस्य व्यवस्थापन मिष्यते ॥ १ ॥

उभयतः सुभद्रां संकर्षणवासुदेवा वित्यत्रोभयशब्दस्य पार्श्वद्वयं तसिलोवृत्तित्वं सुभद्रापदसमभिव्याहृत द्वितीयायाः

पार्श्वान्वयिसंबंधित्व मर्थः । तथाच सुभद्रा पार्श्वद्वयवृत्तिवासुदेव संकर्षणा वित्यन्वयबोधः । "नाम्नोद्विधैव संबन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः। सामानाधिकरण्येन षष्ठ्यावापि क्वचि द्भवेदि" त्यत्र षष्ठीपदं षष्ठ्य पवादकविभक्तीना मप्युपलक्षणम् । पार्श्वपदेनात्रच पार्श्वानां पञ्ज राङ्गनांवा समूहोनाभिधीयते, किंतु - तत्सन्निहितोदेशः । एकपार्श्वा वधिक द्वितीपार्श्वनिरूपित परत्वाधिकरणं देश इतियावत । तेनाग्र पृष्ठयोः पार्श्वद्वयतुल्यान्तरयो र्व्युदासः। दक्षिणपार्श्वदेशस्तु वामपार्श्वा वधिक दक्षिणपार्श्वसमवेतापरत्व निरूपकदैशिकपरत्ववान् वाम पार्श्वा द्दक्षिणपार्श्वमपेक्ष्यापरोयं देशइतिप्रतीतेः । सर्वतः कृष्णं गोपाइत्यत्र सर्वपदं सर्वदिक्परं, वृत्तित्वंतसः, दिगन्वयिसम्बन्धित्वं द्वितीयार्थः । कृष्णस्य सर्वदिक्षुगोपाइत्यन्वयबोधः । धिक्शाक्या नित्यत्र धिक्शब्द स्य नरकानुबन्ध्याचारो जुगुप्सानाम द्वेषविशेषोवा गर्हा द्वितीयाया वृत्ति विषयत्वंवार्थः । तथाच शाक्यवृत्ति नरकानुबन्ध्याचारः शाक्यविषयिणी जुगुप्सावावाक्यार्थः । धिगस्तु तृष्णातरळं भवन्मनइत्यत्र मनइति द्विती यान्तमस्तिक्रियाकर्तृ, धिगितिच मनसानसम्बन्ध्यते, किन्तु क्रियया, तथाच जुगुप्सित सत्तावद्भवन्मनइत्यन्वयबोधः। धिङ्मूर्खेत्यत्र मूर्खसम्बो ध्यकाजुगुप्सा इत्यन्वयबोधः । सम्बोध्यत्वस्याक्षिप्तभवत्पदार्थेनान्वयो भवनएव धिगितिसम्बध्यते इतिकेचित । उपर्युपरि भूलोकमधोधश्चंद्रम स मध्यधिगगनं रविरित्यत्र उपरिपदस्य ध्रुवावधिकंवा नक्षत्राधिकरण वायुगोळावधिकंवा परत्वं तदधिकरणदेशोवार्थः, तदन्वयि स्वनिष्ठपरत्व निरूप्यत्वं द्वितीयायाः; एवमधःपदस्य भूगर्भावधिकपरत्वं तदधि कारणोदेशोवार्थः, तदन्वयिस्वनिष्ठपरत्व निरूपकत्वं द्वितीयायाः, एवमधिशब्दस्याधेयत्वं वायुगोळार्थक गगनपदसमभिव्याहृत द्वितीयाया निरूपकत्वमर्थः, तथाचध्रुवाद्यवधिकस्य भूगोळसमवेतपरत्व निरूपितस्या परत्वस्याधिकरणं तदधिकरण देशवृत्तिर्वा भूगर्भावधिकस्य चन्द्रनिष्ठ परत्व निरूपकस्याधिकरणं तदधिकरण देशवृत्तिर्वा गगनानिरूपिताधे

यत्तावान् रविरित्यन्वयबोधः ।" उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वर बुद्धय" इत्य
त्रोपरिबुद्धीना मुपरीत्यन्वयात् उपरिशब्दस्याम्रेडितत्वा न्न द्वितीया ।
उपर्यध्यधसः सामीप्यइत्यनेनविहिते सामीप्याभिव्यंजके द्विर्वचनेतु षष्ठ्ये
विति पुनरभियुक्ताः । एतासामुपपद द्वितीयाना मर्थोनामार्थेन सहसंगतः,
अनुशासनबलात् । तथाहि स्मर्यते-"उभसर्वतसोः कार्याधिगुपर्यादिषुत्रिषु ।
द्वितीया म्रेडितातेषु ततोन्यत्रापि दृश्यते ॥ " इति । धिगितिलुप्तसप्तमी
कम् । अन्यत्र स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणे । एवंसर्वतः पर्याययो
रभितः परितः पदयोः, सामीप्यार्थकयोः समया निकषाशब्दयोर्योगे
द्वितीया । शोकार्थकहाशब्दयोगे शोच्या द्वितीया । शोकोविषयगोचरो
द्वेषविशेषः । तत्रालंबनत्वेन विषयत्वं द्वितीयार्थः । हासाधू नित्यत्र साधु
विषयको विषयद्वेष इत्यन्वयबोधः । हाराम हादेवर तातमात रित्यादौ
हापदार्थे शोके नरामदेवर तातादेर्विषया त्वेनान्वयः, किन्तु सीतायाः
स्वविषयद्वेषे हापदार्थे राम सम्बोध्यकत्वस्य । प्रत्युपसर्ग पूर्वकस्य धातो
र्योगे द्वितीया । माणवकं प्रतिभान्तिवेदा इत्यत्र ज्ञानविषयत्वं धात्वर्थः,
विशिष्टशक्तस्य धातोः खण्डशः फलावाचकत्वादकर्मकत्वं । तत्र ज्ञाने
पदार्थैकदेशे माणवकसमवेतत्वान्वया न्माणवकसमवेतज्ञानविषया वेदा
इत्यन्वयबोधः । ज्ञानमात्रं प्रतिभातेरर्थः, फलावाचकत्वादयमकर्मकः ।
विषयत्वमाख्यातार्थ इत्यपि वदन्ति । परत्र निरूपिता परत्वद्वयं
तदधिकरण देशोवा भवत्यन्तरापदार्थः । द्वितीयाया स्समवेतत्व
मवधित्वं वार्थः । मगधान् विदेहानन्तरा गंगेत्यत्र मगधावधिकेन
विदेहसमवेतेन विदेहावधिकेन मगधसमवेतेन परत्वेन प्रत्येकंनिरू
पितं यत्परत्वद्वयं तद्वती तद्देशवृत्तिर्वा गंगेत्यन्वयबोधः । क्वचित्प्रा
प्तिरन्तरापदार्थः, तद्योगेपि द्वितीयैवप्रमाणम् । प्राप्तिरपि ज्ञापनंगमनंचेति
द्वेधा । "अनुरागमयेन भूयसा मधुरेणापि रसेन कोगुणः । प्रियसङ्गमभूमिमं
तरा यदिविच्छिन्नपदा सरस्वती" त्यत्र भारत्या अनुरागप्रकृतिकेनापि भू
यसाशृंगाररसेन कोगुणो यदि प्रिययोः संगमपर्यंत मज्ञापयित्वा मध्ये
विच्छिन्नप्रबन्धा चित्रांगदचरितकथा सरस्वतीति प्रकृतम् , अथ सरस्वत्या

नदीविशेषस्य लौहित्यबाहुल्येन भूयसामिष्टेन जलेन को गुणो यदि प्रियस्य समुद्रस्य संगमही मप्राप्यैव विलीनगति रसावित्यप्राकरणिक मित्यनयोरुपमाध्वनेः प्रतीयते। एवमंतरेणपदस्याभावोर्थः, तदन्वयिप्रतियोग्यनुयोगिभावोद्वितीयायाः । धन मन्तरेण न सुख मित्यादौ धनसामान्याभावप्रयुक्तः सुखाभाव इत्यन्वयबोधः। द्वितीयार्थप्रतियोगितायां धनस्याधेयतया धनत्वस्यावच्छिन्नत्वे नान्वयात् धनसामान्याभावलाभः । अभावयोः प्रयोज्यप्रयोजकभाव स्तु संसर्गः ।

कर्मप्रवचनीयार्थै र्हेतुत्वादिभि रन्वितः ।
नामार्थ स्तत्र चाकांक्षां द्वितीया द्योतयत्यसौ ॥ २ ॥

येषां प्रादीना मुपसर्गव्यपदेशबाधेन कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तदर्थ एव हेतुत्वादिः । जप मनुप्रावर्ष दित्यत्र जपपदाद्वितीया जपीया हेतुतेत्यन्वयबोधौपयिकी जपानुपदयो राकांक्षामभिव्यनक्ति, विशेषण विभक्तिवन्निरर्थकैव । जपहेतुकं वर्षणं च वाक्यार्थः ।

भवन्तु कर्मप्रवचनीया एव द्योतकाः, द्वितीयाया एव हेतुत्वे हेतुमत्त्वेवा शक्तिः । अतएव जपेन प्रावर्षदिति तृतीयाबाधकं "अनु र्लक्षणे कर्मप्रवचनीय स्तद्योगे द्वितीये"त्यनुशासन मित्यभियुक्ताः । एव मनोरर्थः समभिव्याहृतद्वितीयाया वा साहित्यस्वरूप स्तृतीयार्थोर्थः । नदी मन्ववसिता सेनेत्यत्र नद्या सहावसिता सम्बद्धा सेनेत्यन्वयबोधः। अनुहरि सुपहरिं वा सुरा इत्यत्रानूपयो र्हीनत्व मर्थः, तेन हरे र्हीनाःसुरा इत्यन्वयबोधः। वृक्षं प्रति अभि परि अनुवा द्योतते विद्युत इत्यत्र चतुर्णां प्रत्यादीनां लक्षणं वाच्यं द्योत्यं वा । लक्षणन्तु द्योत्यद्योतकभावादिः । वृक्षवृत्ति द्योतकतानिरूपकद्योतनाश्रयो विद्युदित्यन्वयबोधः । आलोकान्तर संयोगानपेक्षद्रव्यचाक्षुषविषयत्वं द्युते रर्थः, तत्र चक्षुर्व्यापाराणामाभिमुख्यादिद्वारा कथञ्चिद्वृक्षादेर्द्योतकत्वं । मुनि मभि विकास मुपेयुषी विलोचने इत्यत्र विकासः पुटविभागः । तत्र मुने र्विकासकृत्वं

द्वितीयार्थः । एवं तत्तत्क्रियासमभिव्याहारेण नानार्थकल्पने गौरवा ज्जनकत्वं लक्षणं। वृक्षवृत्तिजनकताकं द्योतनं मुनिवृत्तिजनकताक श्च विकासो वाक्यार्थ इत्यपरे । तच्चिन्त्यं, तथासत्यनुर्लक्षण इति सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यात् । एव मित्थम्भावाख्यानेपि । ते चत्वारः । तदुक्ते द्वितीयायाः क्वचिद्विषयीभावोर्थः । भक्तो विष्णुं प्रतीत्यत्र विष्णुविषयक भक्तिमानित्यन्वयबोधः । क्वचिदुद्देश्यत्वं, तच्च क्रियाजनकेच्छाविषयत्वं, शत्रून् प्रतिधावतीत्यत्र शत्रुगोचरनाशादीच्छाप्रयोज्या धावनक्रियेत्यन्वय बोधः। भागेवाच्ये द्योत्येवाप्रतिपर्यनवः कर्मप्रवचनीया नत्वभिः। लक्ष्मीहरिं प्रतीत्यत्र हरेः स्वामित्वमर्थः। वृक्षं वृक्षमभिसिंचतीत्यत्र वीप्सायां द्विर्वचने कर्मत्वस्य द्वितीययाभिधानाद्वीप्सायां प्रतिपर्यन्वभीनां कर्मप्रवचनीय संज्ञा गत्युपसर्गसंज्ञापवादाय, तेनोपसर्गपरत्व प्रयुक्तषत्वाभावस्वरूपं फलमुपपद्यते । मासमधीते इत्यादावधिकरणत्वं द्वितीयार्थः, मासत्वा वच्छेदेनाधिकरणत्वस्यान्वयः । क्रोशं कुटिला नदीत्यत्र क्रोशत्वा दिक मध्वपरिमाणविशेषः, तदवच्छेदेन कौटिल्यस्याप्यन्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । क्रोशव्यापककौटिल्यवती नदीत्यन्वयबोधः। देश विधया कालविधयाचावच्छेदकत्वं द्वितीयार्थः, तथाच मासमधीत इत्यत्र मासावच्छेदेनाध्ययनवत्ता, क्रोशं कुटिलेत्यत्र क्रोशावच्छिन्ना कुटि लताच प्रतीयते । त्रिचतुरादिदिनमात्राध्ययनादेरधिकरणतातु मासेन नावच्छिद्यते, किन्तु तदेकदेशेनेत्यपि वदन्ति ।

इत्युपपद द्वितीयाविवरणम् ॥

टाभ्यांभिसस्तृतीया त्रानुबंधष्ट स्तयापुनः ।
तिङादिनानभिहितः कर्ताकरण मुच्यते ॥ १ ॥

टाभ्यांभिसिति तृतीया। तत्र टकारोनुबंधः। आत्वेनैयवाचकता। तस्या स्तृतीयायाः, कर्ताकरणं कर्तृत्वकरणत्वे, अर्थः। तत्रापि पचतीत्यो

दाख्याख्यातेन पाचकइत्यादौ कृता पक्वपूर्वीत्यादौ तद्धितेन पक्वौदन इत्यादौ समासेनाभिहिते कर्तरि न तृतीया, उक्तार्थत्वेन प्रयोगानर्हत्वात्। एव मक्षार्दीव्यंत इत्यत्राख्यातेन साधकतमे कर्मसंज्ञया फलतः करणस्यैवाभिधानात्, पचनंकाष्ठमित्यत्र कृता पक्वोदनं काष्ठमित्यत्र बहुव्रीहिणा, स्नानीयं चूर्णमित्यादौ कृत्येन, शत्यागौरित्यादौ च तद्धितेनाभिहिते करणे तृतीयापि व्याख्याता। चैत्रेणसूपः पच्यत इत्यत्रविक्लित्यनुकूलः प्रयत्नः पचेर्थः; आश्रयस्तृतीयायाः, आश्रयेतादात्म्येनचैत्रः, आश्रयः समवेतत्वेन प्रयत्नेचान्वेति। प्रयत्नएवच प्रधानम्। तत्रैव सूपाभिन्नाश्रयकं फलमन्वेति। "स्वतन्त्रः कर्ता" "कर्तृकरणयोस्तृतीये" ति सूत्राभ्यां तृतीयाया आश्रयवाचकत्वानुशासनात्। स्वतंन्त्रोहि धातूपात्तव्यापाराश्रयः। तथाच तद्धातूपात्तव्यापाराश्रय बोधिका तद्धातुसाकांक्षा तृतीयेति सूत्रयोरेकवाक्यतयाऽर्थः।

तत्रधातोरुपादानस्य शाब्दबोधाविषयत्वात् व्यापारस्यच धातुनैव लाभा दनन्यलभ्ये आश्रये तृतीयावृत्तिः पर्यवस्यतीति वैयाकरणाः।

आश्रयांशस्यापि तृतीयाप्रकृतिलभ्यत्वा दनन्यलभ्यतर माश्रयत्वमाधेयत्वंवा। प्रयत्नस्य च धात्वर्थत्वाभावे सएव तृतीयार्थः। अतएव पाकं करोतीत्यादौ धात्वर्थबाहिर्भावेन कृतेर्निवेशः। शेषमाख्याते व्याख्यास्यत इतितार्किकाः।

पच्यतइत्यत्रापि पाकः क्रियतइति कृञा विवरणात कर्मलकारस्यापि कृत्यादिस्वरूपा भावनैवार्थः। तदन्वयिकर्तृत्वमखण्डं तृतीयार्थः, अन्यथा दंपत्योर्व्यासज्यवृत्तिकर्तृत्व मनुपपन्नं स्यादिति मीमांसकाः।

तत्र तार्किकमतमनुसृत्य तृतीया विव्रियते।

प्रयत्नवृत्ति विषयि प्रकारि प्रतियोगिताः।

तत्तद्धातु व्यपेक्षिण्या प्रतीयन्ते तृतीयया ॥ २ ॥

चैत्रेण गम्यत उच्यत इत्यादौ प्रयत्न स्तृतीयार्थः । सच समवायेन चैत्र विशेषितः साध्यतया गमने वचनेच विशेषणम् । रथेन गम्यत इत्यादौ वृत्तिराधेयत्वम् । तेन स्वद्यते रुच्यते प्रतिभायते प्रकाश्यते इत्यादौ विषय विषयिभाव इच्छामात्रार्थकयोः स्वदतिरोचत्योः ज्ञान मात्रार्थकयोः प्रतिभातिप्रकाशत्योः, विषयित्वार्थकर्तृप्रत्ययेनैव सह साकांक्षत्वात् । तेन प्रतिबिम्बते इत्यत्र प्रकारप्रकारिभावः प्रतिहतच क्षुर्जनितभ्रमार्थत्व प्रतिबिम्बतौ, प्रकारित्वार्थक कर्तृप्रत्ययस्यैव सव्य पेक्षत्वात । नहि मुखंप्रतिबिम्बतइतिवदादर्शः प्रतिबिम्बतइति प्रयोगः। तेन नश्यत इत्यत्र प्रतियोग्यनुयोगिभावः । अत्र प्रयत्नत्वंजातिस्तृतीया प्रवृत्तिनिमित्तं लाघवात । अन्यत्र लक्षणा । व्यापारश्चाधिश्रयणादिः क्रियाजनकतावच्छेदकधर्मत्वे नोपलक्षणेना नुगतप्रवृत्तिनिमित्तेन करणप्रत्ययेन प्रतिस्व मुपस्थाप्यः । यदिचाधेयतात्वादिकमखण्डं तदा तद्विशिष्टेपि शक्तिरेवेति न तेन धातुना तत्तदर्थबोधौपयिकी तृतीया कांक्षाभिद्यते ।

व्यापारसान्तरोहेतुः फलेनोपहितोथवा ।
करणं तत्रसुब्वाच्यो व्यापार उपधेयता ॥ ३ ॥

सव्यापारकंकरणं । तथा च यदाधिश्रयणादिस्वरूपो व्यापारो धातुनोपस्थाप्यते, तदाधिश्रितस्यकर्तृत्वं, यदि च नधातुनाभिधीयते विवक्ष्यते च धात्वर्थजनकतया स्थाल्यादि, तदासर्वोपिकारणगणः करणमेव । तदाहुः– "क्रियायाः परिनिष्पत्ति र्यद्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदातत्र करणन्तत्तदास्मृतम् ॥ वस्तुतस्तदनिर्देश्यं नहिवस्तु व्यवस्थितम् । स्थाल्यापच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यतेयतः ॥" इति । तथा च काष्ठेनपच्यत इत्यत्र काष्ठनिष्ठव्यापारजन्य एकाधिकरण विक्लित्तिजनकःपाक इत्यन्वयबोधः । तदाश्रय व्यापारोभयं व्यापारमात्रं वा तृतीयार्थः । काष्ठव्यापारयो राधाराधेयभावो व्यापारपाकयोश्च जन्यजनकभावश्च संसर्गः ।

वस्तुतो व्यापारेण तृतीयार्थेन प्रकृत्यर्थस्य क्वचित्कार्यकारण भावात्मकः संसर्गः, यथा अनुभवेन स्मरति यागेन स्वर्गं गच्छति चक्षुषा पश्यति श्रोत्रेण शृणोति इत्यादौ तृतीयार्थेषु संस्कारा पूर्व सन्निकर्षशब्दे ष्वनुभव याग चक्षुःश्रोत्राणां जन्यत्वं संसर्गः। क्वचिदाधाराधेयभावः। चिकीर्षया प्रवर्तते परामर्शेना नुमीयते शब्देन शृणोतीत्यादौ प्रत्यासत्तीभूत श्चिकीर्षा परामर्श शब्दानां समवाय स्तृतीयोपात्त आधाराधेय भावेन प्रकृत्यर्थ विशेषितः प्रवृ-त्त्यनुमिति श्रवणेषु जन्यजनकभावे नान्वेति। सर्वत्रवा करण तृतीयार्थे प्रकृत्यर्थस्य जन्य जनकभावसंसर्गे णैवान्वयः। चिकीर्ष-या प्रवर्तत इत्यादौ हेतौ तृतीया, नतु करणे, दण्डेन घट इति वत्, इति वैयाकरणाः।

अनुमानीयः परामर्श इत्यत्र करणेछप्रत्ययात् परामर्शेनानुमीयत इत्यत्र करणएव तृतीया, करणत्वन्तु फलोपधायकत्वं। सएव तृतीयार्थः। उपहितत्वंवा। हेतुतृतीयाया स्तु स्वरूपयोग्यत्व मर्थ इत्यन्ये।

दिवोर्थकरणे कर्मप्रत्यया अपि साधवः।
अक्षादौ कर्मकरणोभयसंज्ञासमुच्चयः॥ ४॥

स्मरतिताव त्पाणिनिः - "दिवः कर्मचे" ति सूत्रम्। दिवः साधकतमं करणं कर्म च संज्ञायते इति तदर्थः। संज्ञाद्वयसमा वेशार्थक श्चकारः। अत एव मनसा देव इत्यत्र मनसः करण संज्ञा प्रयुक्ता तृतीया, कर्मसंज्ञया च कर्मोपपदप्रयुक्तो ऽण्प्रत्ययः, मनसः संज्ञायामिति तृतीयाया अलुक्। एवं स्थिते दीव्यतेः कर-णत्व मभिदधती द्वितीया तृतीया च साधुः। अक्षै रक्षान् वा दीव्यती त्यत्र दीव्यतेः क्रीडासुखसाधनव्यापारोर्थः। तत्र चाक्षाः करणत्वेना न्वयन्ति। तेन अक्षकरणक सुखसाधन क्रीडनव्यापारो वाक्यार्थः।

यत्र दिवस्साधकतमे करणसंज्ञाप्रयुक्तं कार्यं देवना अक्षा इत्यत्र ल्युट्, कर्मसंज्ञाप्रयुक्तन्तु अक्षा दीव्यन्त इत्यत्र क्तः । अक्षैर्दीव्यत इत्यत्र उभयसंज्ञाप्रयुक्तकार्यप्रसक्तौ परया करणसंज्ञया कर्मसंज्ञातत्प्रयुक्तं कार्यं वा प्रतिषिध्यते । तस्मा दक्षान् दीव्यतीति न प्रमाणमिति । तत्र, एवं दिवः कर्मचेति सूत्रे चशब्दवैयर्थ्यप्रसंगात्, ऐच्छिकविकल्पेन कार्यद्वयोपपादकतयैव चकारसार्थकता । व्यवस्थितविकल्पस्य संज्ञा द्वयविधानबलादेव सिद्धेः । अक्षा दीव्यन्त इत्यत्र देवनसाधकतमत्व माख्यातेनाभिहितमिति न करणतृतीया, नवा देवनाअक्षा इत्यत्र कर्मणि द्वितीया प्रसज्यते, ल्युटा उक्तार्थत्वात् ।

अधर्मसाधने दाने दाणोऽर्थे सम्प्रदानताम् ।
तृतीया कथयत्येवं संज्ञः कर्मणि कर्मताम् ॥ ९ ॥

यत्र दाण् प्रकृतिकेन यच्छतिना धर्मसाधनं दानं मुपस्थापितं, तत्र चतुर्थ्यर्थे सम्प्रदानत्वे तृतीया । तेन दास्या धनं संयच्छत इत्यादौ दासीसम्प्रदानकं दानं वाक्यार्थः । न पुनरिहाधर्मसाधनत्वमपि शाब्दबुद्धिविषयः, आक्षेपलभ्यत्वात् । संयच्छत इति तु "दाणश्च साचे च्चतुर्थ्यर्थे" इत्यनुशासनेन सम्पूर्वका द्दाण आत्मनेपदं प्रयोज्यं यदि सा तृतीया चतुर्थ्यर्थ इत्यर्थकेन सिद्धम् । एवं सम्पूर्वकस्य ज्ञाधातो रवेक्षणार्थकस्य कर्मणि विषयतास्वरूपं कर्मत्व मपि तृतीयाया द्वितीयाया श्चार्थः । पित्रा पितरं वा संजानीत इत्यत्र पितृविषयक मवेक्षणं वाक्यार्थः । संजानीत इति "सम्प्रतिभ्या मनाध्याने" इत्यनुशासनेन सम्पूर्वकात् प्रतिपूर्वका च्च ज्ञ आत्मनेपदं भवति यद्याध्यानं स्मरणं न संज्ञोर्थ इत्यर्थकेन सिद्धम् । आध्याने तु मातरं मात्रा वा संजानातीत्येव प्रमाणम् ।

केचित्तु आध्याने मातरं मातु र्वा संजानातीत्येव साधुः, नतु मात्रेति, तृतीयायाः परया षष्ठ्या बाधात्, अत एव पितुः संज्ञान मित्यादौ कृद्योगषष्ठ्या तृतीयाया बाध इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

इति कारकतृतीयाविवरणम् ॥

प्रकृत्यादिगणा ज्ज्ञाता तृतीया तु तदात्मताम् ।
अवच्छेदकता वृत्तिप्रकारत्वादि शंसति ॥१॥

प्रकृत्यादिभ्यो विहिता तृतीया काचित् तादात्म्य मभिधत्ते । यथा प्रकृत्याचारु इत्यत्र । सुखजनकसाक्षात्कार विषयधर्मवान् चारुपदार्थः । चारुपर्याया एवा भिरामहृद्य सुन्दरमञ्जुळादयः । मनोभिरामो नयनाभिराम इत्यादौ पदार्थैकदेशे सुखजनकसाक्षात्कारे नयनमनोजन्य तादात्म्यान्वयः । यावदाश्रयभावी स्वाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगी स्थूलकालावच्छेदेन स्वाश्रये वर्तमानस्यात्यन्ताभावस्याप्रतियोगी वा धर्मः प्रकृतिरित्युच्यते , अतो जाति रीश्वरस्यसार्वज्ञ्यं जलस्य शैत्यं पृथिव्या गन्धो गुणस्य द्रव्यसमवेतत्वं प्रकृतिरिति प्रयोगात् । उत्पत्तिक्षणे शैत्याभावो जले, पाकक्षणे गन्धाभावः पृथिव्यां, समवायिनाशक्षणे द्रव्यसमवेतत्वाभावो गुणे, विद्यमानोपि न स्थूलकालावच्छेदेन । विद्याब्राह्मणस्य मत्सरःखलस्य संयोगोद्रव्यस्य कर्म मूर्तस्य प्रकृतिरित्यादौ जात्यादिप्रकृतिसादृश्यादभीक्ष्णानुवृत्तेः प्रकृतिपदं गौणम् । चारुपदार्थैकदेशधर्मान्वयि तादात्म्यं प्रकृतिपदप्रकृतिकतृतीयार्थः । प्रकृत्यभिन्न चारुत्ववा नित्यर्थः । नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्त इत्यत्र सुतीक्ष्णपदं सुतीक्ष्णपदबोध्ये लाक्षणिकम् , नामवाचकं, चरितमाचारस्य प्रयत्नस्य विषयः, तथा च वाचकाभिन्न सुतीक्ष्णपदबोध्यः प्रयत्नविषयाभिन्न दमवानित्यन्वयबोधः । सुतीक्ष्णपदयोगार्थे दमस्य विरोधस्तु ध्वननीयो न श्रौतः । सुरथोनाम राजाभू दित्यत्र नामेत्यव्ययं, ततो लुप्ता तृतीया, नामाभिन्न सुरथपदबोध्यो राजाभूदित्यन्वयबोधः । नामेति सम्भावनार्थकमव्ययंवा । गोत्रेण गार्ग्यइत्यत्र पुरुषारम्भक शुक्रावयवारभ्यत्वं गोत्रपदार्थः । पत्रयाः सगोत्रव्यपदेशो गौणः । गार्ग्यपदार्थैकदेशे गर्गापत्यत्वे गर्गारम्भक शुक्रावयव परमाण्वारभ्यत्वे गोत्रपदार्थाभेदान्वयः । तथा च पुरुषारम्भक शुक्रावयवारब्धत्वाभिन्नं यद्गर्गारम्भक शुक्रावयवारब्धत्वं तद्वा-

नीति वाक्यार्थः । धान्येनधनीत्यत्र धान्याभिन्न धनबोधः । जात्या ब्राह्मण इत्यादौ स्वरूपेणोपस्थिते ब्राह्मणत्वे जातितादात्म्यान्वयो नानुपपन्नः । ब्राह्मणपदं वा पुण्यप्रयोज्यजातिमत्परम् । पृथिवीजलयो द्रव्यत्वेन साधर्म्यमित्यत्र प्राधान्येनोपस्थापितेऽपि पदार्थे पदार्थान्तरता-दात्म्यं बोधयन्तीतृतीया दृश्यते । नपरं पदार्थैकदेशत्वापन्ने । एवम र्घादिकया सपर्यया सपर्यपूजयत्, वाजपेयेन यजेतेत्यादौ क्रियायां प्रातिपदिकार्थ तादात्म्यमपि तृतीयाबोधयति । विशेषणान्तरविशेषि तसपर्यायाः पूजातादात्म्यान्वयं न निराकांक्षत्वम् , प्रमानुभव इति सह प्रयोगदर्शनात् । यथार्थानुभव वाचकोहि प्रमाशब्दः । अतएव "जगादमधुरांवाचं विशदाक्षरशालिनी" मित्यत्र वाचमिति क्रिया विशेषणमुपादेयम् , मधुरत्वादि विशेषणावच्छिन्न वाच स्तादात्म्यस्य गदधात्वर्थफलेन्वये साकांक्षत्वात्, वाग्शब्दस्या जहल्लिंगतया क्रिया विशेषणत्वे क्लीबत्वासम्भवात् इति वामनः । प्रकाशकारोऽपि तत्रा पुष्टार्थत्वमेवोदाजहार । नत्वभवन्मतयोगं । " मधुरंजगादे " त्येतावतैव वाचि धात्वर्थफले मधुरतादात्म्यान्वये मधुरवाक् तादात्म्यस्या र्थात् प्राप्तौ आक्षेप लभ्यस्य पदेना भिधानाद पुष्टोय-मर्थः । आकांक्षा विरहेत्व भवन्मतयोग एव स्यात् । एव मर्घा-दिना पर्यपूजय दित्येतावतैव सामञ्जस्ये सपर्ययेत्य पुष्टार्थः स्यात् नतु निराकांक्षमिति । सपर्ययेति करणानुवादी तृतीया, धात्वर्थस्य भावनायां करणत्वेना न्वयादिति भाट्टाः ।

क्वचि तृतीयाया अवच्छिन्नत्व मवच्छेदकत्वं वार्थः । वह्नित्वेन वह्नेः कारणत्वं कार्यत्वं प्रतियोगित्वं प्रकारत्वं विशेष्यत्व मित्यादौ कारणत्वादिषु वह्नित्व वृत्त्य वच्छेदकता निरूपकत्वं वह्नित्व निरूपका वच्छिन्नत्व वत्त्वंवा वाक्यार्थः । समवायेन रूपवा नित्यत्रतु मत्वर्थैकदेशे ऽधिकरणतायां समवाया वच्छिन्नत्वं, समवायेन ध्वंसो नास्तीत्यत्र नञर्थे समवायावच्छिन्नत्वं प्रकारो व्युत्पत्ति वैचित्र्याच्च

यथैव प्रति योगितया ध्वंसोनञर्थे विशेषणं तद घटित संसर्गेणैव तृतीयार्थोपि इत्यर्थात् समवाया वच्छिन्न ध्वंस प्रतियोगिकः संसर्गा भावो लभ्यते । संसर्गीभूत प्रतियोगिताया मपदार्थेपि व्युत्पत्ति वैचित्र्यात् समवाया वच्छिन्नत्वं प्रकार इति स्वतन्त्राः । एतेन घटत्वेन घटोनास्ति शशीयत्वेन शृंगं नास्ति इत्यादि प्रयोगाणां प्रा माणिकत्वे तेपि व्याख्याताः ।

तच्चेदमवच्छेदकत्वं क्वचिद्घटकतास्वरूपमपि । यथाधूमत्वेन वह्निव्याप्तिः वह्न्यावयः पिण्डेन धूमव्यभिचारः, वह्निधूमयोः पर्वतेन सह भावइत्यादौ धूमव्यापकवह्निमद्वृत्तिधूमत्वेव्याप्तौ धूमत्वस्य धूमाभाववद्वृ त्तिवह्नित्वादो व्यभिचारे धूमाभाववदयः पिण्डस्य, वह्नि धूमसामानाधि करणेसहभावे पर्वतस्य च, घटकत्वात् । समेनैति विषमेणगच्छती त्यादौ कर्तृद्वारकमधिकरणत्वम्, दैशिकविशेषणता संसर्गावच्छिन्ना वृत्तिर्वातृतीयार्थः । भूगर्भावधिक तुल्यान्तरा यस्य सर्वे वयवाः सदेशः सम इत्युच्यते । तदितरोविषमः । अत्रसप्तम्यर्थे तृतीया, नतुगमनस्य स मविषमदेशवृत्ति व्यापारजन्यत्वविवक्षयाकरणे; तथासति "समस्तृती यायुक्ता" दित्यत्र सकरणकादित्येव मुनिरवक्ष्यत्, नतुतृतीयायुक्तादिति । रजतत्वेन पुरोवर्तिनं जानातीच्छति करोतिद्वेष्टीत्यादौ प्रकारत्वे तृतीया । विशेष्यत्वंधातोः फलविधया द्वितीयायावाअर्थः । तत्रैव निरूपकत्वेन तृतीयार्थस्यान्वयः ।

लक्षणप्रामाण्यादिभि रनुमाने निरूपणीय इत्यत्र शाब्दबोधानुकूलव्यापारो निरूपेरर्थः, तत्समभिव्याहृत तत्कर्मकृत्य प्रत्ययस्य निरूपण जन्यशाब्दबोधविशेष्यतावदर्थः, कृत्यार्थैकदेशे विशेष्यतायां निरूपक तया तृतीयार्थस्य प्रकारत्वस्यान्वयः । तेन लक्षणादिप्रकारतानिरूपिताया निरूपणजन्यशाब्दबोधविशेष्यता तद्वत्यनुमान इति वाक्यार्थबुद्धिः ।

तत्रविशेष्यतामात्रं कृत्यप्रत्ययार्थः, शाब्दबोधस्य धातुनैव लाभात्, कर्मप्रत्ययोपसंदाने धातुनाव्यापारविशेषितस्य फलस्याभि धानादिति व्यापारफलयोः पृथक्शक्तिवादिनः ।

अन्येतु धातुना फलविधयो पात्तं कर्म प्रत्ययाः तादूप्येणाभि दधते, तेन शाब्दजनक व्यापारजन्य शाब्दबोध विशेष्यो निरूप णीय पदार्थ इति मन्यन्ते ।

परिच्छिन्नत्व मपि क्वचित् तृतीयार्थः। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाती त्यादौ द्रोणो गुरुत्व विशेषः, क्रय कर्मत्वान्वयी तृतीयार्थः । तच्च द्विद्रोण समवायि द्रव्य द्व्यारम्भक परमाणुत्व समनियता या संख्या तत्सजातीय संख्याव्यापकत्वम् । व्यापकत्वन्तु आधारतया स्वाधार द्रव्यारम्भकत्वेन वा संसर्गेणा वच्छिन्नं प्रवेशनीयम् । तथाच क्रय कर्मत्वं नाम क्रय जनितं स्वत्वम् । तच्चैकमेव सकलेषु धान्यतदारम्भकेषु धान्येष्वे- ववा । भवतिच परमाणुष्वपि स्वत्व स्वीकारे साक्षा देव तादृश संख्यायाः कोटित्वादे र्व्यापकत्वं । इतरथा तद्धान्यमात्र वृत्त्यपि स्वत्वं परम्परया तथेति द्विद्रोणसमवायिद्रव्यारम्भक परमाणुत्व समनिय तासंख्या तत्सजातीय संख्याव्यक्तिं प्रति साक्षा त्परम्परयावा व्याप- कस्य धान्यवृत्तेः स्वत्वस्य जनिका क्रियेत्यन्वय बोधः । एकदेशि नस्तु द्वाभ्यां द्रोणाभ्या मारब्धं गुरुत्वान्तरं द्विद्रोणम् । तत्समवायित्वं धान्यान्वयि तृतीयार्थः, एकोधान्यराशिरिति प्रतीत्या तिरिक्तस्य राशे स्तत्स्थधान्ये स्तत्वस्यच स्वीकारात् । अन्यथा वयविमात्रा सिद्धि प्रसंगादित्याहुः । तच्चिन्त्यं, राशौ धान्यत्वादीनां स्वीकारे धान्ययवा द्युभयादि घटितराशौ तुल्ययुक्त्या धान्यत्व यवत्वाद्य भ्युपगमेन यव- त्वादिना साङ्कर्य प्रसंगात् ।

यत्तु- एकजातीय मवनमनं प्रति द्विद्रोण स्वरूपस्या वयवि गुरुत्वस्य तावतांच परमाणु गुरुत्वानां वैकल्पिकी कारणता, द्विद्रोण

प्रयोज्य जातीयावनमनप्रयोजकानि यावन्ति गुरुत्वानि तावद्भि राश्रय घटित परम्परया संसृष्टत्वं धान्येषु तद्भूतिस्वत्वेवा प्रतीयत इति । तत्र अवयविगुरुत्वस्य साक्षात्पतनं प्रत्येवा समवायिकारणत्व मव नमनेतु परमाणु गुरुत्वानामेव परम्परया तथात्वम् । अन्यथा सर्षपराशि जनितावनमनापेक्षया लोहपिण्ड जनितावनमनस्य प्रकर्ष प्रसंगात् । कारणोत्कर्षेण कार्योत्कर्षा वश्यंभावादिति न्याया द्वितीयाध्याये विवृतत्वादिति दिक् ।

सामानाधिकरण्यादिः सहार्थःस्यादनेकधा ।
तृतीयार्थ स्तदीयत्व मभेदः कारकं तथा ॥ २ ॥

संयोगि संयुक्तत्व समवायिसमवेतत्व देशदैशिकत्वकालकालिक त्वादिरनेकविधः सहार्थः । सच यत्र नामार्थविशेषितो नामार्थेनान्वेति तत्रप्रतियोगित्वं तृतीयार्थः । संकर्षणेन सहवासुदेव इत्यत्र संकर्षणप्रतियो गिक संयोगवदधिकरणसंयुक्तो वासुदेवइति, सहरूपेण रस इत्यत्र रूपप्र- तियोगिकसमवायवदधिकरण समवेतो रसइति, सहैवदशभिः पुत्रै र्भारं वहतिगर्दभी त्यत्र दशपुत्रप्रतियोगिक दैशिकसंसर्गवति देशे दैशि केन संसर्गेण विद्यमानागर्दभीति, सहपत्न्या पतिरित्यत्र पत्नी प्रति योगिकाधिकरणे कालिकेन संसर्गेणविद्यमानः पतिरित्यन्वयः । सहदिवसै र्दीर्घाः श्वासदण्डा इत्यत्र दीर्घपदस्य चिरस्थिरः आयतश्चार्थ स्तृतीयायाश्चाभेदः, सच चिरस्थिरे दीर्घपदार्थे, सच समानकालीनत्वे सहार्थे, सचायते दीर्घपदार्थेन्वेति । व्युत्पत्तिवैचि त्र्यात् । एवं च दिवसाभिन्न चिरस्थिरसमानकालीन दीर्घाभिन्नाः श्वा- सदण्डा इत्यन्वयबोधः । तृतीयार्थेभेदान्वये च समानलिंगवचनादि नतन्त्रं, सीतयादारवानित्यादिप्रयोगात । तेन कन्यया सहरमणीयो वर इति नानुपपन्नम् । एवमेव पुत्रेण सहागतः पितेत्यादौ पुत्राभिन्नो यआगत स्तत्समानकालीनागताभिन्नः पितेत्यन्वयबोधः, गमनविशिष्ट

योः समानकालीनत्वे भासमाने गमनयोरपि तद्भासते, विशिष्टान्वयबोध सामग्रीस्वभावात । पुत्रेण सहागच्छति पुत्रेण सहागत्यं प्रतीत्यादौ कर्तृत्वे तृतीया, तदन्वितमागमनं सहार्थे समानकालीनत्वे, तच्च द्वितीयागमने, तच्च ख्यातार्थकर्तृत्वे न्वेति । धनेन सहगां लभतइत्यादौ तृतीयार्थः कर्मत्वं, तल्लाभे ऽसहार्थे सगोकर्मकलाभे स कर्तृत्वादावन्वेति । धनकर्मकलाभ समानकालीन गोकर्मकलाभकर्त्र त्यन्वयः । दण्डेन सहचक्रेणोत्पाद्यते अध्वर्युणासह सदस्याय ददाति शक्रपदेन सह स्वर्गात्पतति पित्रा सहमातुः स्मरति नावा सहनद्यान्ति ष्ठति इत्यादौ सम्प्रदानापादानविषया धिकरणत्वानि यथायथं तृती यार्थः । सहयुक्तधातुना भिहितयोः क्रिययोः पदान्तरनिर्दिष्टः सर्वोपि कारकगणो यौगपद्येनान्वेति, अन्यत्र तृतीयानिर्दिष्टात् । तेन ग्रामं गच्छति पुत्रे नगरं गच्छति पितरि पुत्रेणसह नगरं गच्छति पितेति न प्रयोगः, द्वयोरपि क्रिययो र्नगरकर्मत्वान्वयध्रौव्ये नगरकर्मक पुत्रकर्तृक गमनस्यबाधात । गवा सहधनं लभत इत्यत्र गोकर्म लाभे धनकर्मकला- भेचाख्यातोपात्तो गुणविधयाप्रथमानिर्दिष्टो वा प्रधानविधयाभासते । सहार्थएव वा समानकर्तृकत्वम, तेन गोश्चैत्रेणलाभे गवा सहधनं लभते मैत्र इति न प्रमाणम् । पत्न्या सह यजत इत्यत्र पत्न्या गौणं कर्तृत्वं तृतीयया निर्दिश्यते । यदि दम्पत्यो र्व्यासक्तं किमप्यखण्डं कर्तृत्वं, सहयुक्तेनद्वेक्रिये एकासहार्थं म्प्रति विशेषण मपराप्रधानं । यस्यच कारकस्य प्रधानक्रियायां नान्वयः तज्जातीय गुण क्रियापि तृतीयया न प्रतिपाद्यते । "सहयुक्ते ऽप्रधान" इति सूत्रस्याय मर्थः, सहयुक्तक्रियान्वयिनो स्तुल्यजातीययोः कारकयो र्मध्ये यदप्रधानम प्रधान क्रियाकारकं तस्मिन्नभिधेये तृतीयेति । तेन ग्रामेण सह चैत्रो गच्छतीति न प्रमाणम । प्रमाणंच ग्रामेण सह गृहं गच्छति चैत्र इति । एकक्रियाकारकत्वं साहित्य मिति प्रवादेतु एकपदोपात्त त्वेन क्रिययो रैकयव्यपदेशः ।

यत्तु पुत्रेण सहा गच्छतीत्यादौ यत्कारकान्वयिनी या तत्कारक विशिष्ट तत्क्रियासमानकालीनत्वं सहशब्दार्थः, तदेकदेशेकारकेन्वितं वृत्तिमत्वं तृतीया भिधत्ते । तथाच पुत्रकर्तृताविशिष्टा गमनसमानकालीना गमनकर्तेत्यन्वय बोधः । नच तत्कारका न्वयिनी साक्रिया पदान्तरेण न प्रतिपादिता, तथा सति सह पदं तत्र मूकम् । अतएवात्र पुत्रकर्तृकागमनकालीन मागमनं पुत्रकर्तृक गमन समानकालीनमागमनं च न प्रतीयत इति । तन्न, तथा सति यशसासहमूर्छति तव शत्रुरित्यादौ श्लेषभित्तिकसहोक्त्यलंकारे यशः कर्तृकवृद्धिसमानकालीन मोहकर्ता शत्रुरित्यन्वयबोधानुपपत्तेः । मूर्छ तीत्यनेन कर्तृत्वान्वितायां मोहक्रियाया एवाभिधानात् सहशब्देन यशः कर्तृकवृद्धिसमानकालीनत्वाभिधानासम्भवात । सम्भवेवा यशसा सह मुह्यति तवशत्रु रित्यत्रापि तथा प्रतीयेत । तस्मा न्मूर्छति नाश्लिष्टार्थेन वृद्धिर्मोहश्चोपस्थितः, तत्रवृद्धौ तृतीयार्थयशःकर्तृत्व स्य, वृद्धेः सहशब्दार्थसमानकालीनत्वे तस्य च मोहेन्वयः । सहार्थ समानकालीनत्वे विशेषणतया विशेष्यतयाचान्वये तद्धातुजन्यक्रियो पस्थितिस्तन्त्रमिति मुह्यतिनावृद्धे रनुपस्थापनात् यशसा सहमुह्यति शत्रुरिति न प्रयोगः । नवा सहपदस्य क्रियाकारकभेदेनार्थभेदः, रूपप्रागभावेन सह गन्धप्रागभाव इत्यादौ क्लृप्तया समानकालीनत्व शक्त्यैव निर्वाहात । तृतीयायाः करणकर्तृत्वयोः क्लृप्तशक्तिकायाः कारकचतुष्टये शक्तिचतुष्टयं कल्प्यत इत्यतिलाघवम् ।

ननु गां पुत्रे धनं पितरि लभमाने पुत्रेण सहधनं लभत इत्यपि प्रसज्यते । नच तृतीयानिर्दिष्टभिन्नस्य कारकस्यैकरूपावच्छिन्नत्वेन गुणप्रधानक्रिययो रप्यन्वयबोधसामग्र्यपेक्षणीया, अत्र च नधनकर्म तायां गुणक्रियायामन्वयसम्भव इति न तथा प्रयोगइति वाच्यम् ; एवं सति शिशुः पयोधास्यति सागरे सहेत्यत्र श्लेषभित्तिक सहोक्तौ धास्य तीत्यनेन धारणपानक्रिये उपस्थिते तयो र्धारणेसागरकर्तृत्वस्य सहार्थ

समानकालीनत्वे धारणस्य पाने सहार्थस्य पयःपदार्थक्षीरकर्मत्वस्यचा ऽन्वयः, गुणक्रियायां सागरकर्तृकधारणे नतदन्वयो बाधात, किन्तु पयः पदार्थ सलिलकर्मत्वस्येति नैकरूपावच्छिन्नस्य कारकस्य द्वयो रन्वयस- म्भव इत्यनुपपत्तितादवस्थ्यात् । तेनैककर्मत्वाद्यपि कर्तृत्वार्थक तृती यासमभिव्याहृतस्य सहपदस्यार्थ इत्यपि निरस्तमिति चेन्न; -गुणप्रधान क्रिययो रेकपदार्थकर्मकत्वाद्यन्वयस्यैव व्युत्पत्तेः ।

इदमत्रा कूतं-शिशुः सागरैः सह पयोधास्यतीत्यादौ शिशुपदेन शिशोः सागरपदेन समुद्रस्य सहपदेन समानकालीनत्वस्य धास्यति पदेन खण्डशोभाविधारणत्व पानकर्तृत्वानांच पयःपदेन नीरक्षीरयो र्द्वितीयया कर्मत्वस्योपस्थितिः, सागरकर्तृक धारणे नीरकर्मतायाः शिशुकर्मकपाने क्षीरकर्मत्वस्य योग्यताज्ञानं, परस्परं पदानामाकांक्षा ज्ञानंचेति शाब्दसामग्री; तया सागरकर्तृक नीरकर्मकधारणसमानका- लीन शिशुकर्तृका क्षीरकर्मिका भावपानक्रियेत्यन्वयबोधः । यत्र पय शब्देन क्षीरमात्रस्योपस्थितिः समानफलोपधायक पयःपदजनितनीर स्मृतिः [न] तद्योग्यता ज्ञानादिविरहात, यत्र च प्रधानक्रियायामपि न कर्मत्वान्वयः, तत्र तदघटिताभिन्नैव सामग्रीति दिक् ।

श्लेषस्थले एकपदोपात्तयोरभेदोऽव्यंजनया प्रतीयते, वैयंजनिक बोधे बाधोनविरोधी । श्लेषमूलका भेदाध्यवसायाच्च क्रिययोरेककर्मत्व सहपदेन ध्वननवृत्त्याप्रत्याप्यते । एवमेव सकलकलं पुरं चंद्रमण्डलमिवे त्यादौ [स]कलकल सहितस्य सकलकलायुक्तस्यच श्लेषभित्तिकाभेदात स एवसाधारणधर्मतया परिस्फुरतीति तु रसविद्याविदः । श्लेषस्थ ले पयःपदस्य पयःपदवाच्यत्वावच्छिन्ने लक्षणा, तत्कर्मत्वं च धारण पानयो रुभयो रप्य बाधितमेव । एवं पुरचन्द्रयोः सकलकल पद प्रतिपाद्यत्व मेव साधारणो धर्मइति व्यंजना विद्वेषिणः ।

नन्वेवं "पुमान् स्त्रिये" ति सूत्रे स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यत इत्यादि व्याख्यान मनुपपन्नं, मुख्य क्रिया कर्मण्य नभि-

हिते गौण क्रियाकर्मणि सहयुक्त तृतीयाया असाधुत्वात्; अन्यथा ग्रामेणसह गच्छतीत्यपि प्रसज्येत, तथाच प्रकृते स्त्रीकर्मकोक्तिस-मानकालीनाया मुक्तौ पुमान् शिष्यत इति कथ मवगम्यत इति चेत्? पुंसइति कृद्योग लक्षण षष्ठ्यन्तपदमनुषज्य पुमान् स्त्रियेति वाक्यस्यो पपादनीयत्वात्। एवमेव यत्कर्तव्यं तदनया सहेत्यत्रापि पत्येति पद मध्याहरणीय मिति प्रांचः। वस्तुतो यत्रैक द्रव्ये क्रियाद्वय निरूपितं कारक मभिधानीयं, तत्र प्रधानीभूत क्रिया कारक प्रतिपादिका विभक्तिरेव प्रयोक्तव्या, गुण क्रियाकारकं तत्स मभिव्याहृतया प्रथमादिविभक्त्यैव प्रतिपाद्यते, संसर्ग मर्यादयैववा भासते, पक्त्वौ दनो भुज्यत इत्यादौ तथा दर्शनात्। उक्तंच "प्रधाने तरयो र्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक्। शक्ति र्गुणाश्रया तत्र प्रधान मनुरुध्यते। "प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभि धीयते। यदा तदा गुणे तद्व दनुक्तापि प्रतीयते॥" इति। स्त्रियासहोक्तौ पुमान्शिष्यत इत्यत्र प्रधानाक्रियायाः शिष्यति नोपात्तायाः कर्तृकारके आख्यातेनोपात्ते गुणक्रियाया वचनस्य कर्मत्वं विनापिकृद्योगषष्ठ्या प्रथमया प्रतिपाद्यते संसर्गमर्यादयावाभासत इति नपुंसइति पदमध्याहर्तव्यं। एवमेवशाकेनसहपक्त्वौदनो भुज्यते पत्न्या सहपक्त्वा भुङ्क्ते ओदनं पतिरित्यादयोपि प्रयोगाः सूपपादाः।

शाब्दिकास्तु सहपदं व्यंजक मेव, नतु वाचकं, क्रियायाः समानकालीनत्वादिसंसर्गेनान्वयः। अतएव सह प्रयोगं विनापि पुत्रेणाग च्छति पितेति वाक्य प्रामाण्यं वृद्धो यूनेति निर्देशेन ज्ञाप्यत इति प्राहुः।

व्यक्तिर्जात्या सह भासत इत्यत्र क्रिययो स्तादात्म्यं सहार्थः, भासतेर्ज्ञान माख्यातस्य तृतीयायाश्च विषयतालक्षणं गौणं कर्तृत्वम्। तथाच जातिकर्तृकभानाभिन्नं व्यक्तिकर्तृकं भानमित्यन्वय बोधः। जा·

स्याखद व्यक्तिमवगाहते बुद्धिरित्यत्र तृतीया द्वितीययोः विषयतारूपं कर्मत्वं, अवगाहते निरूपकत्वफलकोविषयितारूपो व्यापारः, आख्यातोपात्तं गौणमगौणं वा कर्तृत्वं प्रकृत्यर्थ विशेषितं तद्विशेषणंवा, गौण प्रधान क्रिययो विशेषणतया विशेष्यतयावा, प्रथमान्त विशेष्यक शाब्द बुद्धिपक्षे गुणक्रियाया द्वेधान्वयः । तथाच जातिकर्मकावगाहन कर्तृ बुद्धि जातिकर्मकावगाहन समान कालीन व्यक्त्यवगाहन कर्त्रीत्यन्वय बोधः । सहपद तुल्यार्थाश्च साकसार्धं समं शब्दाः ।

महाशरीरे वैजात्यविशेषो यासमग्रता ।
तदभावो यद्विकारात् तृतीया तत इष्यते ॥ १ ॥

सन्तितावच्छरीरेषु समग्रत्वलक्षणा मनुष्यत्वव्याप्या ब्राह्मणत्व व्याप्या वा जातयः, यदवच्छिन्ने विजातीयानां त्वगसृगस्थिपादादीनां समवायिकारणता । अस्थिवृत्तिसमवायेन महाशरीरोत्पत्तौ तादात्म्येनास्थिकारणं, अतो नमांसे व्यभिचारः । काणखञ्ज शरीरादौ च न साजातिः, तदवच्छिन्नसमवायिकारणस्या विकृतचक्षुर्गोलकपादादेरभावात् । एव मधिकावयवेपि त्रिलोचनादौ न साजातिः, अधिकस्य तृतीयलोचनस्य तत्सामग्र्या मनुप्रवेशात् । तथा च "येनाङ्गविकार" इति सूत्रे 'येनांगेनांगिनो विकारस्ततस्तृतीये'ति वृत्तेरयमर्थः- यत्समवेतत्वप्रयुक्तो महाशरीरत्वजातेरभावः खण्डशरीरे ततःप्राणि प्रतीकात तृतीयेति । अवयवस्य विकारस्तु फलतः सिद्ध्यति, विकृतावयवसमवेतत्वस्य महाशरीरत्वाभाव प्रयोजकत्वात । अक्ष्णाकाण इत्यत्राक्षिपदं गोलकपरं, समवेतत्वप्रयुक्तसामग्र्याभाव स्तृतीयार्थः, काणपदस्य चक्षुरधिष्ठित गोलकारब्धत्वे सति चक्षुरनाधिष्ठित गोलकसमवेत शरीरमर्थः । तथा च गोलकसमवेतत्व प्रयुक्तसमग्रत्वाभाववान् चक्षुरधिष्ठितानाधिष्ठित गोलकसमवेतः पुरुष इत्यन्वयबोधः । गोलकस्यविकारः कनीनिकोपघातादिप्रयुक्तो वैजात्य विशेषाभाव आक्षेपलभ्यः, अविकृतचक्षुरारभ्यत्वस्य महाशरी

रत्वाभाव प्रयोजकत्वाभावात । प्रयोज्यप्रयोजकभावस्तु व्याप्य-व्यापकभावस्स्वरूपसम्बन्धविशेषोवा । एवं पादेन खञ्जइत्यत्र पाद वृत्ते स्तत्संस्थानवृत्तेर्वा जातिविशेषस्याभाववति पादे समवेतः खञ्जपदार्थः । तथाच पादसमवेतत्वप्रयुक्तसामग्र्याभाववान् यथा स्थितपादसमवेत इत्यन्वयबोधः । यदि चामूलमुत्खातैकगोळको लून पादको वा काणः खंजश्च भवति, तदा चक्षुरधिष्ठितगोळकद्वया समवेतत्वे सति चक्षुष्मद्गोळसमवेतः काणः; समग्रपादद्वयासमवेतः पादसमवेतः खंजः; तादृशस्थले चाक्ष्णा पादेनेति सम्बध्यते ।

वस्तुतस्तु तृतीयाया विकारोर्थः, सच क्वचिन्नाशः, क्वचि दुपघातः, क्वचि च्छापादिः । तथा चाक्ष्णा काण इत्यत्राक्षिविकार प्रयुक्तचक्षुःशून्यत्ववद्गोळकवान् तत्प्रयुक्तचक्षुष्मद्गोळकद्वयासमवेतत्व वान् वेत्याकारको बोधः । काकगोळकस्य तु शाप एव विकारः । अत एव "एत मक्ष्णा काणी चकार च रामो रघुराजपुत्र" इति मुरारिः । मुखेन त्रिलोचन इत्यत्र मुखे लोचनत्रयवत्ताप्रयुक्तो विकारः सामग्र्यविशेषस्याभावः तत्प्रयुक्तो महाशरीरत्वाभावः, गोळकाभ्यां मुख मुखेन शरीरं प्रारभ्यत इत्यभिप्रायेण मुखेन त्रिलोचन इति माघः । वपुषा चतुर्भुज इत्यत्र वपुःपदं शरीरपूर्वार्धपरमिति दिक् ।

हेतौ तृतीया हेतुस्तु कारको ज्ञापको द्विधा ।
जन्यत्वं ज्ञाप्यता तस्या अर्थ इत्येकदेशिनः ॥ ४ ॥

"हेतौ तृतीये" त्यनुशासनेन हेतोः प्रकृतिलभ्यतया हेतुत्वे तृतीयावाच्यत्व मनुशिष्यते । हेतुश्च द्विविधो जनको ज्ञापकश्च । दण्डेन घटो धूमेन वह्निरित्यादा वाधाराधेयभावेन दण्डहेतुत्वयो धूम ज्ञापकत्वयोश्च निरूपकतयाच कारणताघटयो र्ज्ञापकतावह्न्योश्चान्वयः ।

मणिकृतस्तु न ज्ञापकत्वं तृतीयार्थः, चक्षुषा रूप मिति प्रयोगप्रसंगात; धूमस्याज्ञापकतया धूमेन वह्निरित्यप्रयोगप्रसंगात ;

अननुशासना च्च । किन्तु धूमेन वह्निरित्यत्र धूमपदं धूमज्ञाने वह्नि पदं वह्निज्ञाने ज्ञायमानवह्नौ वा लाक्षणिकम् । हेतुताच तृतीयार्थः । तथा च धूमज्ञानवृत्तिहेतुतानिरूपकज्ञानविषयो वह्निरित्यन्वयबोधः । चेष्टया पचतीत्यादौ चेष्टाज्ञाननिष्ठहेतुतानिरूपकज्ञानविषयभावनेत्य न्वयबोधः । भावनावाचिन आख्यातस्य ज्ञायमानभावनायां लाक्षणि कत्वात आख्यातार्थैकदेशे ज्ञाने निरूपकतया तृतीयार्थहेतुत्वस्यान्वयः । विभक्त्यर्थयो र्न परस्पर मन्वय इति पुन रप्रामाणिकम् । एवं प्रत्यक्षो पजीवकत्वेन निरूप्यत इत्यादौत्वप्रत्ययः प्रत्यक्षोपजीवकत्वज्ञाने लाक्षणिकः । तन्निष्ठजनकतानिरूपकत्वं निरूपणे भासते । प्रत्यक्षोप जीवकत्वसंगते ज्ञानं च तज्जिज्ञासया जिज्ञापयिषया वा प्रयोजक त्वेन निरूपणजनकम् । यजेतेति वेदेन याग इष्टसाधन मित्यादा वपि वेदज्ञानजन्यज्ञानविषयेष्टसाधनत्ववान् याग इत्यन्वयबोध इत्याहुः ।

एकदेशिनस्तु जनकत्वं ज्ञापकत्वंवा न तृतीयार्थः, तथासति घटो नरासभेनेतिवत घटो नदण्डेनेति प्रयोग प्रसंगात; दण्ड निष्ठ हेतुताया अभावस्य घटे सुतरांसत्त्वात । नच निरूपकता संसर्गो वृत्तिनियामको येन तत्संसर्गावच्छिन्न प्रतियोगिताको हेतुत्वाभाव स्तृ तीया समभिव्याहृतेन नञा बोध्यते । नापि वृत्त्यनियामक सम्बन्धः प्रतियोगिता वच्छेदक इति जन्यत्वं ज्ञाप्यत्वंच तृतीयार्थ इत्याहुः । तच्चिन्त्यं, वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे घटो न पारिमाण्डिल्येनेत्यादौ घटे पारिमाण्डिल्य जन्यत्वाभावो प्रसिद्ध प्रतियोगितया नबोधयितुं शक्यः, तृतीयार्थेच निरूपकता संसर्गा वच्छिन्न प्रतियोगिताकः पारिमाण्डिल्याभाव श्चा प्रसिद्ध इत्यनन्वय प्रसंगादित्यधिक मुपरिष्टात ।

हेताविति सूत्रे फलमपि हेतुः । अध्ययनेन वसतीत्यत्राध्ययनफलको वासो वाक्यार्थः । तत्फलकत्वं च तदिच्छाप्रयोज्या

चारविषयत्वं, न तु तज्जनकत्वं, निर्वाणेन सुगत मुपास्ते जाल्म इत्यादौ सुगतोपासने निर्वाणजनकताया बाधात ।

तुलोपमान्यशब्दार्थे सादृश्यप्रतियोगिताम् ।
तृतीयाप्याह षष्ठ्येव स्या त्तुलोपमयो र्द्वयोः ॥ ६ ॥

सादृश्यवाचकपदसव्यपेक्षा तृतीया षष्ठी च सादृश्यान्वितं प्रतियोगित्व मभिधत्ते । चन्द्रेण चन्द्रस्य वा सदृशं तुल्यं समं वा मुख मित्यादौ चन्द्रप्रतियोगिकसादृश्यवन्मुख मित्यन्वयबोधः । तत्र यदि सादृश्य मतिरिच्यते, तदा तत्प्रतियोगित्वमपि तथा । यदि च वृत्तितद्धर्मवानेव सदृशपदार्थः, तदा वृत्त्यन्वयिनिरूपकत्वमेव प्रतियोगित्व तृतीयार्थः । तथा च चन्द्रनिरूपकवृत्तिमद्धर्मवन्मुख मित्यन्वयबोधः । सादृश्यघटकभेदे च तृतीयार्थः प्रतियोग्यनुयोगिभाव स्वरूप एवान्वेति, घटेन रहितं शून्यं वा भूतल मित्यादौ प्रतियोगित्वार्थतृतीयादर्शनात । भेदाविशेषितसाधर्म्यार्थकसदृशशब्दादि योगेपि वृत्त्यान्वतानिरूपकत्वाभिका तृतीया , रामरावणयो र्युद्धं रामरावणयो र्युद्धेन सदृश मित्यपि प्रयोगात । एतादृशानन्वयालंकारे प्रथमतो रामरावणयुद्धनिरूपितवृत्तिकधर्मवद्रामरावणयुद्धमितिबोधः । ततो भेदांश मपहाय साधर्म्यमात्रे लाक्षणिकपदप्रयोगफलविधया निरुपमं रामरावण युद्धमिति वैयंजनिकोबोधः । समानसः शाब्दो वेत्यन्यदेतत । सदृशपदं निरुपमे, युद्धपदं रामरावणयुद्धेतरत्र लाक्षणिकं रामरावणयो रिति पदं लक्षणातात्पर्यग्राहकमिति काव्यमार्गाविरुद्धम् ; [अ] निरूढलक्षणायाः प्रयोजनशून्यत्वेनेयार्थत्वोपगमात । सादृश्यवाचिनोरपि तुलोपमयो र्योगे चन्द्रस्य तुलामुपमां वा मुखं धत्त इत्येवप्रमाणम् । नतु चन्द्रेणेति । कथं तर्हि " तुलां यदारोहति दन्तवाससे" ति, "स्फुटो पमम्भूतिसितेन शम्भुने " ति प्रयोगइति चेत ? सहपदस्याध्याहारेण तदर्थस्य संसर्गविधया वा भाने सहयुक्ते तृतीयाप्रयोगात । तथा च दन्तवासः कर्तृक तुलाकर्मकारोहण समानकालीन तुलारोहणकर्तेति, भूतिसित

शम्भ्वभिन्नस्फुटोपम समानकालीन स्फुटोपमाभिन्न नारदं, इति चान्वय बोधः ।

परंतु चैत्रेणसंयुज्यते समवैतीत्यादौ निरूपकत्वं, निर्वैरेण वैरायते निर्मत्सरेण सहस्पर्धते इत्यादौ विषयविषयिभावः, तेन सहोपमीयते तुल्यते इत्यादौ तदीयत्वादि सहार्थः । अत एव "तद्गुत्तमांगजैः समश्रमर्येव तुलाभिलाषिण" इति श्रीहर्षः । सहयुक्ते तृतीयातु साधुत्वार्थं त्याहुः ।

प्रकारोद्विविधः विशेषणमुपलक्षणं च । तत्र तद्बुद्धिसमानकालीनत्वे सति तद्बुद्धिप्रकारोविशेषणम् । प्रमेयोद्रव्यं गौरिति प्रतीतौ गोत्वादि । तद्बुद्ध्यसमानकालीनत्वे सति तद्बुद्धिप्रकारउपलक्षणं । यथा गुरुणाटीका, कुरुणाक्षेत्रमित्यत्र कुरुगुरू । अत्र हि तत्कालनिष्ठस्य ध्वंसस्य कादाचित्काभावस्य प्रतियोगित्वं सम्बन्धश्च तृतीयार्थः । तथाचा विद्यमानस्य गुरोर्टीका कुरोः क्षेत्रमित्यन्वयबोधइति केचित् ।

"इत्थम्भूतलक्षणे तृतीये" ति सूत्रे अतीतार्थकोपि निष्ठाप्रत्ययोपि साधुः । इत्थं भूतस्य अतीतस्य लक्षणेसम्बन्धे बोध्ये तृतीया साधुरिति सूत्रार्थः । इत्येतन्मतोत्तम्भनावसरे मिश्राः – विशेषणत्वं प्रकारत्वं च पर्यायशब्दौ । योयस्यां बुद्धौ यत्रप्रकार स्सतत्रविशेषणं। विशेषणोपस्थापक मविशेषण मुपलक्षणम् , यथा काकेनोपस्थितः संस्थानविशेषादिः देवदत्त गृहविशेषणीभूय भासतइति तत्प्रतीतावुपलक्षणं काकः । एव मनुमितौ लिंगस्य शाब्दबोधेपदस्य उपलक्षणत्वमिष्टमेव । काकेन देवदत्तगृहाइत्यत्र च काकज्ञानजन्य बुद्धिविषया देवदत्तगृहा इत्यन्वयबोध इत्यपरे ।

विशेष्ये साक्षात्संसृष्टं विशेषणं, परम्परयोपलक्षम् । यथाह शिवादित्यः- "व्यावर्त्तनीयमधितिष्ठति यद्धिसाक्षादेत द्विशेषणमतो विपरीतमन्यत्। दण्डीपुमानिति विशेषणमत्रदण्डः पुंसोनजातिरनुदण्डमसौ

च तस्ये " ति । अनुदण्डं दण्डमनुगतादण्डात्व जातिः पुंसो नविशेषणम्, किं त्वसौदण्डस्येत्यर्थ इत्यपरे ।

मणिकृन्मतानुपायिनस्तु विशेषण मुपलक्षणमिति परिभाषा नानार्था । यत्र दण्डीपुरुष इति ज्ञानं, तत्र ततो निर्दण्डि पुरुषव्यावृत्ता दण्डी पुरुष इति निश्चयः तत्र दण्डो विशेषण मित्युच्यते । यत्रैकैकस्या एव व्यावृत्ते रनुयोगिता प्रतियोगितावैक धर्मावच्छिन्ना तत्र तदनुयोगिता वच्छेदकत्वेन तत्प्रतियोगिता वच्छे दकाभाव प्रतियोगित्वेनच प्रतीयमानत्वं विशेषण पद प्रवृत्तिनिमित्तं : अतएव श्वेतेतरकरवीरस्य कुवलयस्य व्यावृतौ पुण्डरीकत्वा वच्छेदेन गृह्यमानायां श्वेतत्वं न कमलविशेषणम् । अतएव चेदं विशेषणत्वं न व्यावृत्ति बुद्धे र्विषयः, किन्तु तदनुव्यवसायादेः । काकतो गृहा देवदत्तस्ये त्यादौ देवत्त स्वत्व रहित गृहव्यावृत्तिः संस्थान विशेषावच्छेदेन गृह्यतइति काको न विशेषणम् । अपितु विशेषणान्यत्वेसति व्यावृत्ति बुद्धि प्रकारतया तदुपस्थापकतया व्या वर्तकतयावोपलक्षणम् । अतएव प्रमेयत्वादे र्विशेषणोपलक्षण बहि र्भावात् प्रकारो द्विविध इति प्रतर्कं गृहीत्वा व्यावर्तक इति शेषो- मिश्रैः पूरितः । इयांस्तु विशेषः मिश्रमते विशेषणत्वं वस्तुसदेव व्यावृत्त्यधिकरणता वच्छेदकत्वम् । तच्च संयोगाद्य वच्छेदकत्वात् स्वरूप सम्बन्धविशेषः । तस्य प्रामाणिकत्व द्योतनाय मणौ प्रत्यायय व्यावृत्तीत्यादि निर्देशइति । तत्र "व्यावृत्त्युल्लेखानन्तरमेवहि विशे षण प्रत्यय" इति मणिवाक्यं दुरुपपादम् । उपलक्षण तृतीयायास्तु नोपलक्षणत्वं शक्यं, किन्तु वस्तु सत्युपलक्षणे प्रतिपादकेनोपस्थापिते सम्बन्धमात्रम् । काकेन देवदत्तगृहा इत्यत्र काकसम्बन्धिनो देव दत्तगृहा इत्यन्वय बोधः । प्रमेयत्वादिच न स्वरूप सद्व्यावर्तक मिति नप्रमेयत्वेन घटइति प्रयोगः । यत्तु पशुना यजेतेत्यादौ पशु गतमेकत्वं विशेषणं, गृहं सम्मार्ष्टीत्यत्र गृहगत मुपलक्षणमिति छान्दसानां

व्यवहारः, अत्र विशिष्टान्वय तदन्वय निबन्धनः । विशिष्टान्व-
यस्तु त्रिविधः - पशुना यजेतेत्यादौ तृतीयापात्त करणतायां यागभाव-
नायां च पशोरन्वयं एकत्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकः संसर्गावच्छिन्न
इत्येकः । पशौ तद्विशेष्यतापन्नैकत्वे च प्रकारता पर्याप्तेति द्वितीयः ।
एकत्वे प्रकारत्वद्वयम् अन्योन्यावच्छिन्नं - एकं पशुविशेष्यतया
द्वितीयं भावनादिविशेष्यतया निरूपितम्, एक मेवथा भिन्न
विशेष्यता द्वय निरूपक संसर्गता युगला वच्छिन्न मिति
तृतीयः कल्पः । तथा च यदि दण्डावच्छिन्नः पुरुषसम्बन्धो विव-
क्षितः, तदा दण्डस्य विशेषणत्व मितरथातूपलक्षणत्वम् । उपलक्षणतायां
दण्डेन पुरुष मानयेत्यादि प्रमाणम् । प्रमेयः प्रमेयपदवाच्य इत्यादौ
विशेष्यान्वयिवाच्यतादात्म्यान्वयितया प्रमेयस्य अपि विशेषण मित्याहुः ।

ननु तृतीयायाः सम्बन्धमात्रार्थकतया प्रमेयत्वेन द्रव्यत्वेन वा
पुरुष मानयेत्यादिकः कुतो न प्रयोग इत्युच्यते -

अभावप्रतियोगित्वं वैशिष्ट्यं च तृतीयया ।
कथ्यते तत्र लक्ष्यस्य पुरुषादे र्द्विरन्वयः ॥ ६ ॥

दण्डेन पुरुष इत्यादौ अभावप्रतियोगित्वं वैशिष्ट्यं च
तृतीयार्थः । तत्राभावे पुरुषः, तत्प्रतियोगित्वं च दण्डत्वावच्छेदेन
दण्डे, तच्च वैशिष्ट्ये, तत्पुरुषे ; त्वतीत्युपलक्ष्यस्य विशेषण
तया विशेष्यतयाच द्वेधा वाक्यार्थान्तु प्रवेशः । पुरुष निष्ठात्यन्ता
भाव प्रतियोगि दण्ड विशिष्ट पुरुष इत्यन्वय बोधः । प्रत्येक गु-
णानां द्रव्य निष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वेपि न गुणत्वावच्छेदेन तथेति
गुणेन द्रव्यमिति नप्रयोगः, उपलक्षणता वच्छेदक धर्मावच्छेदेन
तृतीयार्थान्वय व्युत्पत्तेः । " कलक्वणित गर्भेण कण्ठेना घूर्णितेक्ष-
णः । पारावतः परिभ्रम्य रिरंसु श्चुम्बति प्रिया " मित्यत्र कलक्वणित
गर्भकण्ठत्व मेवोपलक्षणतावच्छेदकं, तत्र न पारावत निष्ठात्यन्ता-

भाव प्रतियोगिता वच्छेदकत्व बाधः । अत्यन्ताभावो वैशिष्ट्यं च तृतीयार्थः,अत्यन्ताभावे न्वयितावच्छेदका वच्छिन्न प्रतियोगितया वैशिष्ट्येच निरूपकतया दण्डस्यान्वयः, पुरुषत्व सामानाधिकरण्येन दण्डाभावो दण्डवैशिष्ट्यं चान्वेति इत्यपि वदन्ति ।

अवच्छिन्ना प्रतियोगिता तृतीयार्थः, तत्रावच्छिन्नत्वे दण्डस्य पुरुषत्वविशिष्टे च प्रतियोगित्वस्यान्वयः, तथा च दण्डावच्छिन्न प्रतियोगितावान् पुरुषइत्यन्वयबोधः । पुरुषत्वव्यापकं प्रमेयत्वादिकं तद्व्याप्यं चैत्रत्वादिच्च न पुरुषत्वावच्छिन्न प्रतियोगितावच्छेदकं, व्याप्यव्यापकभावापन्नयो रेक प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति प्रमेयत्वेन चैत्रत्वेनवा पुरुषइति न प्रयोग इत्यपरे ।

यजतेपशुनारुद्र मित्यादौ दानवाचके ।
यजतौ कर्मता माह तृतीयाधारतां क्वचित् ॥ ७ ॥

पशुनारुद्रंयजतइत्यादौ पशुंरुद्राय ददातीत्यन्वयबोधः । कर्मणि तृतीयासम्प्रदाने द्वितीया । पुष्येण स्नायादित्यत्र कालिकमाधारत्वं तृतीयार्थः, पुष्यपदं पुष्यचन्द्र संयोगावच्छिन्नकालपरम् । भोगेन प्रसित उत्सुकइत्यत्र तृतीयाविषयत्वलक्षणं गौणमाधारत्वमभिधत्ते ।

कालाध्वात्यन्तसंयोगाक्रियाचे दपवर्गिणी ।
तृतीया युज्यते तर्हि द्वितीयैवान्यथा भवेत् ॥ ८ ॥

"अह्नाक्रो शेन वानुवाको ऽधीत" इत्यादाव हस्त्व क्रोशत्वादि व्यापिकीं कालिकीं दैशिकी माधारतां तृतीया ब्रूते, यदि फलवती क्रिया धातूपात्ता । फलत्वन्तु यदिच्छा प्रयोज्याचारविषयः क्रिया तत्त्वम् । तदुपहिताक्रिया तथा । अध्ययनाचारश्च दृढ़ संस्कारेच्छा प्रयोज्य इति दृढ़संस्कारोपहिताध्ययने धातुर्लाक्षणिकः । यत्रतु क्रियायां न फलोपधानं 'मासमधीतोऽपि नाभ्यस्त' इति, तत्र

द्वितीयैव प्रमाणम् । अत्यन्त संयोगमात्रं तृतीयार्थः अन्यस्तु व्यंजनागम्यः । दिवसेन भवान् युद्धचेतेत्यत्र दिवसाभिव्यापकंभवत्कर्तृकं युद्धमिति प्रथमः, विजय फलेनोपहितं युद्धमिति द्वितीयश्च बोध इति प्रकाश काराः ; तत्र तवशत्रु र्दिवस मयुद्धयत नतु दिवसेनेत्यत्र गति श्चिन्त्या। फलोप हितत्वस्य पदार्थत्वादेतु दिवसाभिव्यापक युद्धकर्ता दिवसाभि व्यापक फलोपहित युद्धकर्तृत्वाभाववांश्च तव शत्रुरित्यन्वयबोधः ।

इति तृतीयाविवरणम ॥

ङेभ्यांभ्यसश्चतुर्थी सा सम्प्रदानत्व वाचिका ।
सम्प्रदानन्तु दानस्य क्रियायावा फलोपयुक् ॥ १ ॥

ङेभ्यांभ्यसितिचतुर्थी । तत्र ङकारोनुबन्धो नवाचककोटिप्रविष्टः । चतुर्थ्यर्थस्तु सम्प्रदानत्वम् । तत्र ददातेः स्वत्वध्वंस जनको व्यापारोर्थः । अतएव स्वत्वध्वंसवत्तया हिरण्यादेः कर्मत्वं । उत्सर्गेपि ददाति र्मुख्यएव । विक्रयादावपि ददातिप्रयोगो दृश्यते गोमिथुनमादायकन्यां ददाति इत्यादौ ।

यद्वा उपेक्षायां ददातिव्यवहाराभावात् स्वत्वानुकूलस्त्यागो ददात्यर्थः । त्यागस्तु नमम किं त्वस्येत्याकारो नममेत्यनेनोपेक्षा साधारणेन स्वत्वध्वंसम्प्रतिजनकः । स्वत्वध्वंसप्रकारतानिरूपित विशेष्यतासंसर्गेण तत्पुरुषीय त्यागस्य विशेषणतया तत्पुरुषीय स्वत्वध्वंसं प्रति जनकत्वात । किन्त्वस्येत्यनेन परस्वत्वं प्रतित्यागस्य जनकता। स्वत्वध्वंसोव्यापारः । अतएव चिरान्तरितेपि त्यागे सम्प्रदानानुमत्या तदीयं स्वत्वं जन्यते, नजन्यतेच चोरकर्तृकत्यागेन परस्वत्वं । पूर्वस्वामि स्वत्वस्य स्वत्वान्तरप्रतिबन्धकत्वात ।

यत्तु त्यागस्योपेक्षासाधारणेन रूपेण स्वत्वनाशं प्रत्येव जनकत्वं नतु स्वत्वे, प्रमाणाभावात् ; "सप्तवित्तागमाधर्म्या लाभोदायः क्रयोजयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रहएवचे"त्यत्र, "याजनाध्यापनप्रतिग्रहै ब्राह्मणोधनमार्जयेत् "इत्यत्रच, प्रतिग्रहस्यैव स्वत्वोपायत्वाभिधानात् । प्रतिग्रहस्यापीदं ममेत्याकारानुमतिस्वरूपस्य समित्कुशाद्युपादान साधारणेन रूपेण स्वत्व जनकत्वम् । तत्पुरुषनिरूपितस्वत्वं प्रति तत्पुरुषसमवेतस्वीकारस्य विशेष्यतयाकारणत्वात् । तथा च स्वत्वमात्रं चतुर्थ्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थस्य निरूपकतयान्वयः ; जनकतया च स्वत्वस्य ददात्यर्थफले स्वत्वध्वंसे ऽन्वयात ब्राह्मणाय गान्ददातीत्यादौ ब्राह्मणनिरूपितस्वत्वजनकगोनिष्ठ स्वत्व ध्वंसजनकत्यागवा नित्यन्वयबोधः । व्यधिकरण स्वत्वं प्रतिगविस्वत्वध्वंसस्यजनकतया स्वत्वे गोवृत्तित्वमर्थाल्लभ्यते। तेन पुत्रस्वाराज्यकामनया दीयमानायां गवि पुत्राय गान्ददातीति न प्रयोग इति ।- तन्न स्वत्व ध्वंसजनकत्यागमात्रस्य ददात्यर्थत्व उपेक्षायामपि ददातिप्रयोगापत्तिः । दानस्य स्वत्वं प्रत्यकारणत्वे अन्यमुद्दिश्यत्यक्तेन्यस्योपादाने स्वत्वोत्पत्तिप्रसंगात् । उपादानमात्रस्य स्वत्वकारणत्वे समित्कुशादाविव प्राप्तनाष्टिक हिरण्यादावपि उपादानमात्रेण स्वत्वोत्पत्तिप्रसंगात् । उपादानेन स्वत्वेजननीये समित्कुशादीनां तादात्म्येन सहकारित्वाभ्युपगमे तु दानस्यापि विशेषसामग्रीघटकत्वमावश्यकम् । तत्पुरुषीय स्वत्वप्रकारतानिरूपित विशेष्यतासंसर्गेणत्यागस्य तत्पुरुष स्वत्वं प्रतिकारणत्वम् । स्वत्वध्वंसस्तुव्यापारः । ब्राह्मणाय गान्ददातीत्यादौ निरूपकत्वं स्वामित्वंवा चतुर्थ्यर्थः । तथा च ब्राह्मणनिरूपितस्य ब्राह्मणसमवेत स्वामित्व निरूपितस्य वा स्वत्वस्य स्वत्वध्वंसव्यापारेण जनकस्त्यागोवाक्यार्थः । भवतु वा स्वत्वस्योद्देश्यत्वाख्य विषयतासंसर्गेण त्यागान्वया स्वत्वोद्देश्यकत्वरूप स्त्यागएव ददात्यर्थः । अतएव स्वत्वानुपहिते प्युत्सर्गे ब्राह्मणस्य सम्प्रदानत्वं ददातेश्च मुख्यत्व मुपपद्यते ।

यत्तु - उत्सर्गेणापि समनन्तरमेव सम्प्रदानस्वत्वं जन्यते । अतएव तदुद्देश्येन त्यक्तेधने तस्मिन्न प्रतिगृह्यैव निधनमुपगते त त्पुत्राणां स्वत्वोत्पत्तिरुपपद्यते, तद्व्यक्तिमरणजन्यस्वत्वध्वंसस्य स्व त्वध्वंसव्यापारेण तद्व्यक्तिमरणस्य वा तत्पुत्रस्वत्वं प्रति जनकत्वात् । अपुत्र व्यक्तिमरणजनित स्वत्वध्वंसस्य तत्पत्नीस्वत्वं प्रत्येवजनकत्वम् , 'अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामी' ति स्मरणात । ऋतुमपेक्ष्यनिधनमुप गते पितरिजातमपि स्त्रीस्वत्वं पुत्रोत्पत्त्या नाश्यते, पितृमरणजनित त त्स्वत्वनाशेनच मातृस्वत्वनाशानन्तरं पुत्रस्वत्वं जन्यते, तादृशस्थलेच मात्रा विक्रीते न पुत्रस्वत्वोत्पत्तिः, क्रेतृ पुरुषस्वत्वस्य प्रतिबन्धकस्य नाशकाभावात्- इत्यवश्यमुत्सर्गे व्यवहितस्यापि पुंसः स्वत्वं जन्यतइति । तत्र एवमपि मृतं प्रोषितमुद्दिश्यत्यक्ते तत्पुत्रस्य स्वत्वानुत्पादप्रसंगात् उत्सर्गेव्यवस्थान्तरस्यावश्य माश्रयणीयत्वात । ब्राह्मणमात्र मुद्दिश्यत्यक्ते तुलापुरुषादौ ब्राह्मणसामान्य स्वत्वोत्पादप्रसंगात परस्वे दातु र्विभज्यवि तरणेप्यनधिकार प्रसंगात । इत्थंच सम्प्रदानमित्यन्वर्थ संज्ञाबलात् दान फलस्वत्वनिरूपकत्वमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या मुख्यार्थ इतिदार्शनिकाः ।

शाब्दिकास्तु - ददातेः स्वत्वध्वंसः स्वत्वंच फलविधयार्थः, त्यागक्रियाफलद्वयमप्येकेनैव साकांक्षं । द्वितीयोपात्तमधिकरणं स्वत्वे स्वत्वं ध्वंसेच यौगपद्येनान्वेति । गां ददातीत्यत्र गोवृत्तेः स्वत्वस्य स्वत्वध्वंसस्य चानुकूल स्त्यागो वाक्यार्थः । तेन ग्रामलाभकामनया नीयमानायां गवि गां ग्रामं ददातीति न प्रयोगः । चतुर्थीतु धात्वर्थ फलान्वयिप्रीत्यादिफलान्तर मभिधत्ते । तेन गां ददाति ब्राह्मणाये त्यत्र ब्राह्मणप्रीतिजनक गोवृत्तिस्वत्वस्य गोवृत्तिस्वत्वध्वंसस्य चानु कूल स्त्यागो वाक्यार्थः । प्रीति मजनयत्यपि स्वत्वे यदि ददाति प्रयोगः, तदा तत्रेष्यमाणं प्रीतिजनकत्वमेव चतुर्थ्यर्थः । इच्छायां

चतुर्थ्यन्तप्रकृत्यर्थस्य विषयतयान्वयः। ब्राह्मणविषयतानिरूपित प्रीतिविष यतानिरूपित जनकत्वविषयतानिरूपित विषतयाभिप्रायः स्वत्वेऽन्वेति ।

अत एव " कर्मणा य मभिप्रैति स सम्प्रदान " मिति (१·४ ३२) सूत्रे फलगोचर मभिप्रायविशेषमेव चतुर्थ्यर्थतया पाणिनिरुदाजहार । तत्र सम्प्रदानपदं नान्वर्थसंज्ञकं, येन दानजन्यफलभागेव सम्प्रदान संज्ञस्स्यात् ; किन्तु क्रियान्तरजन्यफलवदपि सम्प्रदानमिति सज्ञा- यते, " क्रियाग्रहणं कर्तव्य " मिति वार्तिकात् । चतुर्थ्युपात्तं च फलं क्वचि दनुकूलतया धात्वर्थफले ऽन्वेति, यथा " ब्राह्मणाय ददाती ", त्यत्र दानफलस्वत्वे ब्राह्मण प्रीतिः, " वृक्षायोदकं सिञ्चती " त्यत्र क्रियाफले जलसंयोगे वृक्षपुष्टिः, " यद ग्नये च प्रजापतये च जुहोती " त्यत्र च वह्नि संयोगफलप्रक्षेपात्मक होमफले वह्नि संयोगे ऽग्निप्रजापति स्वाम्यं तस्येति वा, ' विप्रायान्नं निर्वपती ' त्यत्र निर्वाप फले विक्लृतौ विप्रभोजनं, " खण्डिकोपाध्याय शिष्याय चपेटां ददाती " त्यत्राभिघात फलकाक्रियाफले अभिघाते शिष्यव्यथा, ' अजां ग्रामाय नयती ' त्यत्र कर्मानुकूलव्यापारात्मक नयनफले कर्मणि ग्राम संयोगः ।

यत्र च नयतिना संयोगोप्युपात्तः, तत्र परया कर्मसंज्ञया संप्र- दानताबाधात् ' अजां नयति ग्राम ' मित्येव प्रमाणम् । एवं गमनजन्य फलस्य चैत्रेपि सम्भवेन ' चैत्र श्चैत्राय गच्छती ' ति प्रयोगापादन मपि परास्तम् , परया कर्तृसंज्ञया सम्प्रदानसंज्ञाबाधात् ।

क्वचि च्चतुर्थ्यर्थः प्रधानक्रियाया मन्वेति, यथा, ' आत्मनेहै पुत्रः प्रियोभवती ' त्यत्र पुत्रप्रियभावे आत्मनः प्रीतिः, ' पत्येशेते प्रौढ़ावधू ' रित्यत्र प्रौढ़वधूकर्तृकशयने पतिः, " ग्रामाय गच्छती " त्यत्र शुद्ध स्पन्दार्थक गमि धात्वर्थे ग्रामसंयोगः । अतएव गत्यर्थ कर्मणि विभाषाचतुर्थी विधिः प्रत्याख्येयः, गमि फलस्य धातुनो

पादाने चतुर्थीति न्याय सिद्धतया 'ग्रामाय चलति' 'वृक्षाय स्पन्दते' इत्यादाविव ग्रामाय गच्छतीति प्रयोगस्या प्युपपन्नत्वात । पाक मात्रस्य धातुनोपादाने 'ओदनाय तण्डुलायवा पचती' त्यादि प्रयोगोपीष्ट एवेत्याहुः ।

रुच्यर्थधातुसाकांक्षा चतुर्थी प्राह धर्मताम् ।
स्पृहिणा यतिना सव्यपेक्षातु विषयत्व वाक् ॥ २ ॥

'चैत्राय मोदते रोचते स्वदते मोदक, इत्यत्र रुच्यादे रभिलाषोर्थः, तत्समभि व्याहृत माख्यातन्तु विषयत्वं चतुर्थी समवेतत्व मभिधत्ते । तेन चैत्र समवेता भिलाष विषयो मोदक इत्यन्वय बोधः । स्पृहयति समभिव्याहृत माख्यातन्तु समवायित्व मभिधत्ते, चतुर्थीतु विषयतां । तेन 'पुष्पेभ्यः स्पृहयति' 'पटाययतते' इत्यत्र पुष्प विषयाभिलाषवान् पटविषयक यत्नवा नित्यन्वय बोधः । पट मुद्दिश्य तन्तुं साधयत्यपि प्रयत्ने तदुद्देश्यत्वेन विषय इति 'पटाय यतत' इति निराबाधः । "स्त्रायु भर्वार जननी जननीतवैव देवी स्वयं भगवती गिरिजापि यस्यै । त्वद्दो र्वशीकृत विशाख मुखावलोक व्रीडाविदीर्ण हृदया स्पृहयाम्बभूव" इत्यत्र रेणुका सदृशीभवेय मित्यभिलाष एव स्पृहा, तस्यांच रेणुकाविषयत्वाबाधः । यद्दिच विषयतामात्रस्य चतुर्थ्यर्थत्वे 'पुष्पत्वाय स्पृहयति' इति प्रयोगापत्त्या स्वनिष्ठविषयतानिरूपित मुद्देश्यत्वमेव स्पृहिसमभि व्याहृतचतुर्थ्यर्थः, भवति च 'पुष्पं मस्यात्' 'पुष्पवानहंस्या' मित्यभिलाषविषयत्व मुद्देश्यत्वस्वरूपमिष्टसाधनं, पुष्पमिष्टसाधनं पुष्पं ममेति ज्ञानद्वयेन इष्टसाधनं पुष्पं ममेति विशिष्टज्ञानेनवा तादृशेच्छा जननात्, इतिरेणुकासदृशीभवेयमित्यभिलाषो न रेणुकां किन्तु तत्सा दृश्यमुद्दिशतीति 'रेणुकायै भगवतीस्पृहयती' ति प्रयोगोनुपपन्नइति विभाव्यते ; तदा स्वीक्रियतां तादात्म्येनो द्देश्यप्रकारकोभिलाषः,

' ब्राह्मणोऽहंस्या ' मित्याद्याकारोल्लेखदर्शनात। तत्रच ब्राह्मण इष्ट साधनं। ब्राह्मणोऽह मित्यादिज्ञानद्वय मेकंवा कारणमित्यन्यदेतत। तथा रेणुकाहं भवेयमित्यभिलाषएव स्पृहा। तत्रच रेणुकाया निरु क्तमुद्देश्यत्वं निराबाधमितिदिक्।

नन्वेवं ' स्पृहणीयगुणैर्महात्मभि ' रित्यत्र कर्मणि कृत्य प्रत्ययोदुरुप पादः, निरवकाशया सम्प्रदानसंज्ञया कर्मसंज्ञाया धात्वन्तरलब्धपदाया बाधादितिचेत; उच्यते। ' दानीयोब्राह्मण ' इति प्रयोगात सम्प्रदानतानी यरोऽपि प्रवृत्ते र्निमित्तमिति गम्यते, सम्प्रदानत्वप्रवृत्तिनिमित्तको नीयर प्रत्यय इति दानीयो ब्राह्मण इति प्रयोगदर्शना दवगम्यते। तेन स्पृहणीयो गुण इत्यत्र सम्प्रदान एव कृत्यप्रत्ययो न कर्मणि। एतेन " परस्परेण स्पृहणीयशोभनं नचे दिदं द्वन्द्व मयोजयिष्य" दित्यपि व्याख्यातम्।

हरदत्तस्तु स्पृहे रीप्सित इति सूत्रे स्पृहाकर्मणि न सम्प्रदान संज्ञां विधत्ते, तथा सति तुल्यविषयतया निरवकाशया विशेषसंज्ञया धात्वन्तरसावकाशायाः कर्मसंज्ञाया बाधः स्यात, किन्तु यत्र स्पृहि रिच्छामात्रवाचितया फलावाचकत्वादकर्मकस्तत्र विषयतात्वेनोद्देश्यत्व भावेन वा विषयताभिधायिचतुर्थीसम्पत्तये तत्र संज्ञाविधीयते। यत्र विषयता स्वरूपफलावच्छिन्नाभिलाषवाचिस्पृहिः यत्र वा विषयतैव सम्बन्धत्वेनाभिधानीया तत्र कर्मणि द्वितीया शेषषष्ठी च प्रमाणम्। अत एव " स्पृहयन्ति गुणान् मनीषिणः परिवादन्तु परस्य दुर्जन " इति, " कुमार्य इवकान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च " ति प्रयोग उप पद्यत इत्याह।

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां कर्म राधे क्षिप्रश्नगोचरः।
उत्तमर्णोधारयते भजते सम्प्रदानताम्॥ ३॥

उत्कर्षप्रकारक प्रतिपत्ते रनुकूलव्यापारः शब्दोवा श्लाघः, अदर्शनस्यानुकूला व्यापारो हुतः, प्रकाशस्यानुकूलोव्यापारः सम्मुखाव

स्थानादिः तिष्ठते, स्वोत्कर्षप्रकारकप्रतिपत्त्यनुकूलः शपेरर्थः । नरपतये श्लाघते इत्यत्रोत्कर्षप्रकारकप्रतिपत्तिस्वरूपफलान्वयिनि विशेष्य नरपतिं श्लाघतीतिव कर्मसंज्ञाप्रसक्तया तदपवादाय चतुर्थी विधीयते । जाराय ह्नुते बन्धकीत्यत्र जारं प्रच्छादयति इत्यादाविव दर्शनस्वरूपाप्रकाश समवायितया जारादेः, शिशवे शपत इत्यत्र शिशु निन्दतीत्यादौ विवापकृष्टज्ञानविशेष्यतया शिशोः, प्रसक्तं कर्मत्व मपवदन्ती सम्प्रदानसंज्ञा विधीयते । यत्रतु स्थेयत्वेन निर्णायकत्वेनवाश्रयणं तिङन्तस्य तिष्ठतेरर्थः तत्र न सम्प्रदानता । अतएव " संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते " इति भारविः । संशयानन्तरितस्य कर्णादौ निर्णायकत्वेनाश्रयणस्य कर्ताय इति तदर्थः । यत्र च नोपालम्भः शपेरर्थः, किन्तु शपथः- शुद्धयशुद्धिविवेचकः पुत्रदारशिरः स्पर्शादिरर्थः, तत्रपुत्रेण शपतीत्येवप्रमाणम्, नतु पुत्रायेति । अतएव " आचम्यचा वुर्त्पितः करकौशपेयं भावानुरक्तललनासुरतैः शपेयम् । जीयेय येन कविना यमकैः परेण तस्मै वहेयमुदकं घटकर्परेण " इति घटकर्परः । वासुदेवमपराध्यति गर्गइत्यत्र दैवपर्यालोचनं राधेरर्थः, चतुर्थ्यास्तु समवेतत्वं, तथा च वासुदेवसमवेतं दैवं गर्गः पर्यालोचयतीति वाक्यार्थः । राधिरीक्षते रप्युपलक्षणं, तेन कृष्णायेक्षते गर्ग इत्यत्र निरुक्तैवगतिः । मम पुत्रस्य कीदृशं शुभमशुभंवेति विविच्यप्रश्नगोचरतातु वासुदेवपदेन न प्रतिपाद्यते, किन्तु व्यंजनैव । प्रश्नानन्तरितं शुभाशुभपर्यालोचनंवा राधेरर्थः । गर्गायशतं धारयतीत्यत्र ऋणत्व निरूपित मधमर्णत्वं धारयते रर्थः, फलीभूतर्णत्वाश्रयतया शतस्य कर्मत्वं, उत्तमर्णत्वं चतुर्थ्यर्थः । तथा च गर्गवृत्त्युत्तमर्णत्व निरूपितशतवृत्तिऋणत्व प्रतियोगिकाधमर्णत्वाश्रय इत्यन्वयबोधः । उत्तमर्णत्वं स्वामित्व विशेषः । ऋणत्वाधमर्णत्वे स्वत्वस्वामित्ववदतिरिक्तावेव पदार्थौ वस्तुगतप्रतीतिव्यवहारयो रविशेषात् । स्वत्वाभाव ऋणत्वमिति चेदृणत्वाभावएव स्वत्वमित्यपिस्यात् । यदिचोधारताख्य पापविशेषस्य साध-

नं विनियोगएव ऋणत्वं तदा पापासाधनविनियोगएव स्वत्वमिति-स्यात् । अविनियोगकालेऽपि स्वव्यवहारो ऋणव्यवहारेण तुल्ययोग क्षेमः । शास्त्रमपि ऋणत्वे स्वत्वेच तुल्यम् । शास्त्रे ननुगतप्रवृत्ति निमित्तकर्णपदघटितत्वमिव तादृशस्वपदघटितत्वमपि सिद्धान्ततत्वे विस्त रतो व्यवस्थापितमिति नेहतन्यते ।

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थ धातुभिः सव्यपेक्षया ।
चतुर्थ्या विषयीभावः समवायोऽभिधीयते ॥ ४ ॥

क्रुधिकुपिरुषादयो धातवः केवलद्वेषगुणवाचका अकर्मकाः । शत्रवे क्रुध्यति कुप्यतीत्यादौ द्विष्टतालक्षणविषयता विशेषोर्थः । द्विषि-स्तु द्विष्टतोपलक्षितं द्वेष मभिधत्त इति न क्रुधिपर्यायइति शत्रुंद्वेष्टीत्येव प्रमाणम् । द्रुहेर्द्विष्टाचरणमर्थः, शत्रवेद्रुह्यतीत्यत्र चतुर्थ्याद्वेषान्वयी समवायोर्थः, शत्रुसमवेत द्वेषविषयकाचारवा नित्यन्वयबोधः । पर क्रियागोचरो द्वेष ईर्ष्या । सपत्नीभ्य ईर्ष्यतीत्यत्र क्रियान्वयिसमवेतत्वं चतुर्थ्यर्थः । सपत्नी समवेतक्रियां न सहतइत्यन्वयबोधः । परसमवेत क्रियाया मीर्ष्यतिना फलविधया निर्दिष्टायां तद्विषये कर्मणि द्वितीयैव प्रमाणम् । भार्यामीर्ष्यति मैनामन्योद्राक्षीदित्यत्र भार्याविषयकमन्य समवेतदर्शनं न सहत इत्यन्वयः । परगुणेषु दोषत्वारोपणमसूया । वादिने सूयतीत्यादौ वादिसमवेतं ज्ञानं भ्रमत्वेनाख्यापयतीत्यर्थः ।

यत्तु प्रकाशकारचरणैः " भ्रातस्तावदहं शठेनविधिना निद्रा दरिद्रो कृत " इत्यत्र विधि प्रत्यसूया व्यज्यत इत्युक्तम् । तत्रेद मा कूतम् – विधेर्नैसर्गिकोगुणो निद्रादरिद्रीकरणं, तच्च शाठ्यहेतुकत्व स्वरूपेण दोषत्वेन कामिना स्वप्नसमागमविच्छेदविह्वले नारोपित मिति गुणे दोषारोपरूपासूयाभावो भिव्यज्यते । शत्रुमभिक्रुध्यति द्रुह्यति वेत्यादौ कर्मसंज्ञातु "क्रुधद्रुहो रुपसृष्टयोः कर्म "त्यनुशासन सिद्धा ।

प्रतिश्रवाश्रवौ याच्ञा पूर्वस्वीकार वाचिनौ ।
याचनान्वित कर्तृत्वं चतुर्थी तत्र भाषते ॥५॥

प्रतिश्रृणोते राश्रृणोतेश्च याचना पूर्वको देयत्वेना भ्युप गमोर्थः । यत्तु "संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रव संश्रवाः । अंगीकाराभ्युपगम प्रतिश्रव समाधय" इति नामलिंगानुशासने आश्रव प्रतिश्रवावपि संश्रव पर्यायत्वेन पपाठ , त दर्थैकदेशाभिप्रायेण । द्विजाय गां प्रतिश्रृणोतीत्यादौ चतुर्थ्याः कर्तृत्वमर्थः, सचयाचनान्वयी, द्वितीयोपात्त कर्मत्वं याचनांगीकारयो रुभयोस्सम्बध्यते, तथाच द्विज कर्तृक गोकर्मक याचनापूर्वको देयत्वेना भ्युपगमो वाक्यार्थः । एव मनुश्रृणोतेः प्रतिश्रृणोतेश्च शंसनपूर्वकं प्रोत्साहनमर्थः । शंसनं कथनं, प्रोत्साहनं हर्षानुकूलो व्यापारः । होत्रे प्रतिश्रृणोत्य ध्वर्युरनुश्रृणोति वेत्यत्र चतुर्थ्याः शंसने हर्षे चान्विता वृत्तिरर्थः । तथाच होतृ वृत्ति शंसन पूर्वकस्य होतृ हर्षानुकूलस्य व्यापारस्य कर्ताध्वर्युरित्यन्वयबोधः ।

परिक्रयस्य करणे सम्प्रदानत्व मिष्यते ।
नियम्यकाले भृत्या यः स्वीकार स्सपरिक्रयः ॥६॥

भृतिर्वेतनादि, तद्दानपूर्वकोयः स्वत्वानुकूलो व्यापारःसक्रयः, सनियत कालावच्छेदेन एकत्र विद्यमानस्य स्वत्वस्य जनको यदि तदापरिक्रय इत्युच्यते । परिक्रयजन्यं स्वत्वं तत्रैव वस्तुनि मा समात्र मवस्थाय नश्यति, मासा नन्तरंतु स्वत्वांतर मुपद्यते । व्यवस्थावशा देकमेव वा स्वत्वं । य त्स्वकालावच्छिन्न वस्तुविषयकं तदा तदा धर्मव्यवहारप्रयोजक मित्यपि लीलावतीप्रकाशे वर्धमानोपाध्यायै रुद्भावितम् । परिक्रयकरणंच भृति स्सम्प्रदानसंज्ञं विभाषया । शतेन शतायवा परिक्रीतो वृष इत्यत्र तृतीया चतुर्थ्योः करणत्वमर्थः, सच स्वत्वेऽन्वेति, शतस्य स्वत्व जनकदान व्यापार वत्तया स्वत्व करणत्वस्याबाधात् । तथाच शतकरणक स्वत्वजनकः परिक्रय इत्यन्वय बोधः ।

परंतु भृतिदानजनित नियतकालक स्वत्वजनक परिग्रहः परिक्रय इत्युच्यते । तत्र भृतौ तादात्म्येन शतस्यान्वयः । संसर्गतया लब्धकरणत्वस्यानुवादिका तृतीया चतुर्थी वा. ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादिवदित्याहुः ।

ग्रामाय गच्छतीत्यत्र कर्मत्वमपि चतुर्थ्यर्थः, "गत्यर्थ कर्मणि द्वितीया चतुर्थ्यौ चेष्टाया मनध्वनी" त्यनुशासनात्। चेष्टायामिति ज्ञानार्थकगमेर्व्युदासः। अनध्वनीत्यध्वने गच्छतीति प्रयोगवारणाय। तेन मनसा व्रजति हरि मित्येव प्रमाणं, नतु हरय इति । चेष्टापदं क्रियासामान्यपरं, ग्रामाय गच्छति रथ इति प्रयोगात् । अत्र चेष्टाभिन्न गत्यर्थे ऽध्वनि च चतुर्थीनिषेधमात्रे तात्पर्यम् , स्पन्दमात्रवाचिनि गमौ तज्जन्यफलवति सम्प्रदानचतुर्थ्यैव ग्रामाय गच्छतीति प्रयोगस्योपपन्नतया पृथग्विधे रनवकाशादिति महाभाष्यकृतः।

इति पदवाक्यरत्नाकरे कारकचतुर्थीविवरणम् ॥

साद्दश्य मपकर्षो वा यतो मन्यति कर्मणि ।
अनादृते नञाबोध्य श्चतुर्थी तत इष्यते ॥१॥

नत्वातृणाय तृणं वा मन्य इत्यत्र सादृश्य मपकर्षो वा नञर्थः, " द्रोणि र्मर्यादया हीनो ब्राह्मणो नैष दुर्मति " रित्यादौ व्यस्तनञापि निकर्षबोधनात्। तृणपदसमभिव्याहृतया द्वितीयया चतुर्थ्या वानञर्थान्वयिप्रतियोगित्व मुच्यतेसाधुत्वमात्रार्थावा।तथाच तृणप्रतियोगिकेन सादृश्येनापकर्षेणवावांजानातीति शाब्दोन्वय।ततो ऽनादृतत्वमिति वैयंजनिको मन्यतेः कर्मण्यनादरबोधो नतु शाब्दः। यत्रतु नानादरो व्यंजनया प्रतीयते तत्र वृषलं न द्विजं मन्ये इत्यादौ न चतुर्थीसाधुः । दृश्यतेच

वैयंजनिकबोध मपेक्ष्य साधुता पदानाम् । अत एव रूपं वस्त्र मित्यादौ वैयंजनिकप्रयोजनप्रतिपत्त्यभाव रूपपदस्य तद्वाच्यसाधुतया नेयार्थता नामदोषः । अत एव " वदवदजितः स शत्रु र्नहतो जल्पं स्तव तवास्मी " त्यादौ हर्षभयादौ द्योत्ये पुन रुक्तं साधु, नेतरथा । नचात्रशब्देन हर्षादिः प्रतीयते । सुन्दर सुन्दर वृथाते सौन्दर्यं, अर्जुन अर्जुन सात्विके सात्विके तव मांसं दिशां बलिं करोमि इत्यादौ आमन्त्रितस्य वाक्यादे द्विभावो ऽसूयाक्रोधादौ द्योत्ये साधु, नापरथा । भवतु वा तृणसदृशतदपकृष्टादौ तृणपदस्य लक्षणा, तस्य त्वत्पदार्थतादात्म्येनान्वयः । नञ्पद मनादृतवाचि । तृणवद् नादृतं त्वां मन्य इत्यन्वयबोधः । यदिच " मन्यतेः कर्मणो यस्मा दनुक्तस्या पकृष्टता । नञ् बोध्या स्या द्वितीयाव च्चतुर्थी प्राणि वर्जिता " दिति शाब्दिकस्मृतिविरोधा द्भयम् । अत्र मन्यते रिति श्यन् विकरणकधातुनिर्देशा त्तनादे र्व्युदासः, तेन त्वां तृणं मनुतइत्येव प्रमाणम्, नतु तृणायेति । अनुक्तस्य कर्मण इति तु नत्वंकीटो मम मतइत्यत्र कीटायेति प्रयोगनिवारणाय, तत्र कर्मणः कृत्प्रत्ययाभिहितत्वात् ।

अपरेतु अयुक्तैवापकृष्टतेति पठित्वा वृषलं न द्विजंमन्यइत्यादौ युक्तापकर्षवाचिनञो ऽनेन व्युदासइति व्याकुर्वते । नञ् पदोपा दानात् तृणादपकृष्टंत्वां मन्यइत्यादिव्युदासः । अत्र च चतुर्थीसादृश्य वचना नञ्पद विनिर्मुक्तापिप्रमाणम्, " सदृशत्वं तृणादीनामनुक्ते मन्युकर्मणि । द्वितीयाव च्चतुर्थ्यापिबोध्यते बाधितं यदि " इत्यापिशलि स्मरणात् । अतएव " तृणायमत्वा रघुनन्दनस्तद्रक्षः प्रधानं प्रधना न्निरास्थ " दिति भट्टिः । " तृणाभ्याम्मन्यते कामक्रोधौयःपंचका रयन्नि " ति श्रीहर्षः । तत्र भेदबोधनइव निकर्षसादृश्यादि बोधनेपि प्रति योग्यनुयोगिपदयो स्तुल्यवचनत्वं तन्त्रं, तेन तृणाययुवां मन्यइत्यादिको न प्रसंगः । त्वां ननाव मन्नं काकं सृगालं वा मन्य इत्यत्र चतुर्थी

निषेधाय प्राणिवर्जितादिति। प्राणिनस्तु " नौ काकान्नशृगालानां प्राणित्वं पारिभाषिक " मिति स्मृत्या परिभाषिताः, तेन त्वां शुने, कीटाय वा मन्य इत्याद्युपपन्न मनुपपन्नं च न त्वामन्नाय मन्य इति।

अन्येतु न त्वां तृणाय मन्य इत्यादौ तृणपदस्य तृणसदृशोर्थः, तस्य च त्वत्पदार्थे ऽभेदान्वयोपपादकतया कर्मानुवादिका द्वितीया प्रसक्ता दाण्डिनं पुरुषं जानातीतिवत्, तत्र मन्युकर्मविशेषणे सदृश लाक्षणिके पदे द्वितीयेव चतुर्थी अनुशिष्यते, मन्यते मुख्यकर्मणि तु न चतुर्थी, " मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा प्राणिष्वि " त्यनुशासने नादर इत्य स्यानादरनिमित्तकसादृश्यप्रतियोगिवाचकपदार्थ इत्यर्थकस्य कर्मविशेषण त्वात्; नञ्पदस्य चानादरोर्थः, आदरो नामेष्टानिष्टसाधनत्वेन प्रति सन्धानं तदभेदश्च त्वत्कर्मकमननत्वावच्छेदेनान्वेतीति तस्यापि हिताखाधनत्व मर्थतः पर्यवस्यतीत्याहुः।

नमः स्वस्ति स्वधा स्वाहा ऽलं वषड्भि र्व्यपेक्षिता।
चतुर्थी सम्प्रदानत्वविषयत्वादि शंसति ॥२॥

पुष्पं शिवाय नम इत्यत्र दानकर्म नमःपदार्थः, चतुर्थीसंप्रदानत्वार्था। तथाच शिवसम्प्रदानकदानकर्म पुष्प मित्यन्वयबोधः। ब्राह्मणायगांनमइति वाक्यमपि प्रमाणमेव, परन्तु नेदं त्यागवाक्यं धर्म्यं, "नामगोत्रे समुच्चार्य सम्यक् श्रद्धान्वितोवदेत्। संकीर्त्य देशकालादि तुभ्यं सम्प्रददे इती " ति दानवाक्यस्य प्रतिनियमनात्। भवतु वा मन्त्र करणकत्यागकर्मनमःपदार्थः, मन्त्रस्य करणत्वंतु त्यागजन्यं परमापूर्वं प्रधानापूर्वं वा प्रतिकरणत्व मंगापूर्वद्वाराजनकत्वम्। श्रूयतेहि मन्त्राणां करणत्वार्थिका तृतीया। तथा च मन्त्रकरणकोपकारजनक त्यागकर्मणि नमःपदार्थे त्यागेन्वयि तदुद्देश्यकत्वं चतुर्थ्यर्थः। तथाच शिवोद्देश्यकस्य मन्त्रकरणकस्य त्यागस्य कर्म पुष्प मित्यन्वयबोधः। भवति च शिवाय नम इति वाक्यं मन्त्रः, चतुर्थ्यन्तनमोन्तवाक्यस्य

मन्त्रात्वपरिभाषणात् । तादृशमन्त्रस्तु दैवतोद्देश्यकत्यागस्यैवोपकारको नतु ब्राह्मणसम्प्रदानकस्येति ब्राह्मणाय गां नम इति वाक्यं न प्रमाणम् । ब्राह्मणस्यापि देवतात्वविवक्षायान्तु ब्राह्मणाय नमः इति वाक्यं दानांगब्राह्मणपूजादौ दृश्यते । मन्त्रवाक्ये शिवादीनां दैवतात्वं पुन रर्थगम्यं, नतु श्रौतम् । ऐन्द्रं दधीत्यादितद्धितेन हि इन्द्र शब्दस्य स्वरूपपरतायां चतुर्थ्यन्तकरणकत्यागकर्माभिधीयते, तदेक देशे चतुर्थ्यन्ते तादात्म्येनेन्द्रस्यान्वयः । यदि पुन रिन्द्रो नाम स चेतना देवता प्रामाणिकी, तदेन्द्रपदार्थ इन्द्रः प्रतिपाद्यप्रतिपादक भावात्मकेनैव संसर्गेण चतुर्थ्यन्ते पदे ऽन्वेति । भवतु वेन्द्रप्रति पादक मिन्द्रपदार्थः, तादात्म्य मेव चतुर्थ्यन्ते पदे भासते । अत एव शक्राय स्वाहेत्यादिप्रक्षेपवाक्य मश्रौतम् । "यदग्नये च प्रजा पतये च जुहोती" त्यादौ तु अग्निवृत्त्युद्देश्यताक एव होमः श्रौतः, तत्र चतुर्थ्यन्ताग्निपदकरणकत्वं न्यायगम्यमिति तद्धितापेक्षया दुर्बला चतुर्थी, साक्षा द्देवताश्रुत्यभावात् । यदाहुः - ' तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिंगेन वा पुनः । देवतात्वश्रुति स्तत्र दुर्बलन्तु पर स्पर " मिति । तथाच शिवाय नम इति वाक्येपि नमःपदार्थैकदेश त्यागान्वित मुद्देश्यत्वाभिधं सम्प्रदानत्व मेव चतुर्थी प्रतिपादयति । उद्देश्यत्वन्तु तन्निष्ठा प्रीति रेव । तेन शिवप्रीतिजनकत्यागकर्म वाक्यार्थः । परमात्मनि शिवे प्रीते स्तज्जनकत्वस्य बाधितत्वे प्रीत्यु द्देश्यतैव चतुर्थ्यर्थः । तत्रालम्बनत्वेन शिवस्यान्वयः । शिवः प्री- यतामिति बाधितविषयकेच्छासम्भवात् । तादृशेच्छाप्रयोज्यत्वं त्यागे प्रतीयते, फलेच्छाया उपायेच्छाप्रयोजकत्वात् । एवं शिवाय नम इत्यत्र नतिरपि नमसोर्थः, तदन्वयिविषयत्वं च चतुर्थ्यर्थः, शिवविष यिणी नतिरित्यन्वयः । प्रजाभ्यः स्वस्तीत्यत्र सम्बन्ध एव चतुर्थ्यर्थः, प्रजा सम्बन्धिकुशलमित्यन्वयबोधः । आशंसायांतु प्रजाभ्यः प्रजानां वास्वस्ति स्यादित्युभयमपि प्रमाणम्, " चतुर्थीचा शिष्यायुष्य मद्र भद्रकुशलसुखार्थ

हिते " रित्यनुशासने पर्यायपयो मंद्रभद्रयो ग्रंहणादायुष्यकुशलादीना मपि पर्यायग्रहणावगमात् । अतएव " आशास्यैर्हितकुशलाद्यैर्यैर्योगे चतुर्थीवे " ति भागुरिः । अनुशासने च आयुष्य चिरञ्जीवितं, मद्रं भद्रं च मंगलं, साक्षात्सुखसाधनं पुत्रजन्मादिकुशलं, अनामयं दुःख साधनाभावः, सुखमात्मविशेषगुणः स्वतः कामनीयः, अर्थः प्रयोजनं इच्छाविषयः, हितं कालान्तरभावीष्टसाधनं यागभैषज्यादि । आशिर्षाति मार्कंण्डेयस्यायुष्यमस्तीत्यादौ चतुर्थ्युदाहाय । अनाशिष्यपि स्वस्ति-यागे चतुर्थीप्राप्तये षष्ठीनिषेधायच " नमः स्वस्ति स्वाहा स्वधालंव षट् योगाच्चे " ति सूत्रेकुशलपर्यायस्य स्वस्तेः पृथग्ग्रहणम् । स्वाहा पदस्यापि होमकर्माथः, तत्र होमान्वय्युद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थः । हविरग्नये स्वाहेत्यत्राग्न्युद्देश्यक होमकर्महवि रित्यन्वय बोधः । वह्नि संयोगजनक प्रक्षेपोत्तरांगक स्त्यागो जुहोतेर्मुख्योर्थः । ब्राह्मणपाण्या द्याधिकरणक प्रक्षेपांगकत्यागे होमादौ तु जुहोतिर्गौणः । तत्राग्नये कव्यवाहनायस्वाहा इत्यत्र स्वाहापदमपि । तथा पितृभ्यः स्वधेत्यत्र पितृद्देश्यकस्त्यागः स्वधापदार्थः, तत्र पितृत्वं त्रैवर्णिक सपिण्डितत्वम् । पाराशरस्य पिता न त्रैवर्गिक सपिण्डितः किन्तु देवतामात्रमिति तत्र न स्वधाशब्दप्रयोगः । त्रैवर्णि-कनासपिण्डितस्य पाराशरेण क्रियमाणे प्रत्याब्दिकादौ न स्वधा शब्दप्रयोगः, तस्य स्वधाशब्द प्रयोगनिषेधात् । प्रत्यवायावहस्तेन पाराशरेण प्रयुक्तस्तथाविधशब्दः शाब्दबुद्धिजनयत्येव बाधकाभा-वात । भवतु वा स्वधाकरणक त्यागकर्मैव स्वधापदार्थः, शूद्रकर्तृ-कत्यागस्तु न स्वधाकरणकः । अलमिति पर्याप्तयर्थकानां ग्रहणम् । पर्याप्तिरपिस्वाम्यं, निग्राहकत्वं च । अलं जगते प्रभुः समर्थः शक्तो भगवानित्यादौ जगन्निरूपितस्य स्वाम्यस्य निग्राहकत्वस्यवाधिकरणं भगवानित्यन्वयबोधः । प्रभ्वादि योगेषष्ठ्यपिसाधुः, " प्रभुर्बुभूषुर्भुवन

वषस्य " इति भावः । देवतासम्प्रदानकदानकर्म वषट्पदार्थः । च इन्द्रायेत्यादा विन्द्रोद्देश्यकस्य देवतासम्प्रदानकस्य दानस्य कर्मं त्यन्वयः । उपलक्षणमिदं , सनकादिमनुष्येभ्यो हन्त इत्यत्र हन्तयोगे चतुर्थीदर्शनात् । मनुष्येभ्योदानं तत्कर्मवा हन्तपदार्थः ।

ननु नमस्यति नमस्करोतिवा देवानित्यत्र नमस्यते नमस्करो तेश्च नत्यनुकूलोव्यापारोर्थः, " नमोवरिवश्चित्रङः क्यजि " ति सूत्रेण क्यज् विधानात् । " शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे " इति सूत्रस्यानुवृत्तेः । तथा च शब्दायतिवन्नमस्यति रकर्मकएवस्यात् , धात्वर्थान्तर्भूत कर्मकत्वात् । एवं नमस्करोतिरपि । यदि च नमस्यति नमस्करोतिधातू नताववरूढौ, नतु यौगिकौ, व्याकरणव्युत्पादनं पुन रुणादिव्युत्पादनवत् बालापलालनं, तथा च देवान्नमतीतिव देवान्नम स्करोतीत्यपि विषयत्वस्वरूप गौणकर्मत्वार्थकद्वितीयायोगा दुपपद्यत इत्युच्यते, यदि सकर्मकलक्षणोक्तरीत्या सुण्डयते रिव नमस्यतेरपि सकर्मकत्व मित्यभिधीयते, तदा स्वयम्भुवे नमस्कृत्येत्यादिप्रयोगानुप पत्तः, " उपपदविभक्तेः कारकविभक्ति र्बलीयसी " ति न्यायात् । उच्यते –

अध्याहृततुमन्तस्य धातोः कर्मानुशंसति ।
फलेभ्यो गच्छतीत्यादौ चतुर्थी व्याक्रियोदिता ॥ ३ ॥

विद्यते तावत् " क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन " इति क्रियान्तरगुणीभूतक्रियावाचकधातुप्रकृतिकस्य तुमुनः स्थानिनो नित्य मप्रयुज्यमानस्य कर्मणि चतुर्थी स्यात् इत्यर्थिका व्याक्रिया । फलेभ्यो गच्छतीत्यत्र आहर्तु मित्यध्याहृतम् , तत्कर्माभिधायिनी चतुर्थी , तथा च फलकर्मकाहरणार्थकं गमनं वाक्यार्थः । एवं स्वयम्भुवे नमस्कृत्येत्यादेरपि प्रीणयितु मित्यध्याहारेण स्वयम्भुवं प्रीणयितुं नम स्कृत्येत्यन्वयबोधः ।

उपकारकतानाम तादर्थ्यं तस्य भूयसी ।
विधा तादर्थ्यविहितचतुर्थ्या प्रतिपाद्यते ॥४॥

तादर्थ्ये अनुशिष्टा चतुर्थी, तादर्थ्यं चोपकारकत्वं, सोऽर्थो यस्येति बहुव्रीहेः अनन्तरो भावप्रत्ययो ऽर्थार्थवतोः सम्बन्ध मभिधत्ते, "कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेने" ति हरे रनुशासनात् । अर्थार्थवतो श्चोपकार्योपकारकभाव एव सम्बन्धः । उपकारकताच बहुविधा । क्वचित् कार्यकारणभावः, पटाय तन्तवो घटाय दण्ड इत्यादौ । क्वचि त्तन्निष्ठोपकारजनकत्वं, यथा ऽश्वाय घासो ब्राह्मणाय दधीत्यादौ । क्वचि त्तदपकारकत्वं, यथा मशकेभ्यो धूमो हरिणेभ्यो वागुरेत्यादौ । तादर्थ्यप्रकाराः सर्वे कारणत्वोपकारकत्वापकारकत्वानि यथा यथं चतुर्थ्यर्थाः ।

" तु मर्था च्चावचना " दिति सूत्रेण साधिता ।
चतुर्थी तुल्यकर्तृत्व मुद्देश्यत्वं च शंसति ॥५॥

" तु मर्थाच्च भाववचना " दिति सूत्रेणविहिता चतुर्थी तुमर्थमभिधत्ते । तुमर्थस्तु तुल्यकर्तृकत्वं तदुद्देश्यत्वंच । पक्तुं गच्छतीत्यत्र पाकतुल्यकर्तृका पाकोद्देश्यकागमनक्रिया वाक्यार्थः। शाब्दिकास्तु "भाववचनाश्चे"ति सूत्रेणभावे विहिताघञादयः क्रियार्थायां क्रियायां विधीयन्ते, ततश्च तादर्थ्यस्य घञाप्राप्तत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रसक्ता, तदपवादाय " तु मर्थाच्च भाववचनादि " त्यनेन चतुर्थ्यनुशिष्यते । एतेन भावघञन्तात् पाकादिशब्दा त्तादर्थ्यचतुर्थ्यापाकाय गच्छतीत्यादि प्रयोगोपपत्ता विद न्तुमर्थादित्यनुशासन मनर्थकमिति न समर्थम् । नन्वेवमपि भाववचनानां तादर्थ्यार्थकत्वविधायकमनुशासनमेव व्यर्थं, भावघञन्तात् तादर्थ्यचतुर्थ्यैव पाकायव्रजतीत्यादि प्रयोगोपपत्तेरिति चेन्न ;- क्रियायाः क्रियान्तरतादर्थ्यविवक्षायां विशेषविहितेन तुमुना

घञोपवादात् पाकायेत्यस्यानुपपत्त्या घञोविशेषविध्यन्तरावश्यकत्वा दित्याहुः ।

चतुर्थ्यर्थो ज्ञापकत्व मुत्पातत्वोपलक्षिते ।
गुणीभूतं भाति यथा वातायकपिलातडित् ॥६॥

वातायकापिलातडिदित्यत्र वस्तुत उत्पातभूतायां कपिलायां तडिति वातविशेषितं ज्ञापकत्वं चतुर्थ्याप्रतिपाद्यते । उत्पातास्तु ज्योतिः संहिताया मुपलक्षिता दिव्यभौमान्तरिक्षा बहुविधाः । उत्पातत्वमपि वाक्यार्थबुद्धौ विषयइति पुनरप्रमाणिकम्, धातुयोगे कारकविभक्तीनामिव उत्पातवाचिपदयोगे ज्ञापकत्वार्थासाधुरिति सूचयितु मुत्पातेन ज्ञापितेचेत्यनुशासने उत्पातग्रहणात् ।

इति पदवाक्यरत्नाकरे चतुर्थी विवरणम् ।

ङसिभ्यां भ्यस इत्येषा विभक्तिः पंचमी तया ।
अपायत्वं ध्रुवत्वंचे त्यपादानत्वमुच्यते ॥ १ ॥

"ङसिभ्यां भ्यसि" ति पंचमी । तत्र ङकारोनुबन्धः । तरोः पत्रं पतति इत्यत्रापादानत्वं पंचम्यर्थः । तच्च ध्रुवत्वे सति तत्क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वं, "ध्रुवमपाये ऽपादान" मित्यनुशासनात् । ध्रुवत्वं तत्क्रियानाविष्टत्वम् । तथा च तत्क्रियानधिकरणत्वेसति तत्क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वम् । अत एव न पत्रस्य स्वनिष्ठक्रियापादानत्वं, नवा कुड्यात् पततो ऽश्वाद पतति इत्यादौ पतनान्तरवत्यश्वे तदितर कर्तृक पतनापादानत्वहानिः ।

यत्तु – हरिणा " अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वा चलम् । ध्रुवमेवा तदावेशा त्तदपादान मुच्यते ।

पततो ध्रुवएवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ । तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमुच्यते । उभावप्य ध्रुवौ मेषौ यद्यप्युभयकर्मजे । विभागप्रविभक्ते तु क्रिये तत्र विवक्षिते । मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् । मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् " इत्युक्तम् । तत्रापाये विभागेसतीतिशेषः । उदासीनं - विभागजनकक्रिया नधिकरणम् । अतदावेशात्- विभागजनकक्रिया नधिकरणत्वात् । ननु परस्परान्मेषावपसरतइत्यादा वुभयकर्मजन्ये विभागे विभागजनकक्रियानधिकरणत्वं न कस्यापि मेषस्येत्याशंकते- " उभावपी " त्यादिना । न विभागजनकत्वेन क्रियाप्रकृते प्रवेशनीया, किन्तु ताद्रूप्येणेति,- नानुपपत्तिरिति समाधत्ते " प्रविभक्ते " इत्यादिना । तु स्तथापि पर्यायः । नन्वपादनसंज्ञावरुद्धे कथं कर्तृसंज्ञामेषयोः, आकडारादेकसंज्ञा प्रतिज्ञानादित्याशंक्य, भिन्न भिन्न क्रियानिरूपितकारकान्तर समावेशो न विरुद्ध इत्याभिप्रायेनाह " मेषान्तरे " त्यादि । विवरणवशात् कथित एवार्थे पर्यवसानम् ।

तत्र क्रियादे रन्यलभ्यत्वा द्विभागजनकत्वं भेद प्रतियोगितावच्छेदकत्वं च पंचम्यर्थः । तथा च तरोः पत्रं पततीत्यत्र तरुसमवेतविभागजनिका तरुनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदिका च पतन क्रिया वाक्यार्थः । पंचम्यर्थे विभागे तदर्थैकदेशे भेदे च तरुत्वादिना एकएव प्रकृत्यर्थो यौगपद्येनान्वेति । तेन पत्रान्तरनिष्ठान्योन्याभाव प्रतियोगितावच्छेदिका मेतत्पत्रस्य तर्वादिविभागजनिका मेतत्क्रिया मादाय पत्रात्पत्रं पततीति न प्रयोगः ।

यत्तु विभाग एव पंचम्यर्थः; नचैवं पत्रात् पत्रं पततीति प्रयोगप्रसंगः, पत्रस्य परया कर्तृसंज्ञया ऽपादानसंज्ञायाबाधात्, संज्ञाया एव विभक्ति निष्पादकत्वादिति । तत्र एवमपि तरोः पत्रं पतति न पत्रादित्यत्र पत्रसमवेतविभागजनकत्वाभावबोधने बाधप्रसंगः ।

अत्र हि न गुणात्पततीतिव द्विभागे न प्रकृत्यर्थसमवेतत्वस्य नवापतने तत्समवेत विभागजनकत्वस्याभावः प्रत्येतुंशक्यते , अयोग्यत्वात ।

ननु सिद्धान्तेपि पत्रसमवेतक्रियायां पत्रनिष्ठविभागजनकत्व प त्रान्तरनिष्ठान्योन्याभाव प्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसत्वात निषेधानुप पत्तः, नच तत्तत्पत्रापादानकत्व समुदायो निषिध्यतइति पूर्वोक्तप्रायं साम्प्रतं, युगसहस्रेणापि गृहीतुमशक्यत्वात; नच स्ववृत्तिविभागजन कत्व स्ववृत्ति भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभय संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगि ताकः पत्रसामान्याभाव एव क्रियायां भासते, पंचमीतु प्रतियोगिता संसर्गानुवादिका इत्यपि युज्यते, वृत्त्यनियामकसंसर्गे प्रतियोगितावच्छे दकत्वस्याभावात, भाववाविभागप्रतियोगिकत्व विशिष्टजनकत्वस्वरूप साक्षात्संसर्गावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावस्य पत्रापादानकक्रियायामपि निराबाधतया पत्रात पततिपतंगे नपत्राद् पततीति प्रयोगप्रसंगात ; नच परम्परामुद्रया तादृशसंसर्गावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावएव पंच म्यन्त पत्रपदसमभिव्याहृतनञा बोध्यते, परम्पराहि विभागनिरूपकत्व जनकत्वान्येव परस्परविशृंखलितानि संसर्गः, तत्र पत्रत्वा वच्छिन्नप्रति योगिता निरूपिता विभाग संसर्गता, तया निरूपिता निरूपकत्वे, तया जनकत्वे संसर्गता, तन्निरूपिता चा नुयोगिता नञर्थाभावे भासते, विभागीयत्व विशिष्टजनकता स्वरूपसाक्षा त्संसर्गे विशिष्टधर्मा वच्छि न्ना संसर्गता जनकता प्रतियोगितानुयोगिताभ्यां निरूप्यत इति विवेकइति वाच्यं, परंपरा संसर्गतासु प्रथमा प्रतियोगितया चरमा पुन रनुयोगितया प्रथमैवा नुयोगितया चरमैव प्रतियोगितयानिरूप्यत इत्यत्र विनिगमकाभावात; दृश्यन्ते च प्राचां निबन्धेषु प्रतियोगि विश्रान्ता स्संसर्ग रचनाः; नचोभय प्रतियोगितानुयोगिताभ्यां प्रथमचरमसंसर्गतयो र्निरूपणेपि विशिष्ट संसर्गतातो विवेक उपपद्यतइति वाच्यं, विलोमानुलोम परम्परासंस र्गावच्छिन्न प्रतियोगिताकाभावयो रविशेषप्रसंगात; विस्तरतोव्युत्पा

दितं च सिद्धान्तत्वे परम्परायाः संसर्गत्वस्यैव नितरां प्रतियोगिताव च्छेदकत्वस्य निराकरणमिति चेत्; उच्यते -

निष्पुष्पवन्तमितिव दुभयप्रतियोगिकः ।
पंचम्यर्थस्याप्यभावो विविधाः प्रतियोगिताः ॥ २ ॥

पुष्पवन्तावित्यादौ द्वित्वोपस्थापकस्य द्विवचनस्य सत्त्वेपि निष्पुष्पवन्तमित्यव्ययीभावे सूर्याचन्द्रमसो रत्यन्ताभावो न्यूनवृत्तिभ्यामपि सूर्यत्वचन्द्रत्वाभ्या मवच्छिन्नव्यासक्तप्रतियोगिताकः प्रतीयत इति न पत्रा दित्यादौ विभागजनकत्वभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तप्रतियोगिताको ष्यभावोभासत इत्यभ्युपेयम् । यदिच पुष्पवन्तपदादेः सूर्यचन्द्रोभयाद्यर्थः, तदाभवतु पंचम्या अपि निरुक्तोभयं तथा । साचोभयत्वावच्छिन्ना प्रतियोगिताजनकतात्वनिष्ठया ऽवच्छेदकतात्वनिष्ठया चावच्छेदकतया निरूप्यते । उभयत्वनिष्ठावच्छेदकतैववा सामानाधिकरण्येन जनकतात्वा वच्छेदकतात्वाभ्या मवच्छिद्यते । जनकतात्वनिष्ठावच्छेदकता निरू पकत्ववृत्त्या, साच विभागवृत्त्या, अवच्छेदकतात्व निष्ठातु प्रतियोगि तावृत्त्या, साच भेदनिष्ठया ऽवच्छेदकतया निरूप्यते । स्रोतो द्वयमुखभूतन्तु भेदविभागयो रवच्छेदकताद्वय मेकयैव पत्रत्वावच्छि न्नया वच्छेदकतया निरूपितम् । एतमेवाभावं, यत्र पत्रे विभा गजनकत्वं तत्र भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं क्रियायां नास्तीति वाक्येन प्रामाणिका व्यवहरन्ति । नह्यस्मा द्वाक्या दनुगतार्था विशिष्ट बुद्धि र्न जायत इत्यानुभाविकम् । एतादृशाभावावगाहिनः पत्रत्वा वच्छिन्नैकप्रकारतानिरूपितविभागभेदोभयाविशेष्यताकस्य प्रकारता द्वयनिरूपितैकविशेष्यताकस्य संशयादे रिव विशेष्यता द्वयनिरूपितैक प्रकारताकस्यापि बोधस्याभ्युपेयत्वात् । अत एव संश- याव्यवहितोत्तरं प्रत्यक्षमिति वाक्येन मानान्तरेण वा यस्मा त्संशया दव्यवहितं तस्मा दुत्तरं प्रत्यक्षं प्रत्याय्यते, संशयत्वावच्छिन्नप्रकार

तया ऽव्यवधानोत्तरविषयतयो स्ताभ्यां च प्रत्यक्षविशेष्यताया निरूपणे फलत एकतमसंशयाव्यवहितपूर्वस्य चिरातीतसंशयानन्तरस्य प्रत्यक्षस्यानवगाहनात् । येऽप्यव्यवधानोत्तरत्वाभ्यां संसर्गाभ्यां संशयवत्प्रत्यक्षमेव प्रकृतवाक्यादिना प्रतिपाद्यत इति गौडा व्यपदिशन्ति, ते किल संसर्गताद्वयनिरूपिता पूर्वप्रकारताभ्युपगमेन किमपि फलमुपलभन्त इति त एव जानन्ति । संशयीयं नाव्यवधान मव्यवधानघटकाश्च न परस्परसंसृष्टा इत्यादि विपरीतदर्शने तादृशबुद्धयनुदयेना व्यवधानघटकपदार्थोपस्थित्यपेक्षाया वा व्यवधानादौ विशेष्यत्वाभ्युपगमावश्यकत्वे संसर्गत्वे प्रमाणाभावः पर मधिकः । एव मेव धूमत्वादिसामान्यधर्म मन्तर्भाव्यवह्न्यादेः कारणत्वमपि सुग्रहम् । तद्धूमाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तद्धूमाधिकरणे विद्यमानस्याभावस्य प्रतियोगितासामान्याभावो वह्नौ धूमकारणता । सचैक एव, नतु धूमव्यक्तिघटितकूटात्मकः, युगसहस्रेणापि दुर्ग्रहत्वात् । सम्भवति चैकयैव धूमत्वावच्छिन्ना वच्छेदकतया निरूपित मव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नत्वे विकरणत्वे चावच्छेदकताद्वयं, ताभ्यां निरूपितं विद्यमानत्वे, तेन चाभावे एकैक मवच्छेदकत्वं, तन्निरूपिता प्रतियोगितात्वावच्छिन्ना प्रतियोगितेति तन्निरूपकोनुगतः सामान्याभावः । तद्बुद्धिं प्रति च धूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नत्वा धिकरणवृत्तिविशेष्यताद्वयनिरूपित विद्यमानत्वाद्येकविषयताको व्यभिचारग्रह एव विरोधी । ननु धूमान्तराव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन धूमान्तराधिकरणविद्यमानवह्न्यभावावगाहीत्यधिकं बौद्धाधिकारविवरणे विवृत मासीत् ।

नन्वेवमपि वृक्षाद्वेपते कंपत इत्यादि प्रयोगो दुर्वारः, आसनाच्चलित इत्यादेरिव तस्येष्टत्वेपि तरोस्त्यजतीति स्यादिति चेत् ?

व्रतेत्यजिजहीत्यादि विभागफलिकां क्रियाम् ।
उक्तार्थाना मप्रयोगा न्नचापादानपंचमी ॥३॥

त्यजत्यादिना विभागजनक क्रियावाचिना पंचम्य र्थस्य क्रोडीकृतत्वा दुक्तार्थाना मप्रयोग इति तर्वादिशब्दा न्न पंचमी, किन्तु विभागान्विताधेयतार्थिका द्वितीयैव । परया कर्मसंज्ञया ऽपादानं बाध्यत इति वैयाकरणाः ।

नन्वेव मपसरत्यादे र्विभागफलकक्रियावाचितया सभातोप सरतीत्यादौ पंचम्यनुपपत्तिः, नहि स्पन्दत्यपसरत्यो रेकार्थकत्वम्, अनुभवविरोधादिति चेदुच्यते -

येदेशान्तरसंयोगफलक स्पन्दवाचिनः ।
अकर्मका निरेत्याद्याः पंचमी तान् व्यपेक्षते ॥४॥

निर्गम्यपसरत्यादि धातु र्बहिरादिसंयोगफलकक्रियावाची धात्वर्थान्तर्भूत कर्मकत्वा दकर्मकः, तेन विभागस्य फलविधयानु पादानात् पूर्वदेशस्यापादानत्वं निराबाध मित्यनभिहितविभागाभिधा नाय गृहा न्निर्गच्छते सदसोपसरतीत्यादौ निरेत्यादि पंचम्या पेक्षते । एव मूर्ध्वसंयोगफलकक्रियावाचिनः उद्धरते र्योगेपि स्था- ल्याः पुलाक मुद्धरतीत्यादौ पंचम्यवसेया । कुतो भवान् प्रतिष्ठा नात्, घना द्विद्योतते विधु रित्यादौ कुत इति प्रश्ने प्रतिष्ठानादित्यु त्तरे चागत इति, घना द्विद्योतते विधु रित्यत्र निस्सृत्येत्यध्याहृत्य पंचमी चोपपादनीया ।

तरो र्विभजते पत्र मस्थ्नो विभजते त्वचम् ।
इत्यादाववधित्वार्थो ङसि र्धातु मपेक्षते ॥५॥

विभजि र्द्विधा - केवलविभागवाची फलावाचकत्वा दकर्मकः, विभागजनकविभागव्यधिकरण विदळनादिक्रियावाची सकर्मकः ।

तत्रोभयत्र पंचम्या विभागान्वित मवधित्व मवधिमत्त्वं वार्थः । तच्च स्वरूपसम्बन्धो तिरिक्तो वा पदार्थ इत्यन्य देवत । तथाच तरोः पत्रं विभजत इत्यत्र तदवधिकविभागाश्रयत्वं पत्रे, अस्थ्नो मांसं विभजते कौणप इत्यत्रास्थ्यवधिकमांसत्वमवेत विभागानुकूलोत्कर्तनादिक्रियासमवायित्वं कौणपे वाक्यार्थः । "ध्रुव मपाये ऽपादान" मिति सूत्र मपाये विभागे ध्रुव मवधिभूत मपादानसंज्ञमिति व्याख्येयं; योगविभागादिति वाक्यपदीये हरिचरणः ।

पापा द्विरमतीत्यादौ विषयत्वाभिधायिनी ।
व्याघ्रा द्बिभेतीत्यादौ तु हेतुता माह पंचमी ॥६॥

पापा द्विरमति जुगुप्सति धर्मात् प्रमाद्यति इत्यत्र विरमे र्निवृत्तिः, गुपे र्गर्हानाम द्वेषविशेषः, प्रमाद्यते रनुद्बुद्धसंस्कारोर्थः, पंचम्यर्थो विषयत्वं, तथाच पापविषयकनिवृत्तिमानित्यादि र्वाक्यार्थबोधः । परेतु करणानन्तर मकरणं विरमतेः, गर्हाप्रयुक्त प्रवृत्त्यभावो गुपेः, कर्तव्यतास्मरणाभाव प्रयुक्तप्रवृत्त्यभावः प्रमाद्यतेरर्थः, पंचम्यर्थविषयत्वं च व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् करणगर्हयो रभावप्रतियोगिषुचान्वेति । तेन पापविषयक करणान्तरितस्तदभावः, पापविषयकगर्हाप्रयुक्तः पापविषयकप्रवृत्त्यभावः, धर्मविषयकर्तव्यता स्मरणाभाव प्रयुक्तो धर्मविषयकप्रवृत्त्यभावश्च वाक्यार्थइत्याहुः ।

चोराद्बिभेति त्रायत इत्यादौ अनिष्टस्यभावित्वेन चिन्तनंभयं, अनिष्टानुत्पत्त्यनुकूलो व्यापारस्त्राणम् । पंचम्यर्थो हेतुता हेतुमत्तावा निष्टेन्वेति । तथा च चोरहेतुक मनिष्टम्भावित्वेन चिन्तयति चौरहेतुकानिष्टानुत्पत्त्यनुकूल व्यापारवानिति बोधः ।

यत्रच भयापादानस्यापि न हेतुत्वविवक्षा, तत्र सम्बन्धसामान्यार्थिका शेषषष्ठ्येवप्रमाणम् । अत एव "कस्यबिभ्यतिदेवाश्च जातरोषस्यसंयुगे" इति रामायणम् । कस्य संयुगइति सम्बन्धइति प्रा

श्च: ; तच्चिन्त्यं, नरकाद्बिभेति नरकात्त्रायत इत्यादौ नरकजन्या निष्टान्तराभावात् ।

वस्तुतोभयत्वं द्वेषत्वावान्तरजातिः, सैवाबिभेतेः प्रवृत्तिनिमित्तम्। फलावाचकत्वादेवचासौ यतिवदकर्मकः । तत्र दुःखगोचरे भये स्वस्मिन् भावित्व प्रतिसन्धानमेवकारणम् । तेन रागान्धानांनास्तिकानान्नरकात् यक्ष्यमाणानां यागश्रमान्मुमुक्षूणां कुतोपि क्लेशाद्वानभयम् । उपायविषयेभये च भयापादनसाधन त्व मासन्नत्वं च ज्ञायमानं जनकम् । चोरेभ्यो हि भयोत्पत्त्यासन्न तया प्रतिसंहितेभ्य एव भयं । आसत्तिप्रकर्षाच्च भयप्रकर्षः । आस त्तिरपि कालिकीदैशिकी वा यथानुभव मूहनीया । एवं च विषय विषयिभावलक्षणा हेतुतैव पंचम्यर्थः । तथा च चोराद्बिभे तीत्यत्र चोरगोचरभयवानिति वाक्यार्थः । त्राणमपि भयाभावानुकूलो व्यापारः । तस्य च भयाभावरूप धात्वर्थतावच्छेदक फलवान् त्रातव्यः कर्म । भयाभावश्च भयकारणविघटनद्वारा त्रातृव्यारप्रयोज्यः । " स्व-ल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतोभयात् " इत्यत्रापि भयहेतुकानिष्टा नुत्पत्तेः प्रयोजको व्यापारो न प्रतीयते, परन्तु भाविनोभयादपि दुःख विशेषसाधना द्भयान्तरसम्भवा द्भयगोचरभयाभावस्यैव । अत एव 'द्वि तीयाद्भयं भवती'ति श्रुत्यास्वस्मान्नभयमिति परिसंख्यायते, द्वेषविषयस्वा भाव्येन स्वभिन्नज्ञानस्यापिं द्वेषकारणतया स्वगोचरभयोत्पत्त्यसंभवात् । भयस्य स्वहेतुकानिष्ट चिन्तनस्वरूपतातु श्रुतिशतेनापि नापलपितुं शक्यत इति दिक् ।

एवं रणात्पराजयत इत्यत्र द्वेषाधीनानिवृत्तिः पराजेरर्थः । पंचम्यर्थविषयता तु द्वेषनिवृत्त्यो रुभयो रन्वेति । तथा च रणद्वेषायत्त रणनिवृत्तिमा नित्यन्वयबोधः । अत एव ' पराजेरसोढ़ ' इत्यनुशासने पराजेर्योगे ऽसहनस्य द्वेषस्य विषयोपादानत्वेन संज्ञायते । शत्रून् पराजयतइत्यत्रा भिभवानुकूलोव्यापारोर्थः पराजेरिति शत्रुरभाव्यतया कर्मैव ।

क्रियानिवृत्तिजनक व्यापारान्तरवाचिनः ।
धातवोवारयत्याद्याः प्रत्याकांक्षन्ति पंचमीम् ॥७॥

वारयत्यादिधातुः धातु प्रवृत्तिनिमित्तत्वोपलक्षित पतनत्वाद्यव च्छिन्न प्रतियोगिताकमभावं फलविधयाभिधत्ते तत्प्रयोजकमिति माप तेति वाक्यादिव्यापारं प्रधानतया तज्जनितपदार्थोपस्थिति रुपलक्षण धर्ममोषेण पतना भावत्वादिना फलमवगाहते । तत्राभावस्वरूप फलाधिकरणतया विवक्षिते कर्मसंज्ञाबलीयसीति ततो द्वितीया, फल भूताभावप्रतियोगि क्रियाकारकाणि पुनरपादानसंज्ञकानीति तत्रत्या पंचमी तानि कारकाण्यभिधत्ते । कूपादन्धं वारयतीत्यत्र कूपाधिक रणक पतनप्रतियोगिकस्यांधवृत्तेः, यवेभ्योगां वारयतीत्यत्र यवकर्मक भक्षणप्रतियोगिकस्य गोवृत्तेः, परस्वेभ्यः पाणिंवारयति इत्यत्र पर-स्वकर्मकोपादान प्रतियोगिकस्य पाणिवृत्तेः, शरेभ्यः शरीरंवारयतीत्यत्र शरकरणक व्याधप्रतियोगिकस्य शरीरवृत्तेः, पुष्पेभ्य आतपंवारयती त्यत्र पुष्पकर्मकशोषण प्रतियोगिकस्यातपवृत्तेः, श्वपचेभ्योदातारंवार यतीत्यत्र श्वपचसम्प्रदानकप्रतियोगिकस्य दातृवृत्ते, रभावस्यानुकूलो व्यापारो वाक्यार्थः ।

यत्तु क्रियाविषयक निवृत्त्यनुकूलो व्यापारोवारयतेरर्थः, तत्र निवृत्त्यन्वितमाधेयत्वं द्वितीयायाः प्रकारित्वं पंचम्याः शक्यम् , तथा च कूपप्रकारिकाया अन्धवृत्तेः पतननिवृत्ते रनुकूलोव्यापारोभवति कूपादंधं वारयतीति वाक्यार्थः, कूपेमापतेयमिति निवृत्तौ कूपेप्रकार ताया निराबाधत्वादिति । तन्न तथा सति अचेतनकर्मके पुष्पेभ्य आतपंवारयतीत्यादौ कूपादंधं वारयति न पुनरन्धो निवर्तते इत्यादौ च गतिश्चिन्तनीया ।

लीयति दर्शनाभावजनिकां वदति क्रियाम् ।
मातुर्न्यलीयतेत्यादौ पंचमीचेष्यमाणताम् ॥८॥

मातुर्निलीयतेबालइत्यादौ स्वकर्मकदर्शनाभावानुकूलो व्यापारोलीयतेरर्थः, पंचमीतु वृत्तिमत्त्वेनेच्छाविषयत्व मभिधत्ते । तेन मातृवृत्तित्वेनेष्यमाणः स्वकर्मकदर्शनाभावो वाक्यार्थः। अत एव बालो मातुर्निलीयते, मातापुनरेनं पश्यत्वेवेत्यादयः प्रयोगाः सुपपादाः । तदर्थमेव "अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति"त्यत्र इच्छति ग्रहणमिति व्यक्तं तद्विदाम् ।

प्रकाशनाधिकरणे धीयमानस्यवक्तरि ।
प्रकृतौ च जनेः कर्तु रपादानत्व मिष्यते ॥९॥

हिमवतो गंगा प्रभवतीत्यत्र प्रभवतिः प्रकाशपर्यायः । प्रकाशस्तु दर्शनयोग्यत्वाभावावच्छेदक देशाव्यवहित देशावच्छेदेन दर्शनयोग्यत्वम् । द्वितीयदेशान्वयितादात्म्यं पंचम्यर्थः । तथा च हिमवदभिन्नोयो दर्शनयोग्यत्वाभावावच्छेदक देशाव्यवहितदेशः तद्दर्शन योग्यतावती गंगेतिवाक्यार्थः । उच्चारणानन्तरित मुच्चारणमधीङोर्थः । प्रथमोच्चारणान्वितं कर्तृत्वं पंचम्याः । तथाचो पाध्यायकर्तृकोच्चारणानन्तरितोच्चारणकर्तृत्वमर्थः । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्तइत्यत्र जनेरुत्पत्तेः कर्त्रीणां प्रजानां प्रकृतित्व मुपादानत्वं वा ब्रह्मणः प्रतीयते । धात्वंतरोपात्ताया मप्युत्पत्तावेवम् । अत एव " अंगादंगात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे । आत्मावैपुत्रनामासि त्वं जीव शरदः शत " मिति श्रुतिः । हेतुपंचम्या गतार्थ मेतदिति केचित ।

अध्याहृतल्यबन्तस्य कर्माधिकरणंतथा ।
प्रासादात्पश्यतीत्यादौ विभक्तिर्व्यक्तिपंचमी ॥१०॥

प्रासादात्पश्यति आसनात्प्रेक्षते इत्यादा वारुह्योपविश्येत्यध्याहार्यम् । कर्मण्यधिकरणे च पंचमी । प्रासादमारुह्यासने उपविश्य इति पर्यवसित वाक्यशरीरम् ।

इति पदवाक्यरत्नाकरे कारकपंचमी विवरणम् ॥ ९ ॥

यतोऽध्वकालनिर्माणं ततोभवति पंचमी ।
सप्तमी केवलंकाला दध्वनः प्रथमापिच ॥१॥

योजनादिशब्दा मुख्यया वृत्त्या परत्वविशेषमभिदधति । गौण्या तु तदभिव्यंजकः संयुक्तसंयोगघटकान् परत्वप्रतियोगिकापरत्वाधिकरण देशान् । मासादिपदमपि तावदादित्यपरिस्पन्दान्तरितजन्मनो वस्तुनः सामयिकमपरत्व विशेषमभिदधत् संसर्गगुणेन तदन्तरालकालावयवानभिधत्ते । स्वीक्रियते संख्यायाइव परत्वादेरपि समवायान्येन केनापि संसर्गेण गुणकर्मणोरपि व्यवहारवशाद्वैशिष्ट्यम् । तथा च ग्रामा द्योजनंयोजनेवावनमित्यादौ पंचम्या अवधिमत्त्वं प्रथमायाः सप्तम्यावा अधिकरणत्वमर्थ इति ग्रामावधिकयोजनात्मक परत्वाधिकरणं वनमि त्यन्वयबोधः । कार्तिक्या आग्रहायणीमासइत्यत्र कार्तिक्यादिपदं त दुत्पन्नास्थिरद्रव्येलाक्षणिकम्, तथा च कार्तिक्युत्पन्ना वधिकमासस्वरूपा परत्वाधिकरणमाग्रहाय ण्युत्पन्नवस्त्वित्यन्वयबोधः ।

दिक्शब्दांचूतरपदा जाह्यन्यैरितरेण च ।
आरादृतेभ्यां च योगे नाम्नो भवति पंचमी ॥२॥

उदयाचलावधिकमपरत्वं तद्विशिष्टं च देशमभिदधतः पूर्वादयो दिक्शब्दा, स्तथाविधाः प्रागादयोंचूत्तरपदा, आजन्तादक्षिणा प्रभृतयः आह्यन्तादक्षिणाहि प्रभृतयः । अन्येतरशब्दौ पृथक्त्व विशिष्टवाचिनौ । प्रपंचार्थमितरग्रहणं, तेन पृथक्त्वार्थकानामितरेषामपि लाभाच्चैत्राद्भिन्नः पृथगित्यादिकमुपपद्यते । इतरस्त्वन्यनीचयोरिति कोशसिद्धनीचवाचकताक स्त्वितरशब्दोनेहगृह्यते, अयमस्मात्तारोमन्द्रो ह्रस्व इत्यादाविवाय मस्मान्नीच इतरइत्यादावपि विभक्तपंचम्यैवार्थ सिद्धेः । ऋतेयोगे द्वितीयापि "ततोन्यत्रापि दृश्यते" इत्यनुशासने न "ऋतेहि द्वितीयाचे" ति चान्द्रसूत्रेण चानुशिष्यते, तेन पुरुषाराधनमृते इति प्रयोगोपि प्रमाणम् । आरादिति दूरसमीपयोर्वर्तते ।

पूर्वोग्रामात्तडागइत्यादौ पंचम्याः परत्वनिरूपकत्वमर्थः । तथा च ग्रामवृत्तिपरत्व निरूपक मुदयाचलावधिकं यदपरत्वं तदाश्रयस्तडागइति, माधवात्पूर्वो मधुरित्यत्र पूर्वपदेन प्रागभावाधिकरणस्य पंचम्याप्रतियोगित्वस्याभिधानात् माधवप्रतियोगिक प्रागभावस्याधिकरणं मधुरित्यन्वयबोधः । प्रागादिशब्दानां दिक् शब्दत्वेपि ग्रामस्य दक्षिण इत्यादाविव प्राप्तामतस्थर्थषष्ठीं बाधितुं पृथग्ग्रहणं, अतो ग्रामात् प्राक् तडागइत्यादौ ग्रामवृत्तिपरत्व निरूपकोदया चलावधिकापरत्ववति देशे तडागइत्यवगम्यते । एवं ग्रामाद्दक्षिणा दक्षिणाहि वेत्यादौ बाडबानलावधिकापरत्ववत् देशोदक्षिणापदस्य पंचम्याः परत्वनिरूपकत्वं, आजादे दैशिकमधिकरणत्वमर्थः । तेन ग्रामवृत्तिपरत्व निरूपकबडबानलावधिकापरत्ववति देशेतडाग इति वाक्यार्थः । अवयववाचि पूर्वादिपदयोगे षष्ठ्येवप्रमाणं, तेन पूर्वः कायस्य नतु कायात् शरीरस्य दक्षिणाहीतिलः नतु शरीरादिति । चैत्रादन्यइतरइत्यादौ चैत्रावधिक पृथक्त्ववानित्यन्वबोधः । अत्रान्योन्याभाववा नेवान्यादिपदार्थः, अर्थपरमन्यपदं नतु स्वरूपार्थमिति प्रपंचनाय पृथगितरपदोपादानम् । नच घटान्नेति प्रसज्येत, नञोभाव सामान्यार्थकत्वात् ; संसर्गमर्यादया तादात्म्यसंसर्गावच्छिन्न प्रतियोगिताभानेन घटोनेत्यादौ घटान्योन्याभावस्यार्थतो लाभादन्योन्याभावत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् । भवतु वा न्योन्याभावो नञर्थः , निपातानामभेदान्वयं प्रतीवविभक्तिविशेषार्थान्वयं प्रत्ययोग्यत्वमेवकल्प्यत इत्येकदेशिनः । वनादारादित्यत्र वनावधिकंपरत्व मपरत्वंवार्थः , ऋते शब्दस्यान्योन्याभाव स्तद्वानत्यन्ताभावः तद्वांश्चार्थः । स्तोकादृतेपचति जलादृते गन्धः, गन्धादृते पाषाणोधूमादृते वह्निरिति चतुर्णां निदर्शनम् ।

अपाङ्परिप्रातिप्राप्तं कर्मप्रवचनीयताम् ।
बहिश्चस्वस्ययोगेन पंचम्या यान्ति हेतुताम् ॥३॥

अपपरीवर्जनार्थौ, मर्यादाया मभिविधौचाङ्, प्रतिनिधि प्रतिदानयोः प्रतिश्च, कर्मप्रवचनीयसंज्ञां भजमानोऽव्यपेक्षमाणस्य प्रातिपदिकस्य पंचम्यानिमित्तम् । बहिः शब्दोपितथा । अपहरेः परिहरेर्वा संसारइत्यादौ अत्यन्ताभावः कर्मप्रवचनीययोः, पंचम्या आधेयत्वमर्थः, हरिवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगी संसारइतिवाक्यार्थः । मर्यादायां वर्तमानस्याङो व्यवधानस्य संसर्गस्याभावोर्थः, अव्यवधानं क्वचित्कालिकं क्वचिद्दैशिकं क्वचित्पाठिकं क्वचिदन्यथापि, संसर्गस्य तादात्म्यसंयोगसादृश्यसमानकालीनत्वादेरभावेपि यथायथं तात्पर्यवशादुपतिष्ठते । आमुक्तेः संसारइत्यत्र संसारेमुक्तिनिरूपितं कालिकमव्यवधानं मुक्तिसमानकालिकत्वाभावः, आसमुद्रान्मृद इत्यत्र मृदां समुद्रनिरूपितं दैशिकमव्यवधानं तादात्म्यस्य सादृश्यस्यसंयोगस्य वा भावश्च भासते। " आकडारादेका संज्ञे " त्यत्र एकसंज्ञाक शब्दविधीनां कडारसूत्रनिरूपितं पाठिकमव्यवधानं पठितत्वाभावश्चावगम्यत इति । अभिविधौ वर्तमानस्याङो व्यापकत्वमितरसम्बन्धश्चार्थः, तत्र व्यापकताघटक इतरनिरूपितश्चैकएव संसर्गः प्रतीयते । आपरमाणोः पृथिवीत्यादौ पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन तादात्म्यसंसर्गावच्छिन्ना परमाणुव्यापकता तदितरतादात्म्यं च भासते । आसमुद्राद्यशइत्यादौ यशसि समुद्राभिव्यापकत्वं समुद्रेतरसम्बन्धश्च भासते, इत्येषादिक् । तत्सम्बन्धतदितरसम्बन्धावेवाभिविधिः , नतु व्यापकतापि, आपरमाणोरिति यथाश्रुतदर्शनादित्यपि । प्रतिनिधौ वर्तमानस्य प्रतेर्भेद स्तत्कार्यकारित्वं चार्थः, प्रद्युम्नः कृष्णात् प्रतीत्यादौ कृष्णभिन्नः कृष्णकार्यकारी प्रद्युम्नइति बोधः । प्रतिदाने वर्तमानस्यप्रतेः ऋणत्व ध्वंसजनकत्वमर्थः, पंचम्यास्तु ऋणत्वान्वयि आदानजन्यत्वं, ऋणत्वन्तु स्वत्वमिव पदार्थान्तरं पापविशेषोवा । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् इत्यत्र तिलादानजन्यर्णत्व ध्वंसजनकमाषदानकर्तेत्यन्वयबोधः । बहिर्ग्रामादित्यत्र तदनधिकरणोदेशो बहिः पदार्थः, ग्रामानधिकरणं च परिसरादिरेव देशोनान्तर्ग्रामीणः ।

अकर्तरिऋणेहेतौ पंचमीचास्त्रियांगुणे ।
प्रायेणज्ञापकेहेतौ स्त्रियामप्यगुणेष्वपि ॥४॥

शताद्बद्धइत्यादौ ऋणत्वं ऋणंवा हेतुता हेतुमत्तावा खण्डशः पंचम्यर्थः । ऋणाभिन्नशत हेतुकबन्धनकर्मेत्यादि रन्वय बोधः । ऋणकर्तृकबन्धनविवक्षायां ऋणेनबद्धइत्येव प्रमाणम् । जाड्येन जाड्याद्वा बद्धइत्यादौ गुणस्यहेतुतायां पंचमी तृतीया च प्रुज्यते । बुद्ध्या मुक्तइत्यादौ तु तृतीयैव नतु पंचमी, बुद्धिशब्दस्य स्त्रीत्वात् । स्त्रियामपि गुणे ऽगुणे च ज्ञापकेहेतौ पंचमीसाधुः । नास्तिघटोनुपलब्धेरित्यत्रा नुपलब्धिज्ञाप्यत्वस्य घटनास्तिताया मन्वयस्यानुभवात् । अत्राज्ञात ज्ञापकमनुलब्ध्याद्येव पंचम्यासम्बद्ध्यते, नतु चक्षुरादि, तेनेन्द्रियात घट इति न प्रयोगः ।

ज्ञातज्ञापके सर्वत्र पंचमी, धूमादग्निमान् पर्वतइति, जीवः कर्ताबुद्धेरिति चप्रयोगात् । धूमादग्निमानित्यादौ धूमपदं धूमज्ञाने ग्नि पदं अग्निज्ञाने ज्ञायमानाग्नौ वा लाक्षणिकं हेतुता हेतुमत्तावा पंचम्यर्थौ धूमज्ञानविशेषितो परज्ञानेन्वेतीति प्रांचः । ज्ञानजन्यत्वं पंचम्यर्थः, असौ धूमविशेषितोग्निपदार्थे तदेकदेशेवा ऽग्निज्ञानेन्वेति इत्यपरे । वह्निरेवजि ज्ञासितोनतु वह्निज्ञानं ज्ञायमानोवह्निर्वेति पर्वतोवाह्निमानिति प्रतिज्ञा वाक्य घटकानिपदानि मुख्यवृत्त्यैव प्रवर्तंते हेताव पिधूमादिपदंतथा, धूममधिकृत्यैवो दाहरणादिवाक्येन व्याप्त्यादेर्ज्ञापकता प्रयोजक धर्म स्योपपादनात् । धूमपदेन धूमज्ञानलक्षणे तु धूमज्ञानस्यैव वह्निज्ञान जनकता प्रयोजकं रूपमुदाहृतं स्यात् । अतो ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं पंचम्यर्थो धूमादिविशेषितैकदेशो वह्नावन्वेतीति तु नवीनाः ।

धूमवह्निपदाभ्यां भक्त्याज्ञानमुपस्थाप्यते,शक्त्याच स्वार्थः, पंचमी तु जाड्या द्बद्धइत्यादाविव जनकतां जन्यतां वाभिधत्ते । स्वीक्रियते

चैकप्रातिपदिक शक्यलक्ष्यार्थयो र्भेदेनान्वयः । तथाच धूमोज्ञाने, त द्धेतुतायां, साज्ञाने तद्धद्वावन्वेतीति धूमविषयक ज्ञानहेतुक ज्ञानवि षय वह्निमानयं पर्वत इति बोधः प्रतिज्ञाहेतुभ्यां संभूय जन्यते । केवलया प्रतिज्ञया पर्वतो वह्निमानित्येवबोध्यते, नतुज्ञेयवह्निमानिति, हेतु समभिव्याहार ज्ञानान्तरितो हि वह्न्यादिपदस्य ज्ञाने लक्षणाग्रहो हेतु पञ्चम्यर्थान्वय बाधादितितु वस्तुगतिः ।

ननु घटः पृथिवीगंधा न्नरूपान्नपटत्वान्नापि स्नेहादित्यादौ घटे रूपादिज्ञानज्ञाप्य पृथिवीत्वस्या त्यंताभाव स्तद्धदन्योन्याभावो वा पृथि वीत्वे, पृथिव्यां रूपादिज्ञानज्ञाप्यत्वस्य, पृथिवीज्ञान सामान्ये रूपादि ज्ञानजन्यत्वस्य पृथिवीज्ञान हेतुतामात्रे रूपादिज्ञानसंबन्धस्य, पृथिवी ज्ञान जनकेषु ज्ञानेषु रूपादिविषयकत्वस्य वा ऽभावोनबोधयितुंशक्यते, बाधात्, पृथिवीत्व व्याप्यरूपवान् घट इत्यादिना भ्रांतपरामर्शेन घटो गंधवानित्याद्यनुमिति जननादितिचेत् ? अत्र प्रतिज्ञासमभिव्या हृत हेतुपंचम्या हेतौ पक्षसंबंधोपि प्रतिपाद्यते, अतएव हेत्ववयवेन गतार्थत्वात् उपनयादि प्रयोगाभावात् उदाहरणान्त एवन्यायः, एवंच घटः पृथिवीगंधान्न पटत्वादित्यादौ पटत्वे घट संबंधाभाव एव प्रती यत इति गुरुमतानुसारिणः ।

वस्तुतो भ्रम सामान्य भिन्नत्व विशिष्ट केवल विषयता संबंधेन लिंगबोधक पद वाच्यस्य तल्लक्ष्यार्थे ज्ञाने, पंचम्यर्थ हेतु तायास्तु प्रकृतपक्षक प्रकृतसाध्यकानु मितित्वावच्छिन्न निरूपकता संसर्गेण साध्यवाचि पदलक्ष्यार्थे साध्य ज्ञानेन्वय इति व्युत्पत्त्या घटः पृथिवी गंधान्न पटत्वादित्यादौ केवल गंधविषयक भ्रमसामान्य भिन्नज्ञानवृत्ति हेतुतायां घटपृथिवीतादात्म्य साध्यकानु मितित्वा वच्छिन्ननिरूपकता स्वरूपसंसर्गः पृथिवीज्ञाने तत्संसर्गावच्छिन्न प्रति योगिताकः पटत्वविषयक भ्रम सामान्यभिन्न ज्ञान हेतुत्वाभावश्च भासते । विषयतायां कैवल्यंतु विशेष्यताद्वया संवलनं, तेनपटो गंध

व्याप्य पटत्वान् घटो गंधव्याप्य घटत्वान् इति समूहालंबन हेतु कत्वस्य घटो गंधवानित्यनु मितौ सत्त्वेपि न प्रकृतवाक्यार्थ बाधः, समूहालंबने विशेष्यताद्वय सत्त्वेन तद्विषयतायां कैवल्याभावादिति संक्षेपः ।

नानापृथ ग्विनायुक्ता द्विदूरांतिक वाचकात् ।
पंचमीचतृतीयाच द्वितीयावापिसप्तमी ॥ ५ ॥

नानादिशब्दयोगे पंचमीतृतीया द्वितीयाः, दूरार्थकात् पंचमी द्वितीयातृतीया सप्तम्य इति व्यवस्थितो विधिः। विनादिशब्दाना मत्यन्ता भाव स्तद्वानन्योन्याभाव स्तद्वांश्च यथायथमर्थः । गंधंविनावायु धूमं विना वह्निर्जलंविनाग्निःस्नेहो गंधो वेत्यादिव न्नानापृथक् पदयो रप्युदाहरणानि । ग्रामस्य दूरंदूरात् दूरेणांतिक मंतिकादंतिकेनेत्यादौ दूरार्थकपदाना मितरा समानाधि करणत्वे प्रातिपदिकार्थ मात्रे प्रथ मावच्चतस्रो विभक्तयः । समानाधिकरणत्वेतु दूरः पंथाइत्यादौ विशेष्य परतन्त्रैव विभक्तिः । दूरादावसथान्मूत्र मित्यादावधिकरणे पंचम्यादयो दृश्यन्ते ।

अल्पकृछ्रौ कतिपयस्तोका वद्रव्यगाइमे ।
व्यपेक्षंते पंचमींच तृतीयां करणार्थिकाम् ॥६॥

अल्पादयश्शब्दाः सामानाधिकरण्येन द्रव्यमविशेषयंतः करण वाचिनीं पंचमीं तृतीयांच व्यपेक्षंते । यथाल्पे नाल्पा द्वामुक्त इत्यादि । द्रव्यसमानाधिकरणे स्तोकेन विषेण हत इत्यादौ तृतीयैव । क्रिया समानाधिकरणे स्तोकंपचतीत्यादौ कर्माणि द्वितीयैव । वाजपेयेन यजे तेत्यादौ करणानुवादे तृतीयैव प्रमाणं ।

इति पदवाक्यरत्नाकरे उपपद पंचमी विवरणम् ॥

विभक्त्यंतरबोध्येभ्यो भिन्नः शेषोऽभिधीयते ।
संबंधत्वनिमित्तेन षष्ठी तत्र प्रवर्तते ॥१॥

प्रथमादीनां यानि प्रवृत्तिनिमित्तानि संबुद्धित्वादीनि तदितर धर्मविशेषः शेषः, तंच षष्ठी संबंधत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेनाभिधत्ते । अस्तिहि संयोगसमवाय स्वस्वामिभाववैशिष्ट्यकरणकर्मत्वादि ष्वनुयुक्तत्व प्रतियुक्तत्वादि । यतः समवाये वाय्वाद्यनुयोगिकत्वावच्छिन्न रूपप्रतियोगिकत्व विरहा न्नवायौरूपमिति प्रतीतिव्यवहारौ । सएवचानुयुक्तत्व धर्मः संबंधत्वम् । एकशतं षष्ठ्यर्था इति महाभाष्य परिभाषण मपि नप्रवृत्तिनिमित्ताना मपरिमितत्वं ग्राहयति, किन्तुविशेष्य व्यक्तीनाम् । राज्ञः पुरुषो घटस्य रूपमित्यादौ राजप्रतियोगिकत्व घटानु योगिकत्वादिना स्वत्वसमवायादिः पुरुषरूपादौ भासते। स्वत्वत्वसमवायत्वादिना तथात्वोपगमे मातुः स्मरतीत्यादौ कर्मतायां ताद्रूप्येण षष्ठी न प्रवर्तेत, द्वितीया प्रवृत्तिनिमित्तत्वविशिष्टस्य तस्य शेषत्वाभावात् । नचेयं "अधीगर्थदयेशांकर्मणि" इत्यनुशासनसिद्धा, स्मरते रधिपूर्वधातुतुल्यार्थकस्य योगे कारकषष्ठी, तत्रापि सूत्रे शेषइत्यनुवृत्तेः । अतएव शेषषष्ठ्यं वसिद्धेर्थे "ज्ञोविदर्थस्य करणे" इत्याद्यष्टसूत्रीविधानं सर्पिषोज्ञानं मातुः स्मरणमित्यादौ शेषषष्ठी प्रयोगनियम प्रतिपत्तिद्वारा लुक्प्रयोजक समासनिषेध प्रतिपत्त्यर्थ मित्यभियुक्ताः । यदाह हरिः –"कारके व्यपदिष्टेच श्रूयमाणक्रियेपुनः । प्रोक्ता प्रतिपदंषष्ठी समासस्य निवृत्तये" ॥ इति । ज्ञोविदर्थस्येत्यादि सूत्राष्टके पदमुपलक्ष्यविहिता षष्ठीसमासनिषेधार्थेति तदर्थः । हरिस्मरणमित्यादौ कृद्योगलक्षण कारकषष्ठ्याः समासः । शेषषष्ठी समासस्त्वष्टसूत्रीज्ञाप्यस्य निषेधस्यविषयः । हरिसम्बन्धिस्मरण हरिकर्मकस्मरणयोः समानार्थयोश्चरमे प्रतिपाद्येसमासः साधुः न प्रथमेइति, उत्तरपदप्रकृति स्वरएवास्यसमासस्य नान्तोदात्तइति वा नियम्यते । कारकपूर्वके समासे भवतूत्तरप्रकृतिस्वरः, शेषषष्ठीसमासेत्वन्तोदात्तः ।

हरिस्तु अष्टसूत्रयामातुः स्मृतमित्यादौ समासनिषेधएव प्रयोजनं, नहि कृद्योगषष्ठीसम्भवति, कृत्सुनिष्ठायाः पर्युदासात्, इत्यभिप्रायेण "निष्ठायांकर्मविषया षष्ठीच प्रतिषिध्यते। शेषलक्षणयाषष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते" इत्यनुशशास।

यत्तु "ज्ञोविदर्थस्यकरणे" इति सूत्रे प्रवृत्यर्थके जानातौ सर्पिषोज्ञानकरणत्व विवक्षायां सर्पिषाजानीत इति, "अधीगर्थदयेशांकर्मणी" ति सूत्रे मातुः स्मरति दीनस्यदयते जनस्य ईष्टइति, "रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः" इति सूत्रेज्वरसंतापिवर्जितानां रोगार्थानां भावकर्तृकाणां धातूनां कर्मणि षष्ठीस्यादित्यर्थके रोगश्चौरस्य रुजति, ज्वरिसन्ताप्योः रोगश्चोरं ज्वरयति वा, भावान्यकर्तृके नदीकूलं रुजतीति, "आशिषिनाथ" इतिसूत्रे सर्पिषोनाथते - आशीर्भिन्नार्थकेतु माणवकंनाथतीति, "जासिनिप्रहण नाटक्राथापिषां हिंसाया" मितिसूत्रे चोरस्योज्जासयति निहंति उन्नाटयति क्राथयति पिनष्टीति, अहिंसायांधानाः पिनष्टीति, "व्यवहृपणोस्समर्थयोः" "दिवस्तदर्थस्ये" ति सूत्रयोः क्रयव्यवहारार्थकानां व्यवहृपणिदिवां कर्मणि षष्ठीत्यर्थकयोः शतस्यव्यहरति पणति दीव्यतीति, गणनार्थकेव्यवहृतौ शलाकांव्यवहरति, स्तुत्यर्थकेपणौ दीव्यतौच ब्राह्मणं पणायति दीव्यतीति, "कृञः प्रतियत्ने" इति सूत्रे प्रतियत्नो गुणाधानं तत्र वर्तमानस्य कृञः कर्मणि षष्ठी स्यादित्यर्थके एधोदकस्योप स्कुरुते इति वृत्ताचाख्यातानि रुदाहरणं प्रत्युदाहरणंच; तत्सर्वं कृदंतोपलक्षणतया नेयमिति हरदत्तः। एवं "कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणे" इति सूत्रेण विहिता द्विरह्नोभूङ्क्ते द्विरह्नो भोजनमित्यादौ शेषष्ठ्यपि समासप्रतिषेधार्थैव, तद्रूप्येणाधिकरणता विवक्षायांतु द्विरह्निभोजनमित्येव विग्रहोद्विरह्नभोजनमिति समासश्चोत्तरप्रकृतिस्वरोपेतः प्रमाणम्।

सर्वनाम समानाधिकरणे प्रथमादयः।
अन्यत्रहेतुपर्याये तृतीयाद्याविभक्तयः ॥२॥

हेतुकारणनिमित्त प्रयोजनार्थादिशब्दो यदि सर्वनामसमानाधिकरण स्तत्रको हेतु र्वसतिकं हेतुंवसतीत्यादिक्रमेण सर्वा विभक्तयः । अनेन निमित्तेन वसतीत्यादौ तृतीयाद्याएव साधवो न प्रथमाद्वितीये । अतएव यथायथं हेत्वादिशब्दोजनकं प्रयोजनंचाभिधत्ते इत्यभिहितं प्राक् । विभक्तीनां तद्धेतुकत्वमर्थः शेषोवा ।

अतसर्थयुतात् षष्ठी द्वितीयाप्येनपायुतात ।
दूरान्तिकार्थयुक्तातु षष्ठीपक्षेतु पंचमी ॥ ३॥

ग्रामस्यदक्षिणतः पुरापुरस्तात उपर्युपरिष्टादित्यादौ षष्ठ्येव । विन्ध्याद्दक्षिणतइत्यादौ विन्ध्यमारभ्यदक्षिणतइति ल्यबन्ताध्याहारेकर्मणि पंचमी । एवं दक्षिणेनग्रामं ग्रामस्यवेत्यनेन एनबन्तेनयोगेषष्ठी द्वितीयाच प्रमाणं, नतु पंचमी, प्रकृतायाः पंचम्याः षष्ठीद्वितीयेचाधिके भविष्यतइति महाभाष्यात् । तथा धनप्रतिगृहादुत्तरेण तोरणेनास्मदीयमित्यादावुत्तरेणेतिपदं तृतीयान्तं, तदपि तोरणेनेत्यस्य समानाधिकरणं, अतोदिक् शब्दयोगेपंचमी । ततः पश्चात् स्रंस्यन्त इति भाष्यप्रयोगादतसर्थ प्रत्ययान्तोपि पश्चाच्छब्दः पंचम्यां निमित्तम् । लुप्तोप्यतसर्थप्रत्ययः षष्ठीनिमित्तमिति प्राक् ग्रामादित्यादौ प्राप्तांषष्ठी अपवदति । अञ्चूत्तरपदयोगे पंचम्याः प्रतिप्रसवइत्यभिहित मधस्तात । दूरमन्तिकं ग्रामस्यग्रामादित्युभयमपि प्रमाणम् ।

कृदन्तधातुयोगेन भवेत्कर्तरिकर्मणि ।
प्रधानेनियताषष्ठी गुणेतूभयथामता ॥ ४ ॥

ओदनस्यपाकः कृष्णस्य कृतिरित्यादौ द्वितीयावत कर्मत्वं कर्तृत्वं च षष्ठ्यर्थः । द्विकर्मकधातुयोगे प्रधानकर्मणि षष्ठ्येव, गुणकर्मणि द्वितीयाप्रमाणम् । नेताश्वस्य ग्रामस्य ग्रामंवा । एतेन “ कर्तृकर्मणोः कृति ” त्यनुशासनंव्याख्यातम् । नन्वत्र सूत्रेकृतीति व्यर्थं,

" नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृणा " मित्यनेन ल्लादेश पर्युदासे ऽर्थादेव कृदन्तधातुयोगे कर्तृकर्मणोर्ल्लाभादिति चेन्न; कृतपूर्वीकटमित्यादौ तद्धितयोगे कर्मषष्ठ्यपवादाय तदुपादानात् । अथ पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहे सपूर्वाच्चेति सूत्रेणसोपपदात् पूर्वपदादिनिः कर्तरिविधीयते, तत्र कृतपदस्य कटसमानाधिकरणत्वे वृत्तिरेवानुपपन्ना, ऋद्धस्यराज्ञः पुरुषइत्यादाविव सविशेषणानां वृत्तिर्नेति वार्तिकेन तन्निषेधात् । सूत्रे कृतेत्यस्यापि वैयर्थ्यं, निष्ठाभिहितेकर्मणि अनभिहिताधिकारीय षष्ठ्य प्रसक्तेः,कटमिति तदपवादेन द्वितीयानुपपन्ना, तस्याअप्यनभिहिताधिकारीयत्वात्,अत्रकृतमितिभावक्तान्तमविवक्षितकर्मकमेवपूर्वेणसमास मासाद्य कर्तरि तद्धितं जनयित्वा कृतपूर्वीति शब्दं साधयति, सच प्राक्कालिककरण कर्तेतिबोधसमर्थो वतिष्ठते, भावक्तान्तकृञर्थेच कटकर्मत्वान्वयं भाषमाणो भट्टोजि र्बभ्राम, कर्मान्वयिनः कृञो भावप्रत्ययदौर्लभ्यात् । अन्यथा भावप्रत्ययान्तगम्यर्थे ग्रामकर्मत्वस्यान्वयसम्भवेन गतं ग्रामं गम्यते वा ग्राममिति प्रयोगापत्तेः, अविवक्षितकर्मकत्वे कदापि कर्मान्वयस्य विवक्षितकर्मके भावप्रत्ययस्य चानुपपत्ते रवश्याभ्युपेयत्वात् । कर्म प्रत्ययान्तकृतपदस्य वृत्त्यभ्युपगमेतु कर्मणि षष्ठीप्रसक्तेः द्वितीयोत्पत्ते रप्यसम्भव एव वर्तते । किंच कृञोर्थे कर्मान्वयोपगमे कथं च कृतेत्यनेन तद्वारणं, निष्ठापर्युदासानुसरणैकशरणत्वे तु किं कृतेत्युपादानेन ।

यदपि कारकाणां सर्वत्र प्रत्ययार्थभावनाया मेवान्वयो नतु धात्वर्थे, " गुणानां च परार्थत्वा दसम्बन्धः समत्वा त्स्या " दिति न्यायात्, कर्मभावप्रत्ययाव्ययकृत श्च भावना मभिदधति, अन्यथा कारकान्वयानुपपत्तेः; कर्मकर्तृकृतां तु शक्त्या भक्त्या वा भावना बोधकत्वमिति ग्रामे गतवा नित्यादौ कृदर्थभावनायां ग्रामकर्मकत्व स्येव कृतपूर्वीकर्तृवाचकतद्धितोपात्तभावनायां कटकर्मत्वस्यान्वयः; कृदर्थभावनाकर्मणो निष्ठयाभिधानेपि तद्धितार्थकर्मणा मनभिधाना त्र

द्वितीयानुपपत्तिः, तथा च कृदुपात्ताया भावनायाः कर्मण्येव षष्ठी, नतु तद्धितोपात्ताया इत्यावेदयितुं कृतीतिसूत्रे निर्दिष्टमिति । यदाह हरिः "ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम् । अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः । क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिसंस्थिता" इति । क्रिया - भावना, कर्त्रा योगः कर्त्रैकदेशे क्रियाया मन्वयः, अविग्रहा प्रधानमिति तदर्थ इति भाट्टे रुक्तम् । तच्चिन्त्यम्, भाव कृतां भावनाबोधकत्वस्यानुभवविरुद्धत्वात् । भवतु तदौदनस्य पाक इत्यादौ शेषे षष्ठ्येव, कृद्योगषष्ठीतु कर्तृकर्मकृत्सु एवोपपत्स्यत इति चेन्न,- उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यस्य निर्विषयकत्वापत्तेः । ननु करणादिवत् तद्विषयः , वस्तुतो गुणानां चेति न्यायेन भावनायां कारकत्वेनान्विते धात्वर्थे कारकानन्वयो निर्णीयते, नतु घञन्तेन प्रधानवदुपस्थापिते तस्मिन्निति चेन्न,- तथापि कृतपूर्वीकटमित्यादौ कृतपदार्थस्य तद्धितार्थभावनायामनन्वये ऽसामर्थ्यमन्वयेतु तेनैवाकांक्षा विच्छित्तेःनकटादेःकर्मत्वेनतत्रान्वयःसम्भवति।अन्यथा धात्वर्थान्तर्भूतकर्म कपतत्यर्थभावनायामपि कर्मान्वयप्रसंगात् । अथ कृतादिपदार्थपरित्यागेन कृत पूर्वीत्यस्य प्राक्कालीन भावनावानर्थः, तदापक्क पूर्वीसुपानधीत पूर्वी वेदानित्यादेः पर्यायताप्रसंगः । पक्कादिपद समभिव्याहृतेन तद्धितेन पाकादि भावनैव प्रतिपाद्यत इति नतद्धितानांपर्यायत्वमिति चेत्? एवंसति विग्रहावस्थायां समासावस्थायां च विवक्षितस्यापि निष्ठार्थस्य केवलं निरर्थकत्वं युज्यते, नतु धातोः। अतो धातोरर्थे धात्वर्थोपहित तद्धितार्थभावनायां वा कर्मान्वयः सम्भवतीति किन्तद्धितानां पाकादि भावनावाचकतया नानार्थताभ्युपगमेनेति चेत् ? उच्यते-

क्रियाक्तायां भावनाया मिनिः क्तान्तो निरर्थकः ।
सूत्रे कृतीत्युपादानसामर्थ्या दवसीयते ॥९ ॥

पक्कपूर्वीसुपानित्यादौ पाकाद्यनुकूलभावनावानिनि प्रत्ययस्यै-वार्थो नतु पाककर्मपाकोवा क्तान्तस्य, पच्यादिपदजन्य पाकाद्युप-

स्थितेः पाकानुकूलभावनावति तद्धितवृत्ति ग्राहकतयैवोपयोगात् । तद्धितान्तजन्यवाक्यार्थबोधे साक्षादजनकत्वादि दमादिपदजन्यबोधे प्रत्यक्षोपस्थितवत् । यदि च तत्र पच्यर्थैकारकान्वयः स्यात्तदास्यपचेः कृदन्तत्वेन शेषषष्ठ्येव प्रवर्तेत । निष्ठापर्युदासेन षष्ठीवारणेकृतीत्युपादान मनर्थकमापद्यते । तदुपादानसामर्थ्यमेव पक्वपूर्वीत्यादौ पूर्वपदोपपद वैयर्थ्यमर्थापयतीति दिक् । कृद्योगषष्ठीविधिरनित्यः, अथ यैरामोदमुत्तममिति भट्टिप्रयोगात् तदर्हमिति निर्देशात् ।

कर्मण्येवोभयप्राप्तौ तृतीयाकर्तरीदृशी ।
व्यवस्थाप्रायिकी तेन क्वचित्षष्ठ्यपि कर्तरि ॥६॥

आश्चर्यंगवान्दोहोगोपेनेत्यादौ कर्तरितृतीयावत् षष्ठ्यपिप्रमाणम्। शब्दानामनुशासनमाचार्यस्येति दर्शनात् । यत्र पुनरकाकारकस्य भाववाची स्त्रीप्रत्ययान्तः तत्र कर्तृकर्मणोरुभयोः षष्ठ्येवसाधुः । भेदिकारुद्रस्य जगतोबिभत्सावेत्यत्र रुद्रकर्तृको जगत्कर्मको भेदोभेदाभिलाषश्च वाक्यार्थः ।

उकारान्तालडादेशा उक्ताव्ययखलर्थकाः ।
षष्ठीविधौपर्युदस्ताः कृत्सुनिष्ठातृणौ तथा ॥७॥

हरिं दिदृक्षु रलंकरिष्णु रित्यादा वुकारान्ताः, सृष्टिं कुर्वन् कुर्वाणइत्यादौ लादेशाः, शत्रून्घातुक इत्यादावुकः, पाकंकर्तुमित्यादावव्ययाः ईषत्करो दुष्करोवा प्रयासो लोकेनेत्यादौ खलर्थाः, ग्रामंगतो घटंकृतवान् इत्यादौक्तक्तवतू स्वरूपानिष्ठा, वेदमधीयन् सोमंपवमानः आत्मानंमण्डयमानः कर्तालोका नित्यादौ शतृशानन्चानशतृन्प्रत्ययाः तृन्प्रत्याहारवाच्याः, एतेषा मन्योन्याभावः षष्ठीप्रयोजककृतिविशेषण तयोपतिष्ठते । लक्ष्म्याः कामुक इत्यादौकमिप्रकृतिकस्योकस्य

नित्यं मुरं मुरस्य वा द्विषन् इत्यादौ द्विषि प्रकृतिकस्य शतु र्विभाषा षष्ठीनिमित्तता प्रतिप्रसूयते । "इक्ष्वाकूणां दुरापेर्थे त्वदधीनाहि सिद्धय " इत्यत्र इक्ष्वाकूणां सिद्धय इति, "अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचने तद्विदधीत विस्मय " मित्यत्र वागधिपस्य विस्मयमितिच योजना; तेनेक्ष्वाकुभि र्दुरापे वागाधिपेन दुर्वच मित्यादिप्रयोगापादनं समाहितम् ।

भविष्यत्वाधमर्ण्येच नेनः षष्ठीनिमित्तता ।
भविष्यति नचाकस्य कृत्यानां वा तु कर्तरि ॥८॥

सज्जनं पालको वतरिष्यती त्यर्थात पालनेपि भविष्यत्वाध गमा दक प्रत्ययस्य न षष्ठीनिमित्तत्वम् । व्रजं गामीत्यत्र भवि ष्यद्व्रजगमनकर्तरि शतंदायीत्यत्र शताधमर्ण्यप्रयुक्तदानकर्तरि च विवक्षिते नेन्प्रत्ययस्य तथात्वम् । कृत्यानां तव्यादीनां प्रत्ययानां योगे द्विकर्मकधातावनभिहिते कर्तरि गौणकर्मणि च यथायथं तृतीया द्वितीये, नतु षष्ठी, गोविन्देन नेतव्या व्रजं गावो नतु गोविन्दस्य व्रजस्येति । "गेयो माणवक स्साम्ना" मित्यादौ कर्तरि कृत्प्रत्यये कर्मणि षष्ठ्यवसेया । मम मया वा सेव्यो हरि रित्यत्र कर्तरि षष्ठी तृतीया च प्रमाणम् ।

लिट्कार्यकारिणोः षष्ठी किकिनोः प्रतिषिध्यते ।
प्रतिप्रसूयते तोसुन् कसुनो स्तन्निमित्तता ॥९॥

" आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च" त्यनुशासनेनादन्ता दृदन्ता द्गमिहनिजनिभ्य श्च लिडर्थे किकिनौ विधीयेते, तत्रापि षष्ठी निषेधः । वज्रस्य परोक्षातीतभरणकर्तेत्यर्थे वज्रं बभ्रिरिति, तथा जलं पपिः, दण्डं दधिः, ग्रामं जग्मिः, शत्रुं जघ्नि रित्यादिप्रयोगात । वत्सानपाकर्तु मित्यर्थे पुरा वत्सानां मपाकर्तो त्यत्र तोसुन्, क्रूरान्

विसर्पितु मित्यर्थे पुरा क्रूरस्य विसृप इत्यत्र कसुन् एव मव्ययावपि तोसुन् कसुनौ षष्ठ्यपवादकाविति तयोः कृत्वेन प्रसक्ताया अव्यय त्वेन प्रतिषिद्धायाः षष्ठ्याः प्रतिप्रसवोयम् ।

शब्दै स्तुलोपमाभिन्नै र्योगे सादृश्यवाचिभिः ।

प्रतियोगिनि षष्ठी च तृतीया चानुशिष्यते ॥१०॥

सादृश्यवाचिभि स्तुल्यसदृशादिशब्दै र्योगे चन्द्रेण चन्द्रस्य वा सदृश इत्यादौ तृतीया षष्ठी च प्रतियोगित्व मभिधत्ते। चन्द्रस्य तुला चन्द्रस्योपमे त्यत्र षष्ठ्येव प्रमाणम् । न तृतीया। "तुल्यां यदा रोहति वाससा" इत्यत्र "स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुना" इत्यत्रच सहार्थे तृतीया, समंचमर्येवतुलाभिलाषिणइतिवत्। चन्द्रवन्मुखमित्यादौ इवादि शब्दयोगे न तृतीया षष्ठीवा, "तुल्यार्थै रतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्या" मिति सूत्रे बहुवचनेनैव कडारा इत्यादाविव तुल्यप्रभृतिलाभे प्यर्थग्रहण सामर्थ्येन यथेवादिशब्दानां पर्युदाससिद्धेः । वस्तुतो ऽन्योन्याभावार्थ कस्य नञः प्रतियोगित्वविशेषादावर्थे पंचमीषष्ठ्यादेरिव इवादिनिपा· तानामपि विभक्तिविशेषनिर्व्यपेक्षत्व स्वाभाव्यात् ।

यत्तु निपातानां सर्वत्रदर्शने न्विताभिधानमेव व्याप्यं, नञश्च प्रतियोगित्व सांसर्गिकविषयताका न्योन्याभावादिविषयक बुद्धाविवस्व प्रतियोगित्व सांसर्गिकविषयतानिरूपित सादृश्यविषयताविशिष्ट बुद्धौ संकेतस्ययुक्तत्वात; अतएव केवला दिवादिपदा दनन्तरेण मुखादिपदेन तुल्यंमुखमित्यादाविव सादृश्यविशिष्टं मुखं नप्रत्याय्यते, निष्प्रतियोगिक सादृश्यबोधने इवादीना मसामर्थ्यात् । अतएवेवादिपदेन प्रतियोगित्वा· नुयोगित्व स्वरूपेमानत्वोपमेयत्वयोः श्रुतिमात्रेणावगमा दिवादिशब्द- योगे श्रौतीमुपमा मुदाहरन्त्यालंकारिकाः । प्रतियोगित्वादि संसृष्टसा- दृश्यानुभवं प्रती वादिपदसामर्थ्यावधारणेपि सादृश्यत्वमात्रेण स्मरणं ना नुपपन्नं, एवं च चन्द्रइव चन्द्रोनेत्यादौ संसर्गतयालभ्येर्थे न षष्ठ्यादि,

उक्तार्थानामप्रयोगात्, पक्त्वाभुङ्क्तेइत्यादौ भावेक्त्वाप्रत्ययेन संसर्गीभूतसमानकर्तृकत्वलाभा च्चैत्रेण पक्त्वा चैत्रो भुंक्तइत्यादयो न प्रयोगाइति । तच्चिन्त्यं, समानकर्तृकत्व सांसर्गिकविषयिता निरूपित धातुप्रयोज्य विषयता विशिष्टानुभवे क्त्वासङ्केतोपगमे चैत्रः पक्त्वा चैत्रेणभुज्यतेइति प्रयोगापत्तेः, अन्यलभ्ये संसर्गे घटो न चन्द्रइवेत्यादौ प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमापत्ते रिति दिक् ।

आयुष्यमद्रकुशल सुखप्रभृतिभि र्हितैः ।
योगेचतुर्थीषष्ठीवा तत्राशिष्यनुशिष्यते ॥११॥

आयुष्यं चिरजीवितं, मद्रममंगलनिवृत्तिः, कुशलमनामयं, सुखं, एतदर्थै र्हितशब्देन च योगे तस्मै तस्यवायुष्यंवाभूयादित्यादा वाशी रर्थक लकारयोगे षष्ठी चतुर्थी च साधुः ।

इति पदवाक्यरत्नाकरे षष्ठी विवरणम् ॥६॥

ङ्योस्सुपस्सप्तमीतत्रानुबन्धौ ङिसुपोर्ङ्यौ ।
अथाधिकरणंसप्तम्यर्थो धात्वर्थसंगतम् ॥१॥

अधिकरण मधिकरणत्व माधेयत्वंवा सप्तम्यर्थः । तच्चाधेयत्वं स्थाल्या मोदनंपचतीत्यादौ कर्मघटित सामानाधिकरण्येनफले, गेहेचैत्रः पचतीत्यादौ कर्तृ घटित सामानाधिकरण्येन व्यापारेऽन्वेति । "यस्मि न्नग्नौपचेदन्नं तत्र होमोविधीयते" इत्यादावग्निपदं स्थालीपरं, तदाधेयत्वं सामानाधिकरण्येन पचर्यर्थफलेऽन्वेति । भवतुवा परंपरयावह्न्याधेयत्वमेव सप्तम्यर्थः, अतएव तच्छब्देन वह्नेः परामर्शोपि संघटते। मिथिलास्थो राजा पाटलीपुत्रे ब्राह्मणेभ्यो ददातीत्यादौ सप्तम्यर्थोनस्व प्रदान घटित सामानाधिकरण्येन धात्वर्थेऽन्वेति, किंतु साक्षादेव ब्राह्म

णेषु । एवं गिरौ वृक्षात् पर्णपततीत्यत्रापि सप्तम्यर्थो वृक्षेऽन्वेति, नत्वपादान घटित परंपरया पतने । यदाहुः– " कर्तृकर्म व्यवहितामसाक्षाद् धारयत क्रियाम् । उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणंस्मृत " मिति । दैशिककालिकान्यतरसंसर्गावच्छिन्न मधिकरणत्व माधेयत्वंवा सप्तम्यर्थः। तादृशंच क्रियाधिकरणत्वं कर्तृकर्माधिकरण एव स्वीक्रियते, एवंनान्य त्रेत्यपिवदंति । अत्रच क्वचिदाख्यातोपस्थितकालावच्छिन्न मधिकरणत्वमेवसप्तम्या प्रत्याय्यते, गृहान्निर्गत्य अंगणेपचमानेचैत्रे गृहेचैत्रः पचतीति नप्रयोगः । क्वचिदन्यकालावच्छिन्नम प्यधिकरणत्वंतथा, यथा भाविनीं चैत्राधिकरणता मभिसंधाय ग्रामेगच्छतीति प्रयुंजते । आतपेतिष्ठतीत्यादौ आतपपदं तत्संयुक्त प्रदेश परमिति संक्षेपः ।

समभिव्याहृताचेत्स्या द्विषयार्थकधातुभिः ।
वैज्ञानिकाधिकरणं तदानिर्वक्तिसप्तमी ॥ १ ॥

सविषयार्थक धातुसंवलिता सप्तमी विशेष्य निरूपक प्रकारता स्वरूपां वैज्ञानिकी माधेयता मभिधत्ते, शुक्तौ रजतत्वं जानातीत्यादौ शुक्तिविशेष्यतानिरूपकप्रकारत्वादि रजतत्वात्मककर्मघटितपरम्परया ज्ञानाद्यावन्वेति ।

दूरान्तिकार्थकाच्छब्दा दाधारेसप्तमीविधिः ।
विभक्त्यन्तरतोबाधे प्रतिप्रसवतांगतः ॥२॥

सप्तम्यधिकरणेचेति सूत्रेचकारेण दूरान्तिकार्थकशब्दादधिकरणे सप्तमीविधिर्यद्यपि नाप्राप्तप्रापकः, तथापि दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीयाचेति सूत्रेण प्राप्ताभिर्द्वितीयातृतीयापंचमीभिः सप्तम्याबाधप्रसक्तौ प्रतिप्रसवविकल्पोयम् । तथा च ग्रामाद्दूरन्दूरेण दूराद्दूरेवावनमिति सर्वे प्रयोगा स्साधवः ।

सप्तमी स्यात् कर्मणि वा यदिष्टादिपदादिनि ।
अन्येतु नित्यमेवात्र सप्तमीत्याचचक्षिरे ॥४॥

इष्टादिगणा दुत्पन्नस्य कर्तरीनिप्रत्ययस्य योगे कर्मणि सप्तम्य न्यतरस्यां चानुशिष्यते, तेनाधीतीविदान् वेदेषु वेत्यादौ वेदकर्मका ध्ययनकर्तेति बोधः । अत्र मुख्ये कर्मण्येव सप्तमी, नतु गौणे, तेन मास मधीतीत्यादयः प्रयोगाः सूपपादाः ।

इति पदवाक्यरत्नाकरे कारकसप्तमी विवरणम् ॥

निमित्ता त्कर्मसंयोगे या सप्तम्यनुशिष्यते ।
चतुर्थ्या इव तादर्थ्य मर्थो स्या इति शाब्दिकाः ॥१॥

" चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयो र्हन्ति कुंजरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ " इत्यादौ सप्तमी चतुर्थीव तादर्थ्य मथवा तृतीयाव न्निमित्तत्व मभिधत्ते । चर्मार्थं द्वीपिहननमिति वाक्यार्थः । सीमा अण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । "सीमा घाटस्थितिक्षेत्रे ष्वण्डकोशेषु च स्त्रियाम् " "अथ पुष्कलको गन्ध मृगे क्षपणकीलयो " रिति मेदिनी । सीमा घाटा, तज्ज्ञानार्थं पुष्क लकः शंकुः, हतो निखात इत्यर्थः, इति हरदत्तः । अत्र कर्मणा संयोगः समवायो वा निमित्ते स्वरूपसन्नेव सप्तमीसाधुतायां प्रयोज- को न शाब्दबोधविषय इति शाब्दिकाः । कर्म क्रिया, तद्योगे तादर्थ्यं सप्तम्यभिधत्त इति सूत्रार्थः । अत एव अविद्यारजनीक्षये यदुदेती त्यादौ निमित्तसप्तमी उपपद्यत इत्यपरे ।

यत्कर्मकर्तृको भावः परतन्त्रतया स्थितः ।
लक्षकोन्यस्य भावस्य ततो भवति सप्तमी ॥२॥

गोषु दुह्यमानासु आगत इत्यादौ गवादिकर्मकदोहनं, गोषु आयातासु आगत इत्यादा गवादिकर्तृक मागमनादि प्रधानभूता मागमनादिक्रिया मुपलक्षयति । कर्म कर्तृपारतन्त्र्येण भासमानक्रिया समानकालीनत्वादिसंसर्गेण विशेषणता मापद्यते। क्रियान्तरे सप्तमीतु साधुतामात्रार्थे त्येके । कालमात्रं सप्तम्यर्थः, दोहनादिविशिष्टा गौ दोहनाधिकरणताव्याप्यतया विशिष्टाधिकरणतयान्वेति ।

इति श्री महामहोपाध्याय गोकुलनाथशर्मविरचितः

पदवाक्यरत्नाकरः समाप्तः ॥